

Н—

**БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФІЛЯДЕЛЬФІ**

ПІДСТАВИ
НАШОЇ
ПОЛІТИКИ

БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФІЛЯДЕЛЬФІЇ

D. DONZOW

BASIS OF OUR POLITICS

Organization for the Defense of Four Freedoms for Ukraine

NEW YORK

1957

Д. ДОНЦОВ

ПІДСТАВИ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

Організація Оборони Чотирьох Свобід України

НЮ ЙОРК

1957 р.

ПЕРЕДМОВА ДО 2-го ВИДАННЯ

Перше видання „Підстав” вийшло у Відні тридцять п’ять літ тому. Було воно підсумком і дальшим розвитком думок, боронених автором в журналах і брошурах, які виходили 1906-1918 у Києві, у Винниці, в Черкасах і у Львові. Писалася і видавалася ця книга саме в той час, коли лідери обох соціалістичних партій, В. Винниченко і М. Грушевський випускали, у Відні такі, свої часописи — „Нова Доба” і „Борітеся -Поборете”, пропагуючи ідеї т. зв. „зміновіховства”, цебто капітуляції перед „новою”, большевицькою Московщиною. В нашій інтелектуальній житті панувала тоді, створена ще М. Драгомановим, атмосфера захоплення новим „словом правди” — соціальними та політичними ідеями і культурою ліберальної або соціалістичної Росії.

На Київській Україні ідеї, розвинені в „Підставах”, відкидалися офіційним українством, як „шовіністичні”, в Галичині ж, — як „польонофільство” через те, що, в кількох лише сторінках „Підстав”, ствердив я, що головним, в стократ небезпечнішим ворогом, грізним для нашого національного існування, — була, є і буде не Польща, а Росія.

Тепер погляди автора „Підстав” на цю останню й на московську культуру, як і на нашу політику супроти Росії, мабуть не рижняться дуже від поглядів національно-думуючої частини нашого суспільства по обидві сторони залізної заслони. Тим не менше, чотири десятки літ червоного московського терору і пропаганди, зробили таке спустошення в головах многих земляків, обабіч Збруча, що не тільки на Україні, а й на еміграції є ще преса, яка знову й знову застрикує в мозки своїх читачів московську отруту про „вищість” московської культури і раси, про великий „шлях до прогресу”, який нам вказує Москва.

про „неповинність” московського народу в систематичнім катуванні України; нарешті, про конечність для України в своїм культурнім, економічнім і політичнім розвою іти під команду Москви (у „федерації” чи в „союзі” з нею). Ця отрута летиться з середовищ т. званих „самостійників”, „сучасних українців” або „революційних демократів”. Інші знов навіязують до „традицій” перших місяців Центральної Ради, з їх гаслами: „через самостійність до федерації”, „без поглиблення національного антагонізму” до Росії, без „демагогії” самостійности, що ширили „безвідповідальні елементи”, з „революцією”, але — „без боротьби, без розпалу змагань”

З огляду на ці рецидиви москвофільства я думаю, що друге видання „Підстав” не зовсім безпідставне. Висловлені тут погляди на Росію та її культуру я розвивав пізніше в статтях і книжках („Наша доба і література”, Львів, „Московська отрута”, Торонто), принагідно в чужомовній пресі (“Deutsche Rundschau”, 1920 р. р., Berlin, “Revue Hebdomadaire”, 1930 р. р., Paris). Цією своєю книгою я хотів не лиш дати начерк дороговказів національної політики, а й, як в казці Андерсена про „голоого короля” крикнути, що пишні шати, які загал подивляв на всім московським, є лише витвір масової гіпнози спиритних фокусників та сліпоти обдуреної юрби; що московський „король” — голий до гола й бридкий, як смерть.

Думаю, на часі є повторити це.

В тексті 1-го видання автор не міняв нічого, лише його дещо скоротив і трохи виправив мову, а додав тільки кілька речень про справу Церкви (що й зазначено в тексті цього видання).

Автор.

Жовтень 1956,
на вигнанню.

Souvenons nous surtout, que les droits de la patrie sont imprescriptibles, et que le peu de cas qu'elle fait de nos conseils ne nous dispense pas de les lui donner.

Ernest Renan (La reforme intellectuel et morale).

Ernest Renan

(La reforme intellectuelle et morale).

Особливо пригадаймо собі, що права рідного краю не передавнюються та що факт, що він дуже рідко робить собі щось з наших порад, не звільняє нас від обов'язку давати їх йому.

Ернест Ренан

(Інтелектуальна і моральна реформа).

I

МОСКВА И ЗАХІД

Від самого 1648 року, від часу, коли по довгій перерві нація знову виступила активним чинником в європейській політиці, не переходила Україна кризи, поважнішої від теперішньої.

Катастрофальний упадок трьох імперій, увільнення скритої національної енергії, що своєю руйнуючою силою лишила далеко поза собою аналогічні рухи 1848 року, соціальна криза, що поставила під знак запитання саме існування нашої цивілізації — ось те оточення, серед якого, збуджена лоскотом світової завірюхи з довгого сну, кожна нація мусіла шукати і реалізувати свій колективний ідеал.

Як же ж інакше представлялася справа в нас! Вибух війни знайшов нашу політичну думку на роздоріжжю.

Немногі голоси, що вказували на перші товчки великого землетрусу, на потребу приготувитися до нього, коли не хочемо, щоб він поглинув нас, закрикувалися, як голоси докучливої Кассандри, відриваючи непотрібно людей від їх важкої праці. Наша *paus legal*, група людей, що представляла націю та її аспірації, жила з дня на день, без ясно виробленого, загальноприйнятого політичного ідеалу, не зазираючи в майбутнє, яке, як байронівський Камінний Гість, стукало вже в двері, здавалося такої безпечної нашої хати, щоб одного гарного ранку з'явитися на її порозі перед переляканим українським Дон Жуаном.

Заколисана снами-мріями про мирну еволюцію людськості, про мирне полагодження всіх національних конфліктів, про різні „федерації“, „децентралізації“, „народне братерство“, втягнута у русло чужої національно-державної ідеї, нація здавалося спала летаргічним сном. Застрашаючий хаос ідей, повний брак загальнореспектованих традицій, відсутність загальновизнаного прапора, що малювався одними на два, одними на один, а іншими знов на три кольори, дезорієнтація провідників, сполучена з фаталістичною і обезвладнюючою вірою в „несмертельність нації“ — ось були найбільш характеристичні прикмети групи людей, яким, немов на кепський жарт історії, судилося діяти в момент, що приходить раз на одну або дві сотки літ, треба було виступати на політичну арену не лише з доброю волею і любов'ю до рідного краю, але й з ясно сформульованим ідеалом.

Начеркнути загальні риси цього ідеалу, як його розуміє і розумів автор, є ціллю цієї праці. Це зробити ніколи не є запізною, бо криза, яку переходимо, не хвилева: як пропасниця, стрясатиме вона ще довго нашим національним організмом. Ще довго стоятимемо перед завданням знайти вихід із проклятої ситуації, в якій опинилася наша країна.

Виробити цей ідеал, або радше віднайти його, що

захований у підсвідомій психіці народу — неможливо без правильної оцінки суті тої кризи, яку ми враз з цілим світом переходимо.

Вульгарна думка бачить причину хвороби, що страєє суспільний організм Європи, в боротьбі різних взаємно ворожих імперіялізмів (які, розуміється, є ділом „тайної дипломатії”, „генералів” і пануючих) і в назриваючій соціяльній революції. Наражаючи себе на закиди „реакційности” або парадоксальности, автор не поділяє цієї думки. Або — не цілком її поділяє. Безперечно, теперішній хаос є результатом боротьби „імперіялізмів” (хоч причини її не такі примітивні, як здається ворогам тайної дипломатії); безперечно, гістєричний крик нижчих верств за новим соціяльним ладом — це одна з істотних причин кризи, але поза цими конфліктами криється глибший, або в кожному разі давніший.

Цей інший конфлікт захований у соціяльній боротьбі, яку переходить Европа. Цей конфлікт лежав в основі конфлікту двох ворожих груп держав у 1914 році. Він же ж крився за визвольною боротьбою австрійських і турецьких слов'ян проти габсбурзької та оттаманської державної ідеї. Він же ж товаришив при повстанню білоруських і українських селян в Польщі в кінці XVIII віку. Його ж контури бачимо в революції 1648 р. на Україні, як і в національних революціях 1917 р. на сході Європи. Цей конфлікт, що його з тривогою передбачав Ляйбніц і Ренан, Наполеон I і Гюго, Енгельс і Біконсфільд, про який з жадобою помсти візюнували Герцен і Леонтьєв, Бакунін і Горький — це великий конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціяльних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Европа-Росія.

Що цей конфлікт справді лежить в основі многих хвилюючих наш час питань, в цьому найлегше переконатися, коли звернутися до останньої фази цього конфлікту, до з'явища, що дістало віднині незатерту

назву большевизму, до аналізу з'явища, в якому велика частина нашої безкритичної інтелігенції бачить найбільш викінчену форму соціальної революції.

Що є большевизм? — питаються його несвідомі приклонники (бо свідомі не питають про це) і відповідають: це інтернаціональний рух, а ціллю його є повалення імперіялізму, капіталізму, націоналізму та інших богів буржуазного пантеону. Большевизм — відповідають його противники — це бунт рабів, це негачія законів логіки і народнього господарства. Большевизм — твердять треті — це жидівська змова для згноблення християнства на користь воюючого Ізраелю. І одні, і другі, і треті мають остільки рацію, що большевицька Росія справді дала почин соціальним рухам міжнародньої ваги. Але і одні, і другі, і треті нехтують те, що большевизм, як вже показує його назва, це з'явище московське і, в першій лінії, московське. Слушно, найближчою метою платних та ідейних агентів большевизму загрозицею було знищення європейського буржуазного порядку, тільки — чи лише це? Чи це лише причина того завзяття, з яким хмари цих агентів у Відні, Будапешті, Копенгазі, Римі, Парижі та інших більших чи менших центрах Заходу робили свою роботу зруйнування існуючого порядку в цих країнах? Чи справді повалення системи визиску було їх першою ціллю, чи може в їх завзяттю треба шукати тих глибших і сильніших мотивів, про які свого часу писав Достоевський? В однім з своїх „Дневників писателя” пише він: „Чому майже дев'ять десятих москалів у своїх мандрівках загрозицею пристає все до тих лівих верств європейських, які, так сказати б, відкидають свою власну культуру? Чи не слідно в цім факті російську душу, якій європейська культура завжди була чужою? — Я власне так і гадаю. Європейці бачать в нас скорше варварів, які волочаться по Європі та тішаться, що знайшли щось, що можна зруйнувати; які руйнують задля самої руйнації,

задля приємности, тільки щоб поглянути, як це все розлетиться в звалища, ось як орди дикунів, як гуни, що вдиралися в старий Рим, демолуючи святе місто, не маючи самі поняття про те, що за скарби культури вони нищили при тім”¹⁾).

Чи є хоч зерно правди в цих словах геніяльного москаля? А коли так, то чи відносяться його слова тільки до таких мандрівників революції, як Бакунін або навіть Герцен, що з криком: „Хай живе хаос, vive la mort!” послав своє прокляття західньому світові? Чи також до епігонів Леніна, що заповідали смерть європейській демократії? Чи може і до оберпрокурора „Святішого Синоду” Победоносцева, що кидав громи на цю саму демократію, цю „велику брехню нашого віку”? Чи тільки до духових нащадків Бакуніна, до російської червоної армії, чи також і до війська царя, яке з такою самою завзятістю старалося зробити з галичан православних росіян, як большевики російських комуністів? До війська, що з таким самим завзяттям хотіло накинути Європі свою рах *moscovitica*, як Ленін втягнути її до свого Союзу Народів, до свого *societas* Леніна або *leonina*? Чи наповнені почуттям глибокого смутку та національного сорому питання Достоевського можна застосувати тільки до „ребят” Будьонного, що несли на Захід свою соціальну систему — совети, чи також і до „солдатів” Катерини, що несли на Україну тодішню соціальну систему Росії — панщину?

А коли це так, то чи не маємо ми тут, в цих мандрівках узброєних і неузброєних москалів різних поколінь до Європи, втішених, що можуть в ній щось зруйнувати, раз уніятську Церкву, раз капіталістичний лад, чи не маємо ми тут діло із з’явищами одної і тої самої категорії, з фактом більш універсальним, більш небезпечним, ніж большевизм або царат? Можна з певністю сказати, що так власне і є, що і д е о л о г і я

1) Ф. Достоевский — „Дневник писателя”.

так московського комунізму, як і царату, це тільки різні форми одної і тої самої суті, одного й того самого з'явища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим з Заходом московським месіянством. З грізно піднесеною рукою, жадібно шукаючи очима довкола, стояла ще недавно большевицька Росія перед нами, як за часів Миколи I, нишпорячи „де є ще щось, що можна б ще зруйнувати”, відмовляючи відповіді на наш запит.

Але цю відповідь тисячу разів дала вже російська інтелігенція, та сама, що колись „ходила в народ”, а потім засідала в „чрезвычайках” і в „пролеткультах”, носителька ідеї московського месіянства. В її власних очах — хоронителька і втілення ідеалів „правди і справедливости”, одержимий духом пророк великого посланництва російського народу ушасливити весь людський рід, а в наших очах — „барабанщик” московсько-петербурзько-петроградсько — знов московського імперіялізму, сентиментальний апологет московського *Drang nach Westen*, суворий прокуратор при історичнім процесі націй, що, обливаючись кров'ю, стукали до дверей раю свобідних народів, *advocatus diaboli*.

Міццю духа, геніяльністью могли різнитися між собою представники цієї інтелігенції. Але всім їм, пророкам і арлекінам, одно було спільне: глибока містична віра у велике покликання, світову місію московського народу. Вони могли малювати цей нарід або в рожевих барвах, як народники, або, як Чехов у своїх „Мужиках”, порівнювати його з худобою; цілувати поли його смердючого „зіпуна”, як робив граф Л. Толстой, або, в переляці перед його незрозумілим і неспохпним еством, апелювати до царських багнетів, як це робив П. Струве та інші не менше славні автори колись славнозвісних „Вех” — все одно! Ангел чи люципер, Аполон чи Центавр, півлюдина, півзвір, був

цей народ усій московській інтелігенції народом-богослужителем, а коли й худобою, то священною худобою, якій мають поклонятися всі „язики”. Він, тільки він, мав проголосити агонізуючому Заходові нове слово. Тільки з його уст мало розлягтися над світовим хаосом збавленне: *Fiat lux!*

„Я вірив і тепер ще вірю, що Росія, яка має стати на чолі якоїсь нової східньої державности, повинна дати світові і нову культуру, замінити цією новою слов'янсько-східньою цивілізацією занепадаючу цивілізацію романо-германської Європи”, — писав папа слов'янофілів Леонтьєв п'ятдесят літ перед нами¹). Передповідаючи наглу смерть Заходу, взивав слов'янофільський поет Тютчев: „Над гігантськими руїнами Заходу підноситься, мов святий ковчег, ще більша Росія... хто посміє сумніватися в її покликанню?” — „Захід сказав уже все, що міг сказати. *Ex oriente lux!* Тільки Росія покликана перебрати духовий провід над Європою!” — заходиться знана крикливиця московського месіянзму С. Булгаков. І зворушений цими словами, немов луна, відповідає йому Розанов: „Давно була пора це сказати”. Пушкін ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи його „поневоленню” англійського селянина²), і пише поему, в якій звучать енергійні ноти ненависти до європейської цивілізації³).

Патріот-візіоніст А. Герцен літами маячить про велику, ним сподівану, хвилину упадку Заходу і мріє про „нових варварів, що йдуть її руйнувати”. Ю. Самарін тішиться ролею, яку доведеться грати Росії в „цілім світі”, а архиреволюціонер Бакунін вірить, що російський нарід „ внесе в історію нові засади і створить нову цивілізацію, і нову віру, і нове право, і нове життя”. Горький „плює в обличчя” Америці та „прекрасній

1) К. Леонтьєв, „Восток, Россия и Славянство”.

2) А. Пушкин, „Разговор с англичанином”.

3) А. Пыпин, „Характеристика литературных мнений”.

Франції” в ім’я московсько-босяцьких ідеалів, а Ленін узурпує собі становище наступника первоапостола соціалістичної церкви, перед буллами якого, як перед буллами Інокентіїв та Боніфаціїв королівські трони, мали падати трони впалих у гріх соціалістичних божків окциденту. І навіть Чаадаєв, і той кінчить вірою у велике посланництво Росії в своїй „апології божевільного”. „Наше діло, — пише він, — внести спасаючий принцип порядку в світ, що став здобиччю анархії. Росія не сміє кинути цієї місії, що повірена їй царем небесним і земним”. Голоси всіх представників російської політичної думки зливалися в одній похвальній пісні своєму народові, всі вони, в суті речі, підписувалися під офіційною теорією російської історії, вираженою графом Бенкендорфом у таких словах: „Минуле (Росії) було гідне подиву, теперішність більш ніж блискуча, а майбутнє — писав граф, думаючи, очевидно, про большевиків — перевищить усе, що може собі представити людська уява!”

Одні виступали із „здоровими формами” московського державного будівництва, що мали врятувати Європу. Другі лікували світ московською „общиною” або бачили свою місію у визволенню слов’янства (білі інтернаціоналісти) або у „визволенню” світового пролетаріату (червоні), треті — в теоретичнім ідеалі морального відродження людськості через Росію. Одні марили про „Москву-третій Рим”, другі — про Москву-столицю Третього Інтернаціоналу. В деталях своїх думок різнилися поміж собою ідеологи московського месіянства, але всі міцно та непохитно вірили, що московський нарід, хоч і ремствуючи, хоч і не все добровільно, а потягне за собою, як віслюк, під захоплюючі оклики своїх погоничів, всі інші народи назустріч, хоч і незнаній, але великій будуччині, в якій мерехтіли в очах політичних маніяків то нова *civitas dei*, то московський хрест на святій Софії, то „соціалістическое атечество”...

Пересада, односторонність. Та ж месіянство не є особливістю російського народу — скажуть скептики. Ні пересада, ні односторонність, бо того, що я назвав московським месіянством (а правильнішою назвою був би панмосковітизм), ні в яким разі не можна рівняти з аналогічними з'явищами в інших націй, а зокрема ні з панлатинізмом, ні з пантевтонізмом.

В латинстві була, правда, ця вигідна сторона, що мало воно вже в історії одностайну політичну організацію. Колись етруски та іберійці, ілірійці та кельти творили одну імперію. Але з її розпадом традиції єдності, з тяжкою бідною підтримувани Церквою, замерли, і Піреней та Альпи показалися перешкодою, об яку розбилася навіть колишня єдність культурної мови. Імпозантна спроба великого Наполеона злучити під своїм скіпетром Францію, Бельгію, Італію, Іспанію та Португалію і менш імпозантне стремління Наполеона III заволодіти Італією, були останніми подрями панлатинської ідеї.

Щодо тевтонського світу, то в нім було ще менше підстав до месіянського руху. Політичне розпорошення німецької раси, усамостійнення деяких її частин (Австрії, Голляндії, Швайцарії та ін.) згори засуджували пантевтонську ідею на невдачу. Несміливі спроби її штучного відживлення (Бернгарді, автор „Середньої Європи“ Навман, шведський професор Стефен і Чієлен) штовхнув у царство утопій версальський мир.

Англійська форма пантевтонізму виявилася справді більш живучою, і певно, що такі ідеї, як Greater Britain або Imperial Federation не є ніякі фантоми. Але вона не виходить, як це робить панмосковітизм, поза рамки власної раси та не претендує на провід над іншими, окрім менше культурних від себе, народами. Своїми претенсіями та силою розмаху московський месіянство, який хоче панувати над народами, що стоять вище від нього під оглядом так культурним, як і по-

літично-економічним, є з'явище одиноким в історії Європи останніх трьох сот років.

Скептики скажуть: це все дуже добре, але ж месіанізм не є суть большевизму? Форма, в яку виллялася пропаганда большевизму на Заході, з'явище хвилеве, конечно, як конечними були наполеонівські форми, в які виллялася Французька революція, що в першій мірі як і большевизм, була соціальним переворотом. При чім же тут конфлікт Росія-Європа? Хто не сягає пам'яттю далі, як по вчорашній день, або хто завше надає суспільним рухам такий зміст, який вкладають у них їхні вожді, для того щойно наведений хід думок здається незбитим. Але коли ми хочемо вглибитися в це надзвичайно складне питання, то дійдемо до цілком іншого висновку. Прийдемо до висновку, що „визволення світового пролетаріату”, як і „визволення слов'янства” — порожня фраза, за якою криється цілком інша суть. Те саме, нам вже знає, московське месіанство.

Коли лишити на боці бомбастичну фразеологію большевиків, призначену для зідіотілих від голоду і терору його підданих і скаптованих тими чи іншими засобами чужоземних „товаришів”, то одна характеристична риса їх ідеології кинеться в очі. Це — розглядування всієї їх зовнішньої політики не в крузі ворожих собі понять: „революція-реакція”, „пролетаріат-буржуазія”, а з точки зору противенства між Росією, як авангардом Азії, з одної сторони, і Європою, як цілоти, з другої. Коли большевики використовують національно-релігійні рухи Орієнту проти Англії, то це апеляція не до клясової, а до національної боротьби Сходу проти Європи. Коли шукається помічі Енвера-паші або афганського еміра, то це не альянс з інтернаціональною революцією проти „інтернаціональної реакції”, не політика союзу з трудовими масами, лише союзу з державами проти держав, звикла буржуазна політика, політика національних інтересів,

боротьба за перевагу Росії над Європою, політика, якої даремно відпекуються більшовики. Коли Ленін виступає проти Англії та Америки, він блямує їх а н г л о с а к с ь к і (а не капіталістичні!) свободи, яких він не забуває взяти в знаки наведення¹). Коли Бухарін лютує проти „угодовости” європейського робітництва, він нападає не так на „зрадників” робітничої класи, як на „німецьких, австрійських, французьких і англійських меншовиків”²). Коли Троцький підіграв патріотичний запал своїх червоних наємників у війні з Польщею, то тільки для них була вона війною з „шляхтою”, для цілого ж московського загалу це була війна з п о л ь я к а м и... Проти є в р о п е й с ь к о г о тяжкодумства, проти ф р а н ц у з ь к о г о „міщанства”, проти а н г л і й с ь к о г о „кретинізму” — ось проти чого гримлять з московсько-советського Олімпу. Європа, що противиться політичній експансії Росії — ось ворог більшевизму та його азійських союзників! Тут Європа — там Росія! — Така формула зовнішньої політики советської Москви.

І — цікава річ! — з такої самої точки погляду гляділа на цю політику друга російська місяняська ідеологія — слов'янофільство. Чи виникає квестія слов'янська, вона розглядається не відрубно, не абстрактно, тільки як етап до загального походу проти Заходу. Чи повстає наново турецьке питання — слов'янофіли висказуються навіть за залишення турків у Константинополі, коли заноситься на заміну султана, в його резиденції, комісаром тої чи іншої великої європейської держави. Чи ходить про внутрішні справи підвладних або непідвладних Росії європейських народів, всі ці питання розглядаються з точки погляду збільшення могутності Росії супроти Європи. Далі аналогія ще більше вражаюча! Більшовики голосять вій-

1) Н. Ленін, „Государственность и революция”.

2) Бухарін, „Программа коммунистов”.

ну європейському буржуазному порядку, апелюючи до пролетаріату. Війну тій самій буржуазії голосили старі слов'янофіли, апелюючи до того ж самого пролетаріату! Чи вони теж були борцями за соціалізм, чи більшовики слов'янофілами? Ні одно, ні друге. І перші, і другі служили тому самому національно-московському ідеалові, для якого потрібний був упадок Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію, Леонтьєв писав: „Всі слов'яни, полудневі, та й західні, в цім так дорогім для мене культурно-побутовім сенсі, ніщо інше, як неминуче лихо, бо ці народи, в постаті своєї інтелігенції, нічого, крім найординарнішої („наиболее пошлой“) і звичайної європейської буржуазії, світові не дають”¹⁾.

„Ординарної буржуазії”! Звідкіля ці ноти в царєфіла Леонтьєва!? Ляпсус? Ні, це його глибоко передумана гадка, бо в другім місці він каже: „Пора покласти край розвиткові м і щ а н с ь к о г о (отже б у р ж у а з н о г о!) ліберального поступу”²⁾, а двома сторінками нижче, звертаючись знов до слов'янських братів, він з жалем стверджує, що „наші західні та полудневі одностудці далеко більше від нас подібні всіми своїми чеснотами й хибами до європейських буржуїв найбільш пересічного сорту”. „Коли світ— читаємо далі на 415 сторінці у нашого антибуржуазного цариста, — мусить скоро відкинути буржуазну цивілізацію, то новий ідеал людськості вийде конче від Росії, від народу, в якого слабше розвинені б у р ж у а з н і чесноти”. Як бачимо, це вже щось немов з Леніна або Бухаріна, які аргументували світову місію московського пролетаріату тим, що він менше, як його західні товариші, пересяк буржуазною мораллю та пересудами...

Але автор консеквентний! Коли „буржуазна циві-

1) К. Леонтьєв, *op. cit.* ст. 108.

2) *Ibid.*, стор. 384.

лізація”, така йому ненависна, конає, то мусить бути і той, що поклав би її в домовину. Для Леніна цей грабар, звичайно, революційний пролетаріят. Для Леонтєва — т а к о ж! Передовим герольдом тогочасної буржуазної культури була Франція, через те саме повинна вона була згинутися для нашого панславіста і, розуміється, від руки пролетаріяту. „Коли для дальшої незалежності східньо-російської думки від думки романо-германської, для виступлення на новий, інший шлях культури та державних форм потрібно, щоб все нижче й нижче падала в очах людей Сходу повага романо-германської цивілізації; коли потрібно, щоб забобони відносно цієї цивілізації якнайскорше перейшли в дике упередження проти неї, то треба бажати, щоб якнайхутчій та остаточно скомпромітувала б свій геній країна, якій належить ініціатива в сучаснім поступі”¹). Цебто Франція, а що писав він памфлет під час Паризької комуни, то закликає на поміч її фригійську шапку, що, застромлена на вежі Нотр-Дам, звістувала б остаточної кінець буржуазного світу. Ще ліпше, звичайно, було б, якби Париж з своїми „буржуазними” церквами та парламентом взагалі щез з поверхні землі, а що це неможливо без большевицьких метод, то Леонтєв поручає їх також. „Чи можливий, — питається він, — тріумф і панування комуни без вандалізму, без матеріяльного руйнування будинків, пам’ятників мистецтва, бібліотек, тощо? Звичайно, ні, а при сучасних засобах нищення обернути більшу частину Парижу в руїни та згарища далеко легше, ніж у старі часи зруйнувати інші великі культурні центри, як Вавилон, Нініву, старий Рим. А цього треба бажати тому, хто прагне нових форм цивілізації!”²).

Чи це розумування маніяка? Витяг з „Записок божевільного” Гоголя, чи з вступної статті „Ізвестій”?

1) Ibid., ст. 433-4.

2) Ibid., ст. 435.

Цілком ні, це, повторюю, глибоко передумана гадка московського патріота, свідомого неприєднаної ворожості між його країною та Європою, що шукає скрізь вільних або невільних союзників своїй справі. Подібних, як Зінов'єв і інші комівояжери большевизму, що голосять терор і вандалізм також в ім'я „нових форм цивілізації”. Це не значить, розуміється, що перший був соціалістом або другі — панславістами. І в одній, і в другій сторони відклик до пролетаріату це комедія, засіб для досягнення цілей, що з визволенням пролетаріату так само не має нічого спільного, як панславізм з визволенням слов'ян: до запалення світового пожежу, в якому згоріла б ціла європейська цивілізація. Зрештою Леонтьєв не стоїть сам з своїми, як на час і на особу, будь-що-будь, оригінальними думками. Значний та досить інтелігентний ідеолог слов'янофільства, Міллер писав у приблизно той самий час: „Зачинаючи підтримувати його (принцип національності) у слов'ян, нам довелося б узброювати проти себе всю стару Європу, шукати проти неї опертя в Європі таки, в співдіяння, скрізь і всюди, з усіма її свіжими силами”¹). Що це за свіжі сили? Ті самі, які викликавав Леонтьєв і Ленін. Для добра Росії та знищення Європи потрібно викликати на Заході духів, ворожих західній цивілізації. Отже, що шкодить московському „буржуєві”, коли ці духи маршують під червоним прапором соціалізму і кленуться на євангеліє не св. Марка, але св. Маркса? Аби робили свою роботу¹). І ось приклонник общини і самодержавія, німецький Мюллер, обернений в московського Міллера, радить відкинути набік всякі засади легітимізму, властиві нібито російській політиці, та подати руку Мефістові революції... Нав'язуючи до місіонарської ролі Росії, пише Міллер: „Мені здається, що на відносини Європи до нас могло б мати великий вплив шире виречення

1) О. Міллер, „Славянство и Европа”, С.-Петербург. 1877, ст. 63.

з нашої сторони тої політики, якої держалися ми до східньої війни, виречення всяких традицій легітимізомації та революціофобії". Росія (царська Росія!) мусить виявити „тверду рішучість і вміння довести на ділі народам Європи, що і поза границями слов'янського світу наше завдання — визволення". І далі: „А коли самі народи Європи все ще вірять їм (своїм пануючим клясам), коли ці народи є в їх руках сліпим знаряддям ворогування проти тих, з ким їм належало б скорше заприятитися для згідної одсічі загально-європейської реакції, то в цім багато винні старі гріхи нашої власної політики з тих часів, коли вона хворіла на прищеплені їй недуги легітимності і свободобоязні"¹).

Отже, короткий сенс довгої мови, розвинений далі в Міллеровій книзі, є, щоб Росія сперлася в своїй європейській політиці на тамешні революційні елементи і разом з ними штовхнула б в провалля цілий будинок так званої буржуазної, а, в ґрунті речі, просто європейської культури. Подібну мову знайдено і в інших отців слов'янофільської церкви, напр., у Самаріна, що радив Росії перейняти в Польщі „ту визвольну роль, яку рано чи пізно, волею чи неволею доведеться нам відіграти в цілім світі". До подібного договориється Бакунін: до „повної негачії Заходу" і до великої визвольної місії московського народу на чолі з своїм царем²).

Щождо Герцена, то цей безнадійно плутає місію царату з місією пролетаріату, малюючи ляпуватий образ останнього дня Європи, повіряючи роль серафимських сурмачів донському козакові, що „в свій час прийде збудити європейських палеологів і порфірогенетів, — коли їх не збудить трубний звук останньо-

1) О. Міллер, „Славянство и Европа", С.-Петербург. 1877, ст. 99 і 109.

2) М. Бакунін, „Письма о патриотизме".

го суду, що творитиме над ними соціалізм помсти — комунізм”¹⁾).

Але лишімо на боці Герцена і Бакуніна, вони ж були „також соціалісти”, але що робити з Ю. Самаріним і Міллером або з Леонтьєвим, яких ніхто не запідозрить не тільки в революційних, але навіть у ліберальних настроях? Що робити з всією практикою московської політики в Європі, починаючи від Олексія, Петрового батька, і кінчаючи Миколою II, — політикою, що на ділі рвала з принципами легітимізму, роблячи революційно-демагогічну пропаганду серед українських та польських селян проти їхніх „панів”, серед фінських селян („торпарів”) проти вождів селянського незалежницького руху, серед турецької „райї” проти її „гнобителів” або серед австро-угорських селян проти „утискаючої їх німецько-мадярської буржуазії”? Що робити з самою ідеєю царату, цього „царства бідаків”, цієї диктатури на користь убогих, що так разючо нагадує советську ідеологію, цю теж диктатуру „бідних над багатими”? Чи інспіратори цієї політики, всі ці Ордин-Нащокіни, Меншікови, Паніни, Горчакови, Ізвольські, Шебеки та Гартвіги були агентами світової революції? Коли звернутися навіть до одної ідеї большевиків, що здавалося б не є плягіятом, — до гадки мобілізації мусулманських народів проти „західнього імперіялізму”, то і тут можемо погратувувати з їх винаходом не вождям Третього Інтернаціоналу, а їх учителям. Бо вже той самий Леонтьєв писав, що „стала небезпека Росії на Заході” та що там треба шукати собі союзників: „коли цим союзником схоче стати мусулманство, тим ліпше”, бо „в самій вдачі москаля є дуже сильні та важливі риси, які далеко більше нагадують турків, татар або інших азійців, або просто нікого, ніж слов’ян”. Союз з ними догідний вже для того, що вони не пересякнені евро-

1) А. Герцен, „Письма из Италии и Франции, ст. 267.

пеїзмом”¹). Чи не тому і Ленін шукає там союзників для свого, як його назвав Кавтський, татарського соціалізму?

Можна залишити приклади, або можна б їх навести ще безконечну низку, можна цитувати ще інших слов'янофілів, а будемо певні, що знайдемо там Леніна. Можемо робити витяги з творів або промов останнього — і нехибно спіткаємося з плягіятами з панславістського евангелія. Залицання до революції та пролетаріату — і тут і там. Хрестовий похід проти буржуазії — і тут і там. Переморгування з Азією — і тут і там. Громи проти принципу легітимізму — і там і тут. І там і тут одна-однісінька мета — знищення „згнилої” Європи *ad majorem Moscoviae gloriam*, однаково ворожої для всіх дотеперішніх форм московської державности!

В цім і в нічім іншім лежить спільна суть обох форм московського імперіялізму: царської та большевицької. Це розумів, м. ін., уже Страхов, який твердив, що „коли ми візьмемо взагалі наш нігілізм, візьмемо його в цілім складі його виявів, то мусітимемо визнати за його найважливішу рису — скептичний погляд на Європу (а не на буржуазію!). Люди найбільш московського напрямку часто-густо бувають в цім відношенню цілком згідні з думками нігілістів” (і навідворот, додамо від себе!)²). Це розумів також Леруа-Больє, на думку якого нігілізм — це певного роду протест Росії проти Європи”³). Протест, який виливався раз у садистичних мріях зрівняння з землею Парижу, раз в пропозиціях європейському робітництву вирізати своїх „збуржуазілих” провідників, як це робив Апфельбавм-Зінов'єв на з'їзді німецьких незалежників у Галле, протест варварів, які „волочаться по

1) К. Леонтьев, *op. cit.* ст. 28 і 182.

2) Страхов, „Борьба с Западом в нашей литературе”, ст. 126.

3) *L'Empire Russe*.

Європі та радіють, що знайшли щось, що можна зруйнувати, не маючи поняття, які то скарби культури мають перед собою". Їх демагогічні кличі ніщо інше тільки засіб боротьби, свого роду нафта, якою треба полляти колючий, як казав Герцен, очі всякого москаля будинок окцидентальної культури, щоб на згарищах могли засісти або цар земний Микола Романов, або диктатор над пролетаріатом Микола Бронштейн-Троцький. Коли цього треба в інтересах Росії, панславіст і царист — стає революціонером і ворогом буржуазії, соціаліст-большевик — противником демократії та союзником азійських шовіністів.

Коли якраз по війні, а не скорше, московський імперіялізм набрав таку розгонову силу, то це треба пояснити, передусім, тим, що тоді розлетілися два його найбільші противники, Австро-Угорщина і Туреччина; що пролетарський рух, який, на думку Герцена, мусів обернути в хаос всю Європу, якраз тоді набрав такої інтенсивності, що в збалканізованій Австрії та на знищених безконечними війнами Балканах вже смерділо падлиною, яка ворожила обильну тризну московським комуністичним крукам...

Розглядаючи ролю советської Росії в соціальних рухах Європи, ми бачимо знов, що її доктрина (подібно, як і московська імперіялістична) тільки позірно стоїть по одній або по другій стороні різних взаємно поборюючих сил в Європі, а в суті речі, ця ідея протиставляє себе Європі яко цілості. Так колись еднала російська община і соціалістів, і панславістів в Росії. Як в політичній конфлікті 1914 року, так в соціальному від 1917, знов бачимо конфлікт двох культур, двох національних ідеалів.

Не заперечуючи існування великих соціальних і політичних конфліктів у Європі, ні ролі, яку в них грає Росія, я бачу за цими конфліктами тільки універсальніший конфлікт, що важкою зморою тяжив над усіма слідуєчими одна по другій в Європі кризами від останніх двох сот літ.

Маючи цей конфлікт перед очима, мусимо ми намітити лінії нашої зовнішньої та внутрішньої політики, або краще їх вибрати. Бо це питання вибору стояло перед нами завше. Стояло перед нами з початку XVII в., коли козаки Сагайдачного добувалися через Арбатські ворота, разом з поляками, до Москви. Стояло в 1654 і протягом наступних п'ятдесятьох літ, не уступаючи з порядку денного нашої політики аж до Шведчини. Стало знов перед нами по упадку Польщі та насильному згнетенню унії, як і тоді, коли київське духовенство відмовлялося присягати на вірність Петрові I. Стало б воно перед нами, напевно, і в 1812, коли б Наполеон зацікавився був українською справою не в 1813 році, але на рік скорше. Стало воно кілька літ перед 1914 роком в цілій своїй гостроті, і то не тільки перед „російськими” українцями, але й перед галицькими, буковинськими та угорськими. Стоїть воно перед нами і тепер. Що б ми не робили, які б завдання не ставляла перед нами історія, все спиняємося перед одною і тою самою загадкою-сфінксом, що хоче з'їсти нас. Вибору жадають від нас і самі москалі, що не йдуть на жадні компроміси, а ставлять нас перед дилемою: з ними або проти них! Не інакше ставлять цю квестію і большевики, які питають: „з буржуазією чи з пролетаріатом?” підпорядковують іншому: „з кремлівським Інтернаціоналом чи проти нього”?

Росія всяка завше була носителькою ідеалу месіянства — це перший висновок, до якого управнює студіювання згаданих матеріалів і фактів. Росія всякий етап експансії до 1917 року (слов'янофільство і неославизм) і пізніше (большевизм) трактувала в перспективі своєї боротьби з Європою, яко такою, і це другий висновок,

до якого приходимо. Вона інстинктивно чула, що кожне розширення Європи, політичне чи культурне, загрожує її існуванню. Якими фіговими листками ця боротьба не прикривалася б, під якими прапорами вона не велася б, під слов'янофільським чи під большевицьким, зміст справи від цього не змінювався. Зрада принципу легітимізму царатом, а засади демократії большевизмом були явищами цілком природними для того, хто бачив правдиву істоту упертої боротьби двох цивілізацій. Маючи перед очима істоту цієї боротьби, мусимо ми намітити головні лінії нашої національної політики. Але перед тим треба присвятити трохи уваги іншому питанню: причині засадничого антагонізму Росії до окцидентальної культури. Широке обговорення цього питання, що могло б бути темою цілої розвідки, виходить поза рами цієї книжки. Тут обмежуся тільки на суті порушеної квестії, оскільки це потрібне для ліпшого освітлення головної теми: підстав нашої національної політики.

II

ВАРВАРІЯ МОСКОВСЬКА

Вгорі я зазначив, що те „нове слово”, яке несуть Європі москалі, абстрагуючи від його кожноразових форм, є одне і те саме, впливаюче з одного й того самого зрозуміння національного ідеалу.

Придивімся йому ближче.

Що кидається в очі при порівнянні двох світів: латинсько-германського, до якого належать і західні слов'яни (з українцями), і — світу московського? Барвистість, велич цілої історії, рухливість народніх мас, напруженість конфліктів, свобідна гра сил, величезна

роля великих особистостей, примат права і логіки — на Заході. Однотонність, придавленість особистости, безбарвність історичних подій, незрізничкованість народної стихії, непропорційно велика роль держави — в Росії.

Боротьба цісарів з папами, повна драматичних моментів, — це Захід. Розправа всемогучих царів з позбавленим всякого значення духовенством — це Росія. Завзята і вперта боротьба фєвдальних лицарів з королями — це Захід. Відтяпування голів своїм „холопам”, як називав своїх бояр Іван IV, — це Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформою, ще більш імпозантна реакція першої — це Захід. Спір між офіційною церквою та „розколом” — це Росія. Кальвінізм, цвінгліянство, лютеранство — там. „Пригуни”, „хлисти” і „столпники” — тут. Великі фігури французької аристократії, що не забувають навіть на ешафоті своєї гідности, — це Франція, це Захід. Малодушна банда теж „аристократії” з ласки царської, що вештається по константинопольських і празьких кабарегах і шинках, дожидаючи там рятунку своєї країни, — це Росія. Не позбавлений певного драматизму момент страти Людвика XVI або великого противника Кромвеля — це Європа, замордування останнього Романова не знати де і не знати ким — це Росія. Мірабо, Кавеньяк, Клемансо, три стовпи трьох епох французької буржуазії — це там. Замоскворецький купець Островського, „весьєгонський Мірабо” — Федя Родічев і Хлестаков Керенський, три фігури також трьох епох буржуазії — це тут. Лявуазьє, якому відтяла голову республіка, „не потребує науки”, по одній стороні, проф. Гредескул і Тімірязєв, Горький та Шаляпін в позі льокая перед народніми комісарами — по другій. Ціла плеяда аристократичних імен, знаних цілому континентові, що стояла на чолі або вандейських повстань, або армій коаліції, що боролася проти Французької революції — це Захід. Бру-

сілов, Поліванов, Клембовський, Гутор і маса інших царських генералів, що боролися за Третій Інтернаціонал — це Росія.

Коли читаємо історію Європи, — читаємо історію її народів. Читаючи історію Росії, — не бачимо нічого, окрім темної маси, що, сліпо віддана своїм вождям, рухається нині в однім, завтра в другім напрямку. В 1612 році це поляки були в Москві, але в 1832 — не москалі, тільки Паскевич під Варшавою. В 1708 прийшли на Україну шведи, яких затьмити не могла навіть велика постать їх короля, так само, як у 1812 році прийшли до Росії „дванадцять язиків”, але проти шведів і французів билися не москалі, а Петро „Великий” та Александер „Благословенний”. Там — історію робили кляси, партії, нації та великі одиниці, суспільність. Тут — держава, уряд, що скували і кляси, і одиниці, і суспільність. Ця остання риса (і тут ми підходимо до суті європейсько-російського антагонізму) є характеристичною прикметою всіх примітивних суспільностей, в тім числі і російської.

В примітивних громадах сепарація „я” від „ми”, одиниці від маси, індивіда від субстанції не є довершена. Одиниця не живе ще своєю думкою, тільки збірним розумом маси. Веління моральні, правні, релігійні та політичні відчуються не як веління власного „я” („совісті”), а як незрозумілі в своїй суті накази згори. Відповідно до того цілком відмінно усталюються в такій суспільності відносини між одиницею або їх групами і загалом. Деінде нормуються ці відносини правом, приписами „імперативно-атрибутивними”, себто такими, при яких обов’язок одної сторони закріплюється свідомістю другої, як її право (обов’язок віддати борг). В суспільностях примітивних нормуються взаємовідносини між „я” і „ми” приписами односторонньої, „моральної”, чисто „імперативної” натури, себто такими, при яких обов’язок од-

ної сторони цілком не мислиться другою, як її, цієї другої, право. Тут, наприклад, обов'язок держави помагати калікам гадається (як заповідь „Люби ближнього свого”) лише як моральний наказ, і з якого ніяких прав для скаліченої людини не випливає, не так, як в суспільностях із забезпеченням від каліцтва, з вище розвиненою правовою психікою. Загал тяжить над масою одиниць в примітивних громадах, як всемогутне божество, якого можна тільки молити про ласку, але ні в яким разі не жадати від нього своїх прав. Коли державні закони відчуваються тут, як моральні, то й навідворот, моральні відчуваються, як державні. Тут пише Гегель: „і норма моралі, і норма права є законом, але таким, що управляє одиницею, як зовнішня сила. Їх виконується, але чисто зовнішнім способом, як накинене згори правило. Одиниця кориться законіві, але не як така, що розуміє їх справедливність, а тільки як така, яка не знає, що вона робить”¹).

Відповідно до того інший і спосіб, яким у подібних суспільностях доходить до пізнання загальної в о л і нації (в державі), або загальної п р а в д и (в церкві). В більш розвинених суспільностях цей спосіб є: логіка і точно означена правна процедура. В Росії, як і всіх інших примітивних суспільностях, ці способи — неясне, інтуїтивне відгадування. Засада „єдиногласія” на „мірських сходах”, ідея безвольного Земського Собору, що навіть у ХХ віці ще дискутувалася в російській пресі — в політиці. Примат вселенського собору, що ніколи не збирається, і непорушність догм — у церкві. Велика роля одиниці та її свобідних угруповань, почуття особистої гідності, власних прав і обов'язків, активність в підтримуванні громадської організації — головні прикмети західньої суспільности. Приголомшеність і пасивність одиниці, відсутність правної психіки, повний брак автономної моралі,

1) Гегель, „Philosophie der Geschichte”, ст. 486.

заступленої тут наказами або палкою — головні риси суспільности російської. Звідси — selfgovernment, в найширшій значенні на Заході, хаос або абсолютизм в Росії.

Цей примітивізм, цю аморфність в будові московського народнього організму слідно на всіх полях громадського життя в Московщині: на полі соціяльнім, родиннім, політичнім, релігійнім і духової культури. Перейдім їх всіх по черзі.

Типовим прикладом соціяльної організації є славнозвісна „община”, інституція, за яку велися безперестанні суперечки, але якою захоплювалися і слов'янофіли, і „западники” з Герценом, і прихильники царату, і його неприєднані противники, соціялісти-революціонери. В общині одиниця цілком гине. Вона не має ніяких прав проти загалу. Ніщо не є її власністю, навіть кусник поля, оброблений власними зусиллями, належить їй тільки на той час, щоб завтра його відібрали від неї. Община може видалити з-поміж себе кожного з своїх членів за ніякий злочин, тільки за переступ чисто індивідуальної натури, напр., за пияцтво. Може змусити його запровадити на його землі таку культуру, яка їй подобається.

Особисте зусилля, особиста думка тут непотрібні і, як такі, не респектуються. Викорчований моїми виключно зусиллями ліс може на черговім переділі відійти якомусь неробі в ім'я засади рівности всіх перед загалом. „Мое” цілком не відділене від „твое”: одно може стати завтра другим, і навпаки. Прав одиниці, незалежних від комуни, прав, яких титул — власна праця — община не знає. Так само не знає вона особистих обов'язків. Там, де панує „круговая порука” (спільна відповідальність), за податки відповідає не одиниця, а загал. Розуміється, це все не вадить своєрідній розумності московсько-селянського життя, але

„розумність”, уживаючи термінології Гегеля як Vernunft, не як Intelligenz, себто не selbst-bewusste Vernunft¹⁾). Розумність общин — це не плянова організація свобідного колективу, тільки автоматичний порядок, якому без волі, без чуття кориться, не розуміючи його, одиниця. Такий порядок існує, пише один з великих знавців народнього московського життя Глеб Успенський — і в звірячому царстві. „Волзька риба сазан, — читаємо в нього, — що живе своєю сільською громадою, має і виборних, і „ходаків”, і депутатів. Останні, звичайно, ідуть поперед громади і, підходячи до загороди, що ставлять рибалки попереk ріки, пробують її міцність носом. Тоді налягають боком, далі стараються перескочити і, коли це все не вдається, вертаються депутати назад і складають звіт громаді. Громадський „сход” сазанів ухвалює взяти загороду всім „міром” (громадою), і, справді, вся отара з страшним розгоном кидається на загороду і вдаряє в неї цілою своєю колективною мордою („колективним рилом”). Багато гине, але решта просмикує в отвір і рятується”²⁾).

Подібну громаду представляє, на гадку Успенського, російська община, де кожний член живе колективною мудрістю маси. Кожний член такої організації, як Платон Каратаєв (з „Війни і миру” Толстого) — це „тільки частина, сама в собі ніщо”, індивідуальних переконань або поглядів на світ вона не має. Як фігурки на шахівниці, посувається кожна з них, послушна руці грача, за певними правилами, але полишена сама собі, власному розумові, лишається нерухома або падає. „Все може зробити така частинка, — пише Успенський, — вирвана з звичайних обставин, звикла без застановлення коритися чужій волі, готова на все. „Візьми і зв’яжи”, „візьми і розв’я-

1) Там же, ст. 45.

2) Глеб Успенський — „Власть землі”.

жи”, „застрели”, „звільни”, „бий”, „бий сильніше”, „йди та рятуй” — всі ці накази виконуються, бо ні до одного з них ця „частинка” критично ставитися не може. Нині можуть такі частинки „усмирять польський мятеж”, завтра „освободять братів славян”, позавтра „битися за Третій Інтернаціонал”. „Сам особисто, — каже Успенський, — він не має поняття про те, що мудре, що глупе, що добре, що зле”. Описуючи безпорадність такого чоловіка в місті, відданого під впливи всіх і кожного, Успенський каже: „Він є тут весь чужий, людина сторонніх впливів, чужих наказів, навіть чужого бажання. Власного переконання і моральності в нього нема. Це цілком порожній глечик, який можна наповнити чим хочете”, — царською або комуністичною юшкою. Така людина кориться всьому, на що її „Бог нанесе”, всьому, що волею долі „набіжить на неї”. Вона аморальна, бо не має ні поняття права, ні обов’язків інших. Вона не відповідає за свої вчинки, бо до цього привчило її кріпацтво, коли за неї відповідав „барин”, — і община.

Подібний устрій також інших суспільних груп в Росії. Ні одна з них не існувала через себе і для себе, як на Заході, тільки для держави. Ні одна не повставала з власного права, тільки покликувалася до життя державою. Ні одна, в боротьбі між собою і тронном, не розвинула в собі корпоративного духа і станової чести, а привілеї діставала від зверхньої влади без боротьби і старань. Духовенство зробилося тут департаментом духовних справ під своїм міністром, оберпрокурором Синоду. Певний своїх прав, європейський „третій стан” обернувся тут в купців різних „гільдій”, залежних від всякого Сквозніка-Дмухановського. Шляхта — в „служилое дворянство”, в упривілейованих царських „холопів”, позбавлених клясового патріотизму, що його витворив феодалізм на Заході. Шляхетства з права своїх предків москалі майже не знали. Їх шляхетство було нагородою за служ-

бу цареві. Правда, стани мали своїх „предводителів дворянства”, „міщанських старостів” і т. д., але це не були свободні делегати свободних корпорацій, тільки звичайні „чиновники” царя, ханські „баскаки”. В Росії, як і на Заході, були дворяни (nobles), буржуа і демокос, але ніколи — noblesse, буржуазії та демократії, незалежних від держави, часто їй опозиційних корпорацій та клас. Ніби щоб більше ще підкреслити „служивий”, кріпацький характер російського дворянства, історія не відмовила йому установи, що зустрічаємо і в общині, — кругової поруки: за часів Івана IV за кожного „свободного” дворянина, що ухлявся від служби великому князеві московському або від нього відходив, відповідали „головою” члени тої самої або іншої дворянської родини. Відгомін цієї суто російської правної концепції знаходимо і в большевицькій практиці, в „круговій поруці” родини за своїх „контрреволюційних” членів. У вічній залежності від свого пана, спершу такий самий волоцюга, як і селянин, перед царем Борисом, потім державця землі великого князя, певний свого права тільки так довго, як довго повнив свою службу, дворянин, за якого, як за мужика община, думала держава, так само мало міг виробити свій власний кодекс політичної та товариської моралі. В цім відношенню він так, як московські буржуа і селянин, лишився моральним і політичним нігілістом. Він підлягає правилам колективної волі, що втілювалася в особі царя, але активної своєї участі в творенні цієї волі він не брав. Над масою він, в суті речі, не вивищався і для царя був так само мало considerable, як останній мужик. „Apprenez, Monsieur, répondit цар Павло на одну заувагу Дюмуріє, qu’il n’y a plus de considerable ici, que la personne à laquelle je parle, et pendant le temps que je lui parle” (знайте, пане, що тут ніхто не є значною особою, окрім цієї, до якої я говорю, і тільки так довго, як я до неї говорю). Ці слова не були балаканиною божевільно-

го, лише дуже влучно схопленою формулою відносин між „я” і „ми”, між одиницею і загалом в Росії. Павло висловив по-французьки думку, що лягла в основу тієї правдиво-московської установи, яка називалась „местничество”, установи чисто службового характеру: пишались бояри, передусім, с л у ж б о ю ц а р с ь к о ю своїх батьків і дідів, а не стародавністю самого роду, не вартістю самої особи, що — без царської ласки — ніколи не була і не могла бути considerable.

Спроби зверхньої влади надати російським „словам” атрибути європейських станів приймали карикатурний вигляд. Наприклад, особливою „прерогативою” дворянства зроблено право робити перед царем „ходатайства о нуждах народа”, себто привілеєм стало те, що було невід’ємним правом європейської шляхти з давніх-давен. Цікаво рівнож, що цей привілей надано „благородному дворянству” згори. Спроби надання селянству характеру повноправного стану були не менш смішні. По „епосі великих реформ” Платон Каратаєв міг нарівні „з отставними генералами” і купцями засідати на лаві судів присяглих, мав право „в’язать і рішити”. Але, по повороті до села, цей вільний громадянин міг бути висічений різками за малу дурницю.

Те, що надавало блиск, відпорну силу, кастовий патріотизм, виплеканий віками твердий кодекс *savoir vivre* всім трьом європейським *états* (станам), а одиниці почуття особистої гідності, всього цього в Росії не існувало. Російське слово „честь”, звідки — „чес-тить, честью просить, честной народ”, ніколи не мало своїм змістом того поняття, яке зустрічаємо у французьким *l’honneur* або в англійським *honour*, ані в німецьким *Ehre*.

Коли звернутися до устрою московської родини, спіткаємося з тим самим явищем: з подавленням одиниці та пануванням загалу. Вже самий факт, що се-

ляни в усіх спадкових справах судяться звичаєвим правом, позбавляє одиницю в родині охорони цивільного кодексу, нагинаючи її цілковито під диктатуру сім'ї, а, в суті речі, її голови. „Я признаюсь, — писав Данилевський, — що не розумію тих, які говорять про „семејственностъ” нашого народу. Я бачив багато народів. В Криму, в „Малоросії”, в Австрії, в Німеччині, скрізь я зустрічав одно й те саме. Я знайшов, що майже всі чужі народи, не тільки німці та англійці, але і багато інших, як „малороси”, греки, болгары і серби, далеко „семејственнее” від нас, „великоросів”¹⁾). Вивищення окремих членів родини тут не допускається. В родині дворянській, так само як в купецькій і мужицькій, панує рівність дітей, рівність прав, рівність титулів. Навіть в російському дворянстві завше панувала засада рівного поділу майна між синами. Спробувано завести майорат, але вже по кількох літах (1730) мусіли його скасувати, а хоч у 1845 знов заведено факультативно, ніхто з прав, наданих тією установою, не користав.

В політичній устрою Росії стрічаємося з тою самою загальною ідеєю. Ніде в жаднім іншому краю не плекався ідеал держави з таким завзяттям, як в Росії. Тут, де одиниці та корпорації були нулем, держава стала всім. „У нас в Росії, — пише В. Соловйов, — серед псевдохристиянської суспільности, з'явився свій Іслам, але не у відношенню до Бога, тільки у відношенню до держави”. В цю державу вірилося, як в „абсолютну силу, перед якою зникав чоловік”, вірилося, як в „абсолютне втілення нашої народної сили”. Як для правовірного віруючого в коран всяке теоретизування про суть і атрибут божества — порожня балаканина, або претенціональне злоречення, так для росіянина є гріхом всякий сумнів щодо прав його бога — держа-

1) Данилевський, „Россия и Европа”, ст. 127.

ви, робити з ним все, що їй подобається¹). Інший російський публіцист, славнозвісний Катков, писав (цитую з тої самої книжки Соловйова): „Як нестримна буря жене вона (державна воля) ці міріяди порошинок куди хоче”.

Відносини між цим абсолютом і одиницею — характеристичні для всіх публічних стосунків в Росії, і не носять вони правного характеру. Це відносини між щедринівським вовком і ягням: „Захочу с'єм, а захочу і помілуу”. Хто ще пам'ятає психологію московської суспільности за часів Александра III, або його сина, той зрозуміє і Соловйова, і Каткова. В ці часи, наприклад, організована суспільністю допомога голодуючим переслідувалася тому, що це був акт мішання людности в державні справи, які її не сміли обходити. Коли, по призначенню князя Святополка-Мірського міністром внутрішніх справ, одеський, а за ним і деякі інші магістрати звернулися до нього з подякою за його ліберальну декларацію, прийнято це загально також, як недопустиму маніфестацію. Микола I, коли йому донесли, що нарід ремствує з приводу воєнних невдач у Криму, відповів з обуренням: „А що то його обходить!” Павло I одного разу, при перегляді військ, запитав zdeградованого офіцера, де він дістав свої відзнаки. Відповідь: „Під побідними штандарами Вашої Величности”, вивела царя з рівноваги і мало не коштувала зухвальцеві тілесної кари. Бо право похвали заключає в собі право також критики взагалі, що абсолютно недопустиме там, де між владою та підданими ніяких правних відносин не існує. Зверхня влада мала обов'язки супроти підданих, але не правної породи. Здавати справу з їх виконання мала вона тільки „перед Богом”, себто перед власним сумлінням. Домагатися від неї сповнення цих обов'язків піддані так само не мали права, як і сповнення виключно моральних обо-

1) Б. Соловьев, „Национальный вопрос в России”.

в'язків. Підданий знову повинен був любити „царя і атечество”, але маса московська відчувала наказ жертвувати життям рідному краю не так, наприклад, як обов'язок заплатити борг чести, як обов'язок власного сумління, а скорше, як кинуті згори громовержцем Мойсеєм чужі зовнішні заповіді, які так довго, як Мойсей тримав у своїй руці громи, треба було виконувати, але ліпше було обійти. В цій рабській, не юридичній психології москаля і треба шукати пояснення буйного розвитку суто московської установи — хабарництва. Саме поняття „підданий” віддає якнайліпше суть взаємних відносин між державою та одиницею. В Європі існують два поняття: *sujet* і *citoyen*. Перше — об'єкт державної машини, влади. Друге — управнений учасник цієї влади, проти якого держава так само зобов'язана, як він проти неї. В Росії поняття „громадянин” немає, а коли його в кінці XVIII віку штучно вдумали, було його вживання моментально заборонене Павлом I, щоб не вносити замішання в гармонійну систему російської державницької ідеології. Ця практика не була ніякою екстраваганцією, вона відбивала тільки безправне положення особистости в Росії. Торкаючись цієї теми, писав Герцен: „В найгірші часи європейської історії ми зустрічаємо деякий респект перед особистістю, деяке визнання її незалежности, деякі права, належні талантові, генієві. Хоч які суворі були тодішні уряди, — Спінозу не заслали „на поселеніє”, Лессінга не сікли та не віддали до війська. В цім поважанню до не тільки матеріальної, але й моральної сили, в цім мимовільнім визнанню особистости, є одна з великих прикмет європейського життя. В нас немає нічого подібного. В нас особа завше була придушена, поглинена. Людина гинула в державі, розпускала в общині... Те неписане, морально „обузди-вающее” владу, інстинктове визнання прав особи, прав думки, не могло до нас перейти і не перейшло... Влада в нас більш самопевна, більш свобідна, як в Ту-

реччині, як в Персії, її ніщо не стримує, ніяке мигнуло”¹).

Негативне відношення до правного регулювання стосунків між державною владою та одиницею вплинуло на оригінальне розуміння організації колективної волі. Деінде конституційні гарантії є тим способом, що встановлює правні відносини між людністю і державною владою. В Росії гарантії не тільки фактично, але і в теорії відкидаються, і не через що інше, як через те, що це правнича ідея, що вони — норми імперативно-атрибутивні. Зрештою також тому, що всяка конституція — це „фальсифікація народної волі”, бунт проти загалу. Для К. Аксакова всяка точно означена формула відносин між державою і одиницею — нісенітниця. Він воліє „шлях свobodного переконання”, або „внутрішньої правди”, який він протиставляє вибраному Заходом шляхові „зовнішньої правди”. Самарін не приймає засади представництва, бо вона „припечатує розлад суспільности на більшість і меншість і розклад общинного первня”. Система представництва неможлива в Росії ще й через те, що „ніякий поділ неможливий тут між найвищим представником монархічного принципу і народом”²). Не введена у правничі рамки влада, „свobodно натхнена народнім життям” — ідеал москаля.

Аксаков поручає „взаємне довір’я між владою та народом”. На закид, що при таких умовах нема ніякого забезпечення, що „або нарид або влада можуть зрадити одне одного, потрібні, отже, гарантії”, він відповідає: „гарантії непотрібно”, гарантії — лихо. Вся сила в моральнім переконанню³). Ідеалом того самого Аксакова і слов’янофілів перших років XIX віку був, як це личило їх доктрині, „Земський собор”, „устрій, де б

1) А. Герцен, „С того берега”.

2) Ю. Самарин, „Сочинения”, Том I, ст. 57 і 277 та 305.

3) Аксаков, „Исторические сочинения”, Том I.

належала вся влада — цареві, вся свобода думки — народові”. Отже, те саме піднесення чисто інтуїтивних, моральних норм до ролі регулятора державного життя, що є прикметою всіх нерозвинених громад. Общинницьку ідеологію переносить на державні стосунки і соціаліст-анархіст Бакунін, на думку якого московський „нарід шанує в царі символічне представлення єдності, великості і слави російської землі”. Прив’язання народу до цього символу є, на його думку, чисто релігійне. Одне до другого в’яжуть не правні стосунки, як на Заході, а часто імперативні¹⁾. Засада більшості відкидається, бо її передумова — розбиття маси на самостійні одиниці, бо більшість це вже не незрізничкована маса, бо мусить підлягати свобіднодумачій і свобідноголосуючій одиниці: принципів раціоналізму та індивідуалізму. Спеціальна провокація загалу є система голосування. Навіть її примітивна форма („хто за — в праві двері, хто проти — в ліві!”) базується на відділенню частинок з маси, що цілком суперечить геневі вихованого в стадних інстинктах москаля. Над усім мусить панувати „єдиногласіє”, а що воно звичайно ні до чого, як тільки до хаосу і до логічного його висліду — абсолютизму не допроваджує, то гаслом всієї соціальної ідеології москаля стало: „Хай живе абсолютизм!”. Це гасло було настільки московське, що до нього дійшли і большевики, цебто ті, які все життя кричали: „Долой самодержавіє!”. Розуміється, існує припущення, що „самодержавіє” (царське чи советське) представляє еманацию народньої волі, але це вже належить до тих містерій московського духа, яких ні одному не-москалеві зрозуміти не дано.

Те саме відкидання засад індивідуалізму знаходимо в московській церкві. Підходячи до цієї надзвичайно дразливої у нас квестії, треба одразу зауважити: можна різно відноситися до релігії та церкви, можна ува-

1) М. Бакунін, „Письма о патриотизме”.

жати їх „вигадкою попів”, хоч засади, положені в основу цілої її ідеологічної та ритуальної будови (культ Мадонни, Тройці, інтелектуальний первінь у творенні і розвитку світу), мають своє коріння вже в душі людини, що жила тисячі й тисячі років перед нашою ерою. Можна уважати соціальну роль церкви за шкідливу (як це роблять прихильники другої, без порівняння більш нетерпимої церкви — соціалістичної), або знов разом з Гегелем бачити в ній ту, часом неблаганну і сувору, але велику машину, що віками систематичної праці, головню в часи так званого „темного” Середньовіччя, викресала і сформувала душу чоловіка, р о б л я ч и з і з в і р а л ю д и н у. Можна мати щодо цього всілякі, менше або більше узасаднені, погляди, але ні один нормально думаючий дослідник не посміє ігнорувати чи додатньої чи від’ємної, але величезної ролі, яку відіграла і досі відіграє не тільки в релігійнім, але і в цілім культурнім життю установа, що перетривала, сама остаючись незмінною, і поганський Рим, і мандрівку народів, і варварство, і феодалізм, і монархію, і революцію, і стоїть досі, не згинаючись перед новою хвилею охлократії, що суне зі Сходу. Наша, думаюча тільки порожніми, позбавленими змісту формулами, інтелігенція цього факту не доцінює. А тим часом церква та її суспільні й моральні поняття формують родинні, соціальні і політичні погляди не тільки мільйонів віруючих, але й мільйонів невіруючих. Це розумів Ю. Самарін, який під латинством розумів „всю цілість моральних понять і побутових відносин, що вирости, як насіння, з західного католицизму і перейшли в тіло і кров націй”¹⁾. Це розумів і Достоевський, коли він називав французів, навіть і атеїстів, нацією суто католицькою. В своїм „Дневнику писателя” писав він: „Франція — це та країна, яка, коли б в ній не лишилося навіть ні

1) Ю. Самарин, „Сочинения”, Том I.

одної людини, що вірувала не тільки в Папу, але навіть в Бога, все ж і надалі лишиться країною переважно католицькою, представницею, так сказати, всього католицького організму, його прапором, і так буде в ній дуже довгий час, навіть неймовірно довгий час, до тієї пори, коли Франція перестане бути Францією і обернеться у щось інше. Мало того, і сам соціалізм зачнеться в ній за католицьким шаблоном, з католицькою організацією та „закваскою”. Франція—це лише продовження католицької ідеї, найбільш повне і завершене”. Не входить в рамки цієї книги показувати, в чім якраз бачив Достоевський в душі сучасної йому Франції — продовження католицької ідеї. Тут важно тільки зазначити, що і для нього релігія була не лише релігією, а цілим світоглядом, системою почувань, звичок і переконань. Хто хоче розглядати причини антагонізму Росія — Європа, питання релігійне не сміє поминути.

Чи ж справді цей антагонізм дасться простежити також і на полі релігійнім? Так, і навіть більше, ніж то можна думати при поверховнім погляді на речі. Це досконало розуміли старі слов'янофіли і „западники”, які бачили в католицизмі дитину західньої цивілізації. Герцен уважає це за „велике щастя для московського народу, що він не був зіпсутий католицизмом”; він тішиться, що через те, що Росія не належала до великої західньої церковної спільноти, — вона і тепер не примушена ділити долю Європи¹). Отже, надає приналежності до тієї чи іншої релігійної громади епохальне значення для народу. В другому своєму творі він бере в одні дужки, як рівновартні поняття однієї і тієї самої категорії, — „римське право, панування особистости і католицизму”²). Бакунін виступає проти „соціальних, юридичних, полі-

1) А. Герцен, „С того берега”, ст. 168.

2) А. Герцен, „Старый мир и Россия”.

тичних і — релігійних пересудів Заходу”¹). Перелічуючи три прикмети польської інтелігенції, знаний слов’янофіл Міллер називає їх „католицько-ксьондзівською, аристократично-шляхетською і демократично-революційною”²). Ці слова дають багато до думання не тільки тому, хто застановляється над зв’язком між культурою і релігією, але й над проблемою єдності західньої цивілізації, яка в усіх, навіть ворожих собі взаємно, її сторонах протиставляється, як одна цілість цивілізації московського Сходу.

Росія взяла свою церкву з Києва, але вона хутко стала церквою національно-московською і, ще до того, цілковито залежною від зверхньої політичної влади. В цьому відношенні не робить вона ніякого винятку з-посеред інших суспільних установ Росії. В своєму внутрішньому устрою вона також пересякла тими самими принципами, які знаходимо і в політично-соціальному будові Росії. Як давно сягає історія московської церкви, цими принципами були: неоформленість, неозначеність правлячої влади і відраза до логічного первня, з усіма наслідками, про які буде мова далі. В політиці московський геній обурюється проти всяких стисло означених форм, якими має виявлятися воля народу. Звідси він відкидає засаду репрезентації, поділ на суспільність, яка управляє, і суспільність, якою управляється, апелюючи до неясного, алогічного голосу народу, який пізнається інтуїтивно (диктатура люмпен-пролетаріату, голоти). В церкві він є проти всякої прецизації способу, яким має проголошуватися релігійна правда. Звідси він відкидає поділ церкви на церкву, яка вчить, і церкву, яку вчать, апелюючи до того самого неясного голосу „народньої совісті”. В обох випадках він відкидає засаду раціоналізму, що револьтує проти „одинокого джерела правди” — думки загалу.

1) М. Бакунин, „Письма о патриотизме”.

2) Міллер, „Славянство и Европа”, ст. 95.

Хомяков зазначає, що „непомилність знаходиться виключно у Вселенській Церкві” (під якою розуміє московську), та що „незмінність догми, як і чистота обрядів, повірені охороні не самої гієрархії, але всього народу церковного”¹). Що при цім ці догми так само добре будуть охоронені, як грядки і квіти, повірені охороні публіки, над цим Хомяков не застановляється.

Коли справа мається так, а не інакше, коли весь нарід є хоронителем догм церкви, то відпадає і поділ церкви на церкву, яка вчить, і на церкву, яку вчать. Поучати може кожний. За тією самою засадою, за якою прапорщик Криленко або вахмістр Будьонний може стати генералісимусом, може стати духовим вождем „церкви Христової” кожний, на кому „почієт” Божя благодать: нині Св. Синод, завтра Іліодор, позавтра Распутін.

„У нашій церкві, — каже Хомяков, — нема церкви, яка вчить і яку вчать, бо в ній поучення не стиснуто в рамки, усталені згори.” Всяке слово, „надхнене почуттям правдиво-християнської любови, живої віри або надії, є поучення. Всяка людина, як би високо не стояла вона на щаблях гієрархії, або, навпаки, як би не була схована в найскромнішій обстанові — навіпереміну раз поучає, раз приймає поучення. Бо Бог наділює кого хоче дарами своєї мудрости”²).

Згідно з Миллером, який також виступає проти поділу церкви, правда православної церкви хорониться рівно ж „цілою віруючою громадою” і „сповідується єдиними устами і єдиним серцем”, без усяких поділів віруючої громади на учителів і учеників, без неоправданих претенсій особистого розуму, який підноситься над громадою³). Останні крапки над „і” ставляє Киреевський.

1) Хомяков, „Сочинения”, Т. II., ст. 58 і 61.

2) Там же, ст. 61 і 62.

3) Миллер, „Славянство и Европа”, ст. 179.

На його думку, „для розвою самобутнього православного мислення непотрібно особливої геніяльності. Навпаки, геніяльність, передумовою якої є оригінальність, могла б навіть пошкодити повноті правди”. З боєм в серці мусить Хомяков визнати, що „християнство виражається і в формі логічній, в символі”, але все ж не вільно робити з права поучення чийсь виключний привілей. „Вчить ціла церква, церква в своїй цілості”. Римляни тому впали в помилку, що „поставили на місце взаємної любови гарантію людського розуму або яку іншу¹). Ця цитата особливо цікава. Вона нагадує розумування Аксакова про шкідливість гарантій у політиці. В обох випадках, чи то при встановленню правдивої волі народу, чи то — його правдивої віри, відкидалася згори всяка система. Відкидалася рівночасно всяка гарантія вірності інтерпретації цієї волі або правди. Відкидалася рівночасно всяка роля і всяке значення розуму, що узурпує собі права, застережені єдино хаотичному інстинктові колективу.

Наслідки такої, а не іншої організації московської православної церкви, підлеглої світській владі, були для неї фатальні. Вони були подібні до тих наслідків, які мала організація інших соціальних установ в Росії (общини, станів, держави) для їх самодіяльності і розвитку. Ці наслідки були: застій і формалізм, повна нездатність до акції і до формування психіки та переконань широких, повірених опіці церкви, мас. „До всього, що відноситься до потреб сучасного життя і сучасної науки, відноситься російська церква з повною байдужністю” „Вона завше стояла поза духовим рухом, бо на перше місце вона завше ставляє обрядовий елемент. Почасти ж і тому, що загальна освіта російського духовенства стоїть на низькім рівні. Спроби римсько-католицької церкви розвинути свої традиційні догми при допомозі пояснень і вислідів, як і стрем-

1) Хомяков, „Сочинения”, Т. II., ст. 65, 66, 72.

ління протестантської церкви погодити свою науку з поступаючим наперед знанням і зміненими напрямками умового руху, — однаково чужі духові церкви російської. Тому вона і не має глибокодумних богословсько-філософських розвідок і не пробує боротися з духом зневіри в його сучасних формах... Для римокатолика, що виступає на боротьбу з наукою, оскільки вона суперечить його традиційним релігійним поняттям, і для протестанта, що намагається погодити свої релігійні погляди з науковими вислідами, російська церква може видатися допотопною закам'янілістю¹⁾.

Проголошувати, що ціла церква має бути хоронителькою догм — це легко, але хто фактично інтерпретуватиме їх в московській православній церкві? Собор, відповідають москалі, але практика майже тисячі літ показала, що скликання вселенського собору — це утопія. Бо, як каже Данілевський, „скликання вселенського собору не лежить у владі жадного царя, жадного патріярха, одним словом, ні в чийй владі зокрема. Вселенським собором стає тільки такий собор, який в цім характері затверджений самим божественним промислом²⁾. Цей, ближче не означений, божественний промисел має, на думку москалів, розв'язувати і всі сумніви, що виникають у віруючих. Він має знаходити загальну правду, точнісінько так, як слов'янофільський „голос народу“ вишукувати волю нації. Часом самі москалі відчувають комічність цієї аргументації. Той самий Данілевський каже: „Російська церква твердить, що всі питання і спори церковні уже розв'язані в откровенії, але откровеніє — слово без сенсу, коли разом з тим не дамо способу збереження його достовірності, його правдивого сенсу і правильного застосування в кожному данім випадку Відношення церкви до откровенія — те саме, як відношення суду

1) Мехензи Воллес, „Россия“, Том II, ст. 193, 194.

2) Данілевський, „Россия и Европа“, ст. 226.

до цивільного кодексу. Без судової влади для його тлумачення і застосування, при всій своїй досконалості, кодекс буде непотрібною книгою¹). „Власне, брак спеціального органу для інтерпретації церковної науки і засуджує російську православну церкву на повну імпотенцію”. „Російський абсолют, — пише Розанов, — покоївся в трунах соток уже вмерлих осіб, qui dixerunt, яким неможливо вже більше нічого сказати, ні закричати до домовини ніякого аргументу, ні заплакати над їх могилами, щоб вони почули і сказали в найбільш потрібний момент, у фатальний час історії „так” на місце „ні” і „ні” на місце „так”²). Загального авторитету нема, а тому й боротьба зі схизмами не можлива, які, тримаючись букви, ніяк не годні зрозуміти, що церква могла помилятися. Загального авторитету нема, а тому неможлива ніяка реформація, бо занадто великанською працею було реформувати те, що не реформувалося сотками літ. Сумніви лишаються нерозв’язаними. А цих сумнівів було багато. Критикуючи науку українця Т. Прокоповича про оправдання (вірою чи ділами), Самарін питається, „чи вповні згідна з тою наукою православна церква?” і відповідає: „відповісти на це тяжко. Поперше, наша церква, не признаючи в своїй сфері вимог розмислу, на багато питань, зроджених раціоналізмом Заходу, не дає відповіді. По-друге, святі отці Східної церкви мають мало матеріялів для конструювання науки про оправдання”³). Брак непомильності зверхніх органів російської церкви — це символ непомильності цієї останньої, нетикальності і незмінності того, що було сказане або записане людьми, які сотки літ сплять мирним сном, символ повного застою. Непорушність і політична аморфність московського народу, слабкість виділених з нього

1) Данилевский, „Россия и Европа”, ст. 211.

2) Розанов, „Около церковной стены”, Т. II, ст. 63.

3) Ю. Самарин, „Сочинения”, Т. V, ст. 143.

кляс, станів, одиниць, — привела до повної нездібности до акції, до абсолютизму орди. Та сама непорушність російської громади віруючих, неможливість поділу церкви — привела також до змертвіння цілого релігійного життя і до поневолення московської православної церкви політичною владою. Обидва результати — наслідок московської концепції громадської організації, відношення між загалом і одиницею.

Найстрашнішим наслідком цієї мертвлячої організації церкви був формалізм, повага перед буквою, віддаленість від життя, залежність від держави. В російській церкві мусіло скінчитися абсолютизмом і підлеглістю політичній владі, яка датується ще від часів Дімитрія Донского. Не Петро I повернув московську церкву в рабство, встановлюючи над нею Синод, а рабська організація і дух російської церкви зробили можливим експеримент Петра. В політиці протест проти „зовнішньої правди” (парляментаризму) і заклик до „єдиногогласія”, до „несфальшованої” волі цілого народу, при повній анархістичності цих принципів, мусів скінчитися спершу тим, що цю волю вільно було тлумачити кожному Ємельці Пугачову і кожному розбишаці, а потім тільки цареві, який в очах слов'янофілів був такою самою інкарнацією загальної волі народу, як Ленін в очах комуністів втіленням пролетаріату. Те саме мусіло статися і в церкві. Повірені охороні не самої гієрархії, але всього народу, догми православної церкви мусіли знайти свого охоронця спершу в кожному юродивім, а потім в цареві, який так і називається в російських законах „хранителем догм православної церкви”¹⁾). Правда, московські учені, як, напр., той самий Хомяков, у своїм листі до Пальмера, обговорюючи залежність московської церкви від світської влади, пише: „суспільність може знаходитися у фактичній залежності, а проте лишатися в суті речі свободною,

1) „Свод Законов Рос. Империи”, I, §§ 42, 43.

і навпаки¹). Але це вже відноситься до того „містицизму“, який зрозуміти не дано тому, хто вихований на „фальшивих засадах“ гнилого Заходу.

У свої ясні хвилини самі москалі розуміли хиткість своєї позиції. Так, напр., Самарін в одну з таких хвилин, мучений сумнівами, писав: „Звідки знати, що православний первінь справді хоронить у собі в цілій повноті дві крайності, на які розпалася Західня церква на Заході? (протестантство і католицизм). Може бути, що ця єдність, ця повнота — то лише початкова невизначеність („начальное безразлічье“). Може бути і слов'янська общинність тільки така первісна нерозвиненість²). Але такі ясні хвилини находили рідко.

Залежність церкви та її формалізм були тими ланцюгами, які скували руки і ноги московському православію, не даючи йому рушитись, були тим проваллям, що відділило його від сфери активного життя. На Заході, навіть ідучи в монастир, чернець не переставав працювати в світі для світу. „Монастирське життя на Заході, — пише вже цитований М. Воллес, — в різні епохи своєї історії, виявляло сильне прагнення до внутрішнього відродження. Це прагнення виявлялося в заснуванні нових релігійних стоваришень, з яких кожне переслідувало свою власну ціль, діючи на якомусь спеціальному полі... В Росії ми не знаходимо нічого подібного. Тут монастирі ніколи не ухилялися від чину св. Василя, що обмежував діяльність ченців релігійними обрядами і молитвою... Ні в московськiм чернецтві взагалі, ні в будь-якім окремiм монастирі не знаходимо сильного руху на користь реформи”³).

Ця залежність від світської влади і відірваність від життя мала дальші наслідки: позбавлена вічно

1) Хомяков, „Сочинения“, ст. 399.

2) Ю. Самарин, „Сочинения“, Т. I, ст. 399.

3) Мекензи Воллес, цит. твір, Т. II, ст. 191.

оживлюючого і вічно реформуючого центру вгорі, тримаючись або „старих гробів”, або наказу світського шефа, яким одного разу був навіть генерал, — московська церква не могла дати своїй пастві ніякого опертя на релігію, автономного кодексу моралі. Вихований у московській православній релігії може ходити до сповіді або до церкви, мов московський жовнір до атаки, але в однім і другім випадку він ведений приказом згори, або вірою в букву. Внутрішньої автономної моралі він не має.

„Москалі думали, — пише Соловйов, — що аби бути правдивим християнином, досить додержувати догми і святих обрядів православія, ніяк не дбаючи про те, щоб надати політичному і суспільному життю християнського характеру. Вони не хотіли признати в засаді суперечности між правдою і життям, як це робив візантійський світ. На своїх рідких соборах займалися православні тільки догматичними формами та гієрархічними приказами”. І навіть одинокий в Росії реформаторський дух — ніконіянство, був спором чисто словесним, не істотним. Щоб могли суттєво реформувати церкву і суспільність, мусіла московська православна церква мати моральний авторитет, але як може — питається Соловйов — „гієрархія, віддана в руки світській владі, виявити моральний авторитет, від якого сама відмовилася?”¹⁾). Повну імпотенцію російської православної церкви в реформі суспільного життя ніщо так не характеризує, як її нездібність до місіонарської діяльності, розуміючи те слово в найширшому значенню. „Заходи примусу і насильства, виложені в московським карнім кодексі — ось в суті речі одинока зброя, — пише Соловйов, — яку наше урядове („казьонное”) православіє вміє протиставити, як місцевим старовірам, так і представникам чужих віро-

1) В. Соловьев, „Россия и Вселенская Церковь”, введение, ст. 124.

ісповідань, що бажають заперечувати в нього владу над душами”¹).

Для того, власне, західній церкві вдалося те, чого не вдалося православію — виховати тип сучасного європейця, свідомого своїх прав і обов’язків, зробити з нього „політичну істоту”. Жорстокість і дикість примітивного чоловіка, нерозуміння елементарних понять права, — від цього визволила середньовічного чоловіка церква, діло, яке і в десятій частині не вдалося московській православної церкві, що, як св. Касіян, стоїть далеко від світу і боїться забруднити свої білі шати у світським багні²). Ця віддаленість від життя видна в усьому: Напр., у сповіді, яка у москаля відбувається чисто формально, до того формально, що нарід мусів вишукати для неї коректив „старчества”. Це видно в занедбанню проповіді. Знаний цікавий факт, що бажання запровадити в московській церкві публічну проповідь було причиною найгострішої опозиції проти Нікона. Відірваність московської православної церкви від життя видно і в самім ідеалі святости православної церкви. Розанов каже: „На Сході культивувалися ідеї тихости, непорушности і незакаламучености, а в разі терпіння — покори, пасивно-терпеливе християнство”³).

Коли б ми хотіли простежити це негування одиниці в московській православної церкві, ми могли б його знайти і в православнім церковнім малярстві, для якого ще Стоглавий Собор 1550 р. установив готові трафарети, що їх переступати не вільно було індивідуальній творчості маляра. Коли ми хочемо уявити собі характеристичні прикмети московського церковного малярства, як воно склалося під впливом загального духу московської церкви, то мусимо порівняти його з за-

1) В. Соловьев, цит. твір, ст. 125.

2) Гегель, цит. твір, ст. 509-10.

3) В. Розанов, „Около церковной стены”, Т. I, ст. 218.

хідньо-європейським — пише вже цитований Воллес. „На заході, від часу Відродження, ішло релігійне мистецтво впарі з духовим розвитком. Воно поволі визволялося від старих форм і дитячої символіки, обертало мертві типові постаті в живі особи, освітлювало їх темний зір і позбавлені виразу обличчя світлом людського розуму і почуття... В Росії, навпаки, релігійне мистецтво ніколи не знало такого розвитку. В стилі стародавніх образів немов відбилися і непорушність московської церкви взагалі, і непорушність її церковного мистецтва, зокрема”¹⁾. Коли схотіти порівняти з московською церквою не лише католицизм, але й протестантизм, то знайдемо, що воно так само мало подібне було до московської церкви, хоч і як різнилося від католицизму. Ідеї протестантизму були все ж логічним витвором європейської культури, і для того зустрічався він у московських письменників майже з такою самою фанатичною ненавистю, що й католицизм.

Наведені вище цитати можна було б збільшити, але й їх вистачить; в залежності московської православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в безсилості формувати життя, в культурі неясного інстинкту загалу, в приниженості одиниці — зустрічаємо ті самі риси, які ми спостерегли при аналізі інших суспільних організмів в Росії, в общині, у державі, в суспільнім життю взагалі, — ті самі риси і той самий соціальний ефект: механічний характер суспільних зв'язків і повна непричетність одиничного „я” до творення колективної волі, яку одиниця відчуває лише, як наказ чужої, зверхньої сили, що стоїть над тою одиницею.

(Негативна характеристика московського православ'я, дана в цій книжці, очевидно, стосується тільки до православ'я Москви, не до українського правосла-

1) М. Воллес, цит. твір, Т. II, ст. 194.

вія, як воно склалося в історичнім аспекті за старої князівсько-дружинницької і за гетьманської України. Що деякі неосвічені або злонамірені земляки ідентифікують наше православіє з московським, це не дивно. Тому, що протягом XIX віку Москва робила все можливе, щоб скалічити нашу стародавню віру і Церкву, цілком так, як намагається вона зробити з українською греко-католицькою Церквою на Україні, або з римо-католицькою в сателітах. Подруге, багато хто на Україні вже забув — „хто ми, чііх батьків, ким, за що закуті” і дав себе переконати, що українська мова — те саме, що московська, лише її „наречіє”; що українська народність — така сама, як московська, лише її „галузка”, одне з племен „велікава рускава народа”; що українське козацтво, з Хмельницьким, Байдою-Вишневецьким, Сагайдачним, Мазепою і Гордієнком — це таке саме козацтво, як Пугачова чи Стенькі Разіна; нарешті, що українське православіє — таке саме, як московське. Очевидно, і одне, і друге, і третє, і четверте твердження — повна нісенітниця і тільки витвір московської пропаганди і брехні. Зараз по революції 1917 р. Україна заходилася стрясати з себе всі, силоміць накинуті нашому православію, впливи московські — і у вимові богослуження, і в служебних книгах та обрядах, і в церковній організації, і в самім дусі православія нашого. Абсолютну чужість нам московського православія відчував уже своєю геніяльною інтуїцією Шевченко, якому не лише як віруючому православному українцеві, але й як артистові, було відкрито пізнання Божественного також і через красу. Отже, не тільки в політичнім і в організаційнім, а і в іконописнім, в церковнослужебнім та в архітектурнім характері московського православія, бачив Шевченко цілу пропасть, яка ділила те православіє від українського. В церквах московських бачив він якісь буддійські чи шаманські капища, в яких не годен був молитися. Це зрозуміють ті земляки, які усві-

домили собі, що християнська віра мала своє містично-філософське підложжя в культурній спадщині античної Еллади. Тому й прищепилося воно так хутко, так легко і так буйно на українськiм ґрунті (через нашу Понтиду), здавна зоранiм і засiяним зернами стародавньої грецької культури і релігії. Тому й не прийняли християнства або його відкинули народи (як москалі і жида), які не зазнали жадного впливу, або його відкинули, культури старої Еллади і старого Риму.

Цих кілька завваг — для земляків, які й досі вважають, що українське православіє є те саме, що московське, і які, виходячи з цього фальшивого заложення, могли б узяти мою критику московського православія за критику православія взагалі. (Цей уступ, що в дужках, вставлено до 2-го видання).

Це може видатися парадоксом, але склад московської психіки слідно навіть у будові російської мови. Проф. Т. Зелінський ділить мислення людини на активне і пасивне, а мови — на інтелектуальні і сенсоральні. До перших він відносить латинську (а я відніс би всі європейські), до других, між іншим, російську. У москаля переважає, каже він, „безособове” мислення. Римлянин каже: „я не маю грошей” (*mihi pecunia deest*), як зрештою скаже і українець, і німець, і англієць, і француз. Москаль скаже: „у мене нет денег”. На Заході говориться — „град побив засів”, москаль скаже — „градом побивает посеви”; римлянин хоче спати, москалеві хочеться спати, „я” — часто у москалів щезає. Звертає проф. Зелінський увагу ще на модуси дієслова і на часи. Перші — найяскравіший вираз сенсорального характеру мови, і тому вони дуже розвинені в московській мові, другі — вирази інтелектуального характеру мови, і тому, як і треба сподіватися, вони в рудиментарному стані у москалів¹).

1) Проф. Т. Зелінський, „Из жизни идей”, Т. III, „Древний мир” і ін.

Ця психологія москаля, невиразна і хаотична, відбивається і на його обличчю. „Росіянин не має обличчя”, — казав Чаадаєв, а Гончаров так описує лице Обломова: „Це була людина літ тридцяти двох, трьох, середнього зросту, приємної зовнішності, з темносірим очима, але з відсутністю всякої означеної ідеї, всякої скупченості в рисах обличчя”. Така фізіономія Обломова і в суті речі — всякого майже москаля, який не знає, що є добро, що — зло, який ще не відділився від свого обожуваного „колективного рила” Держава, община, родина, церква, — субстанція все стояла над поневоленням морально і фізично суб’єктом в Росії, як великий далай-лама перед віруючими, не даючи йому ні вільно рухатися, ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільності і психіки одиниці могли ми обсервувати в останні літа. Нездібність боронити свої права виявилася в ганебнім упадку пануючих клас під ударами большевизму і в пасивності селянства. Нездібність виступити активно в творенню колективної волі — в ганебнім розпаді російського фронту в 1917 році, відбудувати наново який могла лише большевицька палка. Що найбільше вражає, — це те, що колективний розум, який не допускає ні прецизації, ні сепарації, ця Vernunft, що є підставою російського соціального організму і його установ і що так різниться від Intelligenz, на якій спирається ціла структура Європи, — що ця Vernunft с в і д о м о вибирається москалями найвищим регулятором суспільного життя. Вже з попереднього викладу видно, як гльорифікували загал, „народную волю”, „согласіє всех” московські мислителі та політики, починаючи від слов’янофілів і кінчаючи так зв. западниками. Ближче студіювання одного теоретика большевизму, Леніна, приведе нас до тих самих висновків. Тим самим духом віє і від московської філософії, оскільки взагалі можна говорити про таку філософію в європейському значенню цього

слова. Найяскравішою рисою всіх російських філософів є те, що вони не лишили по собі жадної системи. Не лишив її В. Соловйов, ні С. Трубецкой, ні Кіреєвський, але в усіх їх, навіть позбавлених системи, творах яскравою стрічкою тягнеться апотеоза тої самої „внутрішньої правди”, яка втілена, на їх думку, і в обштині, і в цараті, і в інших чудових установах геніального московського народу.

Релігійне обожування цього великого „Все”, великої субстанції, суть якої пізнається почуттям, знаходимо і в московській публіцистиці, і в літературі, в яких, немов у дзеркалі, відбивається цілий світогляд пересічного москаля. Падання на коліна перед масою, це, як сказав би француз, *engouement moral*, перед тим темним, неокресленим, підсвідомим, що живе на дні масової психіки, — є найбільш маркантною рисою московської літератури. Маса, як писав Леруа-Боле, є для москаля „несвідоме божество”, *une divinite inconsciente*, подібне до тих рудиментарних богів Єгипту, божественні прикмети яких є великою. хоч і невиявленою ще, силою¹⁾. Всі російські письменники, а бо-дай їх найбільша частина, стоять на сторожі цього нового культу маси, маючи за собою цілу, так зв. російську інтелігенцію, яка навіть у п'яному вигляді не забуде віддати пошану своєму богові, не забуде проспівати „первий тост за наш народ”, як це робилося донедавна на всіх „татьянінських вечерах” московського студентства. Предмет цього культу, народ, маса, мислиться тут, як „колективне рило” Успенського, в яким повинна розплистися, зникнути одиниця з усіма своїми поривами, поглядами і волею. Не з ясною головою і одвертими очима повинна людина шукати собі дороги в життю, і ні в якому разі не сміє мати диких претенсій вести масу за собою. Її одинокою ціллю і оправданням екзистенції є — прислухатися, як індій-

1) Leroy Beaulieu (*L'Empire etc.* I. кн., розд. 7).

ський факір, до голосу Будди, до подуву загальної душі, і, подібно до сомнамбуліста з приспаним інтелектом і замкненими очима, у напівсні, слідувати її містичним велінням: нині розбивати собі голови при царській коронації на Ходинському полі, завтра йти до Єрусалиму, позавтра — громити „буржуїв”.

Одним із головних жерців цього культу був Л. Толстой, що, як теоретик походу проти інтелігенції в літературі, в'яже своєю особою дві епохи російської історії: царат, коли маси робили інтелігентські погроми з ініціативи жандармів, і большевизм, коли ті самі маси робили такі самі погроми тієї самої інтелігенції з ініціативи народніх комісарів. Кн. Волконський (з „Войни і мира”), а з ним і сам Толстой був захоплений Кутузовим перед Бородинською битвою: „Чим більше він бачив відсутність всього особистого в цім старім, в яким лишалася, замість розуму, що групує події і робить висновки, одна лише здібність обсервації ходу подій, тим більше він був спокійний за те, що все станеться так, як повинно бути. В нього не буде нічого власного, він нічого не видумає... Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його особисту волю”. Навпаки, Бенінгсен „старався все зробити якнайліпше, він усе обдумував, але власне через це він ні до чого і не надавався. Він не надавався, власне, тому, що він все обдумував дуже основно і акуратно, як і слід всякому німцеві”. Цю свою засадничу ідею проводить Толстой з насолодою і впертістю в усіх своїх творах, бачачи в кожному інтелігенті, в кожному судді, лікарі, адвокаті, священнику, в найліпшій випадку — непотрібних людей, а звикло — пройдисвітів, що обдурюють нарід з власних егоїстичних мотивів, його ворогів. Під цим поглядом московський граф знаходився цілком на духовім рівні московського селянина. Під цим оглядом ідеї останнього яснополянського мужика ні на йоту не відбігають від ідей яснополянського графа. Пригляньтесь героям толстовсь-

ких романів. Усі ті, хто старався поставити власний розум понад розум маси, хто не бачив свій ідеал в людині-звірі Платоні Каратаєві, як Вронський, князь Андрій, Долохов, Наполеон, — гинуть. Всі, хто, як Ростов, Левін, княжна Марія і П'єр Безухов, „нічого не виду-муючи", лазили, як сновиди по мурах — немов вигра-вали на л'ютерії, так добре їм велося. Найліпше бу-де вестися, розуміється, тому, хто відкине всякий інте-лект набік, — ідіотові, Іванушці Дурачкові. Толстов-ський Іван Дурак є правдивий московський Петро, правдива скеля, якої „не одоліють і врата адові". „Хо-тів його звести диявол. Прийшов він обідати, а в Івана дівка німа обідати давала. Одурували її ледачі. Без праці прийдуть скоріше до обіду — всю кашу з'їдять. І надумалася дівка німа ледачих по руках пізнавати: у кого мозолі на руках, того садовить за стіл, у кого нема — тому недоїдки дає. Поліз старий диявол за стіл, а німа дівка вхопила його за руки, поглянула — нема мозолів і руки чисті, гладкі та пазурі довгі. З соромом диявола з-за стола викинули." Чи це не є і філософія большевизму? „У кого мозолі на руках — лізь за стіл, а в кого нема — тому недоїдки"¹). Це ж поділ громадян на категорії, так старанно переведений в цар-стві „народніх" комісарів. Це ж та сама негачія інте-лекту і інтелігенції, яка казала мужикові братися за „дубину" проти інтелігенції, а графові Толстому за перо, щоб воювати проти тої інтелігенції, в якій і один і другий бачили не що інше, як укритого диявола. Героїв у європейському сенсі не знає ні пізніша, ні вчасніша російська література, бо їх не могло бути в країні Іванів Босих, Мішенюк і Платонів. Не дивно тому, що коли все таки таких героїв виводилося, то їх шукалося не в монотонній московській природі, а на Кавказі (Лермонтов), або в Криму (Пушкін), а в кож-нім разі серед чужинців (Штольц, Інсаров); коли ж

1) Л. Толстой, „Сказка об Иване Дураке".

він був москалем (і таке бувало), то своє геройство мусів виявляти або на тім самім „погибельнім Кавказі”, як Печорін, або на паризькім бруку, як Рудін. Безбарвна російська природа, „небо, єльник да песок”, не могли видати ніяких інших, окрім таких же сонних і безбарвних натур. Навіть на становищі героїв, вождів мас, як Кутузов або Ленін, пригадують вони не стільки немов з мармуру вирізьблені постаті великих вождів Заходу, скільки напівп'яних маніяків, що діють в трансі. Герої Горького також ніякі герої, так, як розуміють це слово в Європі. В їх словах не чути міцної, як криця, логіки, ні свідомости великого післанництва одержимих духом, ні волі вести за собою. В них чути лише рев зголоднілого звіра, що прокинувся зі сну і хоче жерти, дике виття роз'юшеної юрби, що жене вулицями міста. У Достоевського всякий раз, як він малював протестантів, вони ніколи не вдержувалися на раз осягнутій височині. Немов діставши завороту голови, падали вони стрімголов у ту липку, невиразну масу, де не було „власного розуму”, де ніхто нічого не обдумував, щоб викупити добровільням терпінням чи добровільною смертю свій каригідний порив: Раскольніков, Ставрогін, Дмитрій Карамазов... Більше, найулюбленіші герої Достоевського це ті, які пасивно зносять незаслужену кривду: Маркар Девушкін, Неллі, князь Мишкін.

Слідами Толстого і Достоевського пішла і вся народницька література, апотеозуючи масу, як носительку вищої правди, якій має без апеляцій підлягати одиниця. Найбільш талановитий з народників, Глеб Успенський, знає, що самостійним може стати селянин лише тоді, коли піднесеться над стадним рівнем общини. Але цього він і не хоче! Ліпше вічна біда і некультурність, опіка „міра”, навіть кріпацтво, як свобода, куплена ціною особистої ініціативи і розірвання общинних зв'язків. Як для Толстого лікар, адвокат і суддя — „от лукавого”, так і для Успенського

„кулак”, поліцей і дідич — висланці Люципера, що руйнують ідилію „колективного рила”. На думку Златовратського, всяка спроба інтелігенції вийти вгору, є зрадою народу. Вона повинна в своїх ідеалах і уподобаннях спуститися до маси, принизитися до неї, з покорою поділитися з нею своїм знанням.

Нові соціалістичні ідеологи московського суспільства пішли слідами старих. І не диво! Бо ціла марксівська наука засвоїлася росіянами не через її соціалізм, тільки через матеріалістичний фаталізм і таку зрозумілу москалям неґацію ролі особистості в історії. Цю неґацію систематично проводять всі теоретики большевизму. А Богданов висловлюється проти апотеозу вождів. Вожді мають бути лише „виразниками загальної волі колективу”. В соціалістичнім *index librorum prohibitorum* зустрічаємо „Книгу Битія”, „Іліяду”, „Одисею”, „Магабгарату” і наше „Слово о полку Ігоревім”, бо вони займаються „активністю богів, героїв, царів і вождів”, які не сміють екзистувати. Він неґує і всю дотеперішню літературу, мистецтво, що представляє жолізію особи із зовнішнім світом, її відношення до інших, її боротьбу за особисте щастя, її діла, перемоги і поразки¹⁾. Метою літератури комунізму є знищити всякий індивідуалізм у мистецтві, настрій у творчості, замінюючи індивідуальну творчість — масовою, гуртовою. Маса, за Керженцевим, має спільно виробляти сюжет, характери, персонажі, акцію їх, навіть форму! Індивідуальна інспірація виключається!²⁾

Мнимі керманічі життя — є лиш нужденні фігуранти. Творцем подій є інертна маса, якій має уподібнитися зарозуміла одиниця.

Толстовське оповідання „Три смерті”, де життьова філософія неорганічної природи (камінь) протистав-

1) *Neu Europe*, 30.X і 20.XI. 1919, 1918, ч. 1.

2) „Пролет. Культура”, XI. 1919.

ляється, з признанням, життєвій філософії рослини і людини, це тільки підсумок всього того, що пропала протягом десятків літ московські письменники: Кутузов — вищий за Наполеона, Платон Каратаєв — вищий за Кутузова, Іван Дурак — вищий за Каратаєва, рослина — вища за Івана Дурака, камінь — вищий за рослину, а ніщо, відповідають московські „самосжигателі”, вище навіть за камінь, взагалі вище за все... Яка принадна філософія для розтоптаной, як муха, царською общиною або комуністичною довбнею рабської душі москаля!

Впарі з літературою йде і політична публіцистика. З цілої плеяди вже цитованих публіцистів, як слов'янофілів, так і їх противників, нема такого, хто б не уважав всесторонній розвиток особистости за найбільшу біду, яка могла б стрястися над їх країною. Для одного з них „візантійський ідеал” має ту добру сторону, що „не має в собі того перебільшеного поняття про людську особистість, що його вніс в історію германський фєвдалізм”¹⁾, не має тої „надзвичайної самопошани особи, що передісталася дорогою заздрости і наслідування перш до буржуазії, викликала демократичну революцію і породила всі ці фази про безмежні права особи, а тоді проникла до нижчих верств західньої суспільности, роблячи з усякого звичайного наймита і шевця — істоту, скалічену нервовим почуттям особистої гідности”²⁾. Обурюється автор і на пошану до жінки, поширену на Заході, в чім він добачає ту саму перебільшену пошану перед одиницею. Другий автор рівнож протестує проти західнього „культу людської особистости” і проти європейського „лицарства з його культом особистої честі”, проти „свободи досліду та особистої думки”³⁾.

1) К. Леонтєв, цитов. твір, ст. 113, 114.

2) Там же, ст. 115.

3) Миллер. „Славянство и Европа”, ст. 68, 76 і 258.

Третій бачить „суть минулої історії московського народу і завдання будучого в приниженні особистості” (Шевирев) ¹⁾. Цією самою ідеєю пересякнуте і московське малярство. Ні впертої сили Рембрандта, ні повних сонця яскравих кольорів поета старої Еспанії — Золоагі, ні надхнених надлюдською інтелігенцією Мадонн Мурільйо, ні екстатичної апотеози природи Бекліна, ні тої гльорифікації організованого колективу, яку знаходимо в бельгійця Меньє, ні гимнів особистості під час найбільшого напруження її енергії, як у баталіста Мейсоньє — нічого подібного не знайдемо у московських малярів. Там панує пасивність, придушеність індивідуума, непевність і понурість старих московських теремів і скитів. Холодом і цвіллю віє від релігійної екстази Іванова. Замість імпазантного образу свідомих своєї сили, йдучих на працю гірняків Меньє, маємо тут поволзьких „Бурлаків”, що з зігнутою спиною, з тупим виразом волів, які волочуть ярмо, — „ідуть бічевою”. Замість таких архитворів Мейсоньє, як „1807 рік”, зустрічаємо большевицько-толстовське квиління на війну, за якою вони, як, наприклад Верещагін в „Аптеозі війни”, не бачили нічого, окріч „масового морду” і смерті. В своїх краєвидах віддав Левітан ту саму понуру мелянхолію апатичної природи, з якої зродилася ціла хаотична душа москаля. Скулення, покора перед незнаною вищою силою, той самий отруйний дух, що ми бачили в політичнім, соціалнім і релігійнім життю Росії, віє і від московського малярства, навіть тоді, коли воно виходить поза звиклі рамки, пориваючись до революційного патосу. Ординарністю віє також від інших революційних майстрів московського малярства, від Явленського, Кандінського та ін.

У виложених тут загальних принципах московського життя досі не хотіли зобачити одної генераль-

1) А. Пыпин, „Характеристика литературных мнений”, ст. 136.

ної ідеї, як панує і над суспільним устроєм Росії, і над її політичним і церковно-релігійним ладом, над її філософією, літературою. Примітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придавленість одиниці, нерозвиненість автономної моралі і правного почуття, необмежений культ маси — ось та генеральна ідея, що зробила з московського народу нарід рабів, орду, нездатну до відпору ніякій волі згори; масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцидентального світу; масу, що протиставляє активності — хаос, людській енергії — енергію природи, яку вона навіть опанувати не вміє, організації — палку, приматові розуму і волі — покору й інстинкт, зложеності форм — московську безформність в усім, як в суспільнім, так і в товариськім життю.

Під впливом цієї генеральної ідеї та установ, з яких вона зродилася, повстав і своєрідний московський ідеал свободи, рівності і демократії, ідеал, аналогію якому надаремне шукатимемо в Європі або в Америці. Коли західний ідеал свободи — це право впливати на державну машину, яка нічого не сміє зробити без волі одиниці, ідеал московської свободи — зрівняння всіх, що виносяться над товпою, зрівняння, досягнуте хоч би ціною політичного рабства. Ідеал свободи вироджується тут в найбільш вульгарний ідеал рівності, егалітарності. Москалі знають демократію, — як казав Данилевський, — але не в сенсі народовластятя, а в сенсі рівності або, ліпше сказати, егалітарності¹⁾). Але і цей ідеал егалітарності не є ідеал європейський. На Заході — це оправдане стремління стати сильнішим, працею зрівнятися з тими, що стоять вище. В Росії — це стремління слабих стягнути сильних вділ, зрівняти їх із собою, а не себе з ними. Ніде цей ідеал так яскраво не представляється, як в економічнім життю москалів. Головними інтересами еко-

1) Данилевский, цитов. твір, ст. 120.

номічного життя, в свідомості московського інтелігента і мужика, все були інтереси поділу і вирівнювання випродукованого, а не інтереси продукції та творчості. Серед трьох головних галузей людської праці, — продукції, виміни і поділу, на останній все клалося натиск. В общині, як зрештою і в державнім, і в церковнім життю, москаль звик легковажити вартість особистої ініціативи. Змушений в усіх своїх роботах пристосовуватися і слухати общини, а не власного розуму, він цієї ініціативи ніколи розвинути не міг. Та й навіть найбільш напружене особисте зусилля часто не приносило сподіваних результатів там, де наслідки цього зусилля, при найближчій переділі, могли припасти, і фактично припадали, іншому, що фактично ніяким способом до них не спричинявся. Не дивно, що при такій системі господарства періодичний переділ, переділ взагалі, став економічним ідеалом москаля, а зусилля, праця, продукція — підстави цілої культури Заходу, — зійшли на другий плян. Заздрість невдахи, нездатність власними силами вибитися нагору, знаходження садистичної насолоди в нівеляції щасливіших — це і є російський егалітаризм, про який говорить Данілевський і який властивий і московському барінові, і московському мужикові. У своїх логічних наслідках цей „переділово-егалітарний” ідеал допроваджує до осудження не лише багатих, але й багатства, як такого. Осудження багатства зустрічалося і серед московського студентства, яке кожний матеріальний добробут уважало за щось негідне, до чого не вільно стреміти і чого в кожному разі треба соромитися. Це саме відношення зустрічалося і серед московської інтелігенції взагалі, і серед дворянства зосібна. Йому ж завдячує своє повстання наївний і смішний тип „кающогося дворянина”. Вороже, хоч може не зовсім усвідомлене, відношення до багатства і апотеозу бідности зустрічаємо часто і в простого народу: звісно, якою пошаною оточує він „странників”, „юродивих” і же-

браків. На Заході цього ідеалу ще не знають, як масового з'явища. В Англії, напр., каже Е. Бутмі, „багатство піднесено до значення майже чесноти, тоді як бідність уходила за порок, за ганьбу. А це тому, що багатство є нагорода за зусилля та інтелігенцію. Це тому, що бідність — знак чогось, що є особливо зненавиджене, — ледачости”¹⁾). Для москаля — навпаки. Для нього багатство — предмет ненависти, бідність — предмет адорації. В одній із своїх найбільш розпусних в моральнім відношенню книжок, у „Рассказах и сказках”, в байці про те „Как чертенок краюшку выкупал”, пояснює Толстой причину пияцтва і моральної розпусти в селі тим, що мужикові чортеня „хлеба лішняво зароділ. Ана, ета кров зверіная, — всегда в ньом (в мужикові) живьот, да ей ходу нет, кагда хлеб с нужду рождается... Как сталі лішки от хлеба аставаться, стал он придумивать, как би себя патешить. I научіл я ево патехе — віно пить”, — оповідає диявол. Отже, не людська нестриманість, а саме багатство, яко таке, — гідне осудження і причина всіх гріхів та морального упадку людини. Особиста інтелігенція і зусилля, які на думку англійця провадять до цього багатства, є тут, як і в першій цитованій байці, чортівською вигадкою.

Але ця засада егалітарности має ще інші наслідки. Ми щойно бачили, що в темнім розумі московського мужика і в яснім — графа Толстого, серед смертних гріхів багатство вимовляється рівночасно з інтелігенцією, матеріяльне піднесення над масою разом з інтелектуальним. Щоб бути консеквентним, треба отже, відкидаючи одне, відкинути й друге. Як ми бачили у толстовських байках, і одне, і друге — від лукавого. І одне, і друге — провокація ідеалу егалітарности і може стати — особливо інтелігенція, для маси шкідливим

1) E. Boutmy, Essai d'une psychologie politiques du peuple anglais en XIX s.

і небезпечним. З властивою собі простолінійністю москаль ці висновки і робить. Він відкидає, як ми вже бачили, інтелектуальний первень, як засаду, що диригує суспільним життям, він відкидає талант і геній, бо геній може стати провідником маси і надати, борони Боже, „колективному рилові” своє власне людське обличчя. Він відкидає особисту чесність, як це робить Андреев (див. оповідання „Тьма”), бо одиниця так само не сміє бути чесною, коли не є нею маса, як і ходити в ковнірчику та з виплеканими руками, коли „народ” ходить у кожусі та має мозолі на пальцях. Він відкидає науку і мистецтво, бо маса їх не розуміє; він відкидає елегантність у жінок, бо це — цінності, до яких не мають найменшого зрозуміння ні „народ”, ні (судячи з фотографій) народні комісари, ні їх стрижені товаришки. Він відкидає всіх і все, що підноситься над товпою і що нею керує, бо все це порушує його поняття свободи, яка заключається в масі рівних, з маленькою групою вгорі. Він апелює не до організованої боротьби, лише до охлократії, до Vernunft, яка не потребує ніяких небезпечних медіумів для виразу своєї волі до різання буржуїв, до акції „клясово-свідомого” люмпен-пролетаріату. В своїй „отчаянній” революційності, що так вражає наївних романтиків в стилі Ромен Ролляна або Барбюса, але збуджує почуття огиди в усіх культурних людей Заходу — в соціаліста Т. Шова, в рояліста Ренана, Шпільгагена і Гамсуна, — він негує все: церкву і державу, монархію і парламентаризм, родину і ортографію, як і установи, що ставлять над одиницею якусь вищу ідею, як і „особисту чесність”, яка для Леонтьєва — порожня фраза, смішна вигадка¹).

Отже, це світогляд большевизму? Так, а властиво цілої московської революції взагалі. Її прихід передбачував Достоевський, коли він 50, здається, літ перед

1) Леонтьєв, цит. твір, ст. 143.

нею ставляв собі питання: що робили б московські егалітаристи (він називав їх у „Бесах” шигальовці) на другий день по революції? І давав на це таку відповідь: „Всі раби і в рабстві рівні. В найскрайніших випадках — наклеп і забийство, а головне — рівність. Перш за все понижується рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим здібностям, — не треба здібностей. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завше більше деморалізували, як приносили користи, їх виганяється або страчується (програма Держинського). Цицеронові відтинають язика, Копернікові виколюють очі, Шекспіра побивають камінням, — шигальовщина! Або егалітарність, як сказав би Достоевський тепер, бо „раби повинні бути рівні, в отарі мусить бути рівність”

Це маячіння божевільного? Так думали критики Достоевського, що не могли бачити так далеко, як він, або не мали цивільної відваги роз'ятрувати з таким садистичним сарказмом рани власного народу. Але по досвідах останніх літ не вільно назвати слова Достоевського смішним маячінням: це кривава візія, що в наші дні стала кривавим фактом.

Негуючи все, московський революціонер не міг терпіти над собою ніякого морального абсолюта, опріч найбільш очевидних життьових потреб і палки. Як влучно зауважив один німець, *ausser Alkohol und Koitum, hat der Russe alles weganalysiert*. Толстому ввижався безглуздом навіть цей останній вийняток. На все у них знайдеться питання „чому?”. Але тоді, питається один з героїв „Крейцерової сонати”, рід людський перестане існувати? Ну, так що ж? — відповідає виведений з рівноваги яснополянський мудрець, — і не треба”. Чоловік мусить бути чесним... Для чого? — дивується Андреев у „Тьмі”. — Треба віддати зроблену позичку... Чому, — запитує москаль „не знающій”, як каже

Самарін, „гібельнаво разлічія между твоім і моім”¹⁾).

Таких „чому” має москаль тисячі, бо не має в голві ніякою працею поколінь виробленої засади, бо ці покоління в ґрунті речі ніколи не жили. Жила за них лише державна власть, або „власть землі” (община). Вони видумували і певні зовнішні правила, які так і залишалися раз на все чужими наказами для одиниці. Але, зданий на власний розум, москаль відкидав усе, а головно — працю, що є одною з головніших консеквенцій його революційного егалітарного ідеалу. „Спокойствія у нас мало, — читаємо в „Дневнику Писателя” Достоевського, — спокойствія духовнаво особенно, т. є. самаво главнаво, ібо без духовнаво спокойствія нікак не будеш. Спокойствія в умах нет, і ето во всех слоях, спокойствія в убеждениях, во взглядах наших, в нервах наших, в аппетитах наших. Работи і сознания, что только трудом спасьон будеш, — нет даже вовсе. Чувства долга нет, да і откуда ему завестись?” І в другім місці, описуючи тяжку, дріб’язкову дорогу, що нею якийсь Мюллер чи Шмідт доходить до матеріального добробуту, а його „Фатерлянд” до ролі великої світової сили, він з огидою відкидає цей німецький ідеал. „А я лучше, — говорить один з його героїв, — всю жизнь проночую в кіркізской палатке, чем поклонюся немецкому ідолу. Я здесь (в Европі) недолго, но однако всьо, что я здесь успел подметить і праверить, так возмущает маю татарскую пароду. Ей-Богу, не хачу таких добродетелей. Всьо работать, как воли, і всьо копить деньгі, как жиди. Я уж лучше хачу дебошіреть па-русскі”²⁾). Цей ідеал і московського баріна, і того толстовського мужика, що його чорт зводив, і большевиків, що з цілої Росії зробили „киргизьку палатку”, цей ідеал, який Достоевський бачив скрізь, в усіх клясах свого так кохано-

1) Ю. Самарин, Сочинения, Т. I, ст. 40.

2) Достоевский, Игрок.

го ним народу, доводив його просто до нападів божевілля, вириваючи в нього не раз повні, в його очах, блюзнірства слова. Говорячи, наприклад, про Базарова, це уособлення московського нігілізму, він пише: Базаров — „ето какое то фіктивное лицо, несуществующее вовсе. Етот Базаров, ето какая то неясная смесь Ноздрьова с Байроном, c'est le mot! Тут (в його революційних змаганнях) просто русская лень, наше умственное безсіліє проізвиести ідею, наше атвратительное паразітство в ряду народів. Ils sont tout simplement des paresseux! О, русскіє должны бить істреблени для блага человечества, как вредные паразіты! Да панімаешь лі ти, — каже один із героїв, звертаючись до „шигальовця” — что еслі у вас гільотіна на первом месте і с таким восторгом, то ето єдинственно патаму, что рубить голови всево легче, а іметь ідею всево труднее”¹).

Між іншим, в цій лінії лежить, може, і ненависть москалів до так званої буржуазної європейської культури. Соціалізм тут ні при чім. Той самий вже згадуваний Леонтьєв так уявляє собі відповідь, яку дав би західний слов'янин, грек чи болгарин на протибуржуазні теревені московського агітатора: „„Буржуа? — це політик, багатий чоловік, що ж у тім злого? Це ж звикла людина, моральна, свідома своєї людської гідности”. В очах самого автора, буржуазія це — „панування грошей і — грамотности”²).

Ils sont tout simplement de paresseux! Революція та всі її гарні гасла були лише фрази в устах її adeptів, що ні нових ідеалів, ні нових цілей в життя не вносили. Блискучу характеристику цієї революційної інтелігенції дав свого часу Гершензон в колись славнозвісних „Вехах”. „Що робила наша інтелігентська думка останні піввіку?” — питається він. Купка революціоне-

1) Достоевский, Бесы.

2) Леонтьев, цит. твір, ст. 277, 465.

рів ходила з хати до хати і стукала в кожні двері: „всі на вулицю, сором сидіти дома” — і всі свідомості виливалися на площу, каліки, сліпі, безрукі, ні одне не лишалося дома. Піввіку товчуться вони на площі, голосячи і перекоряючися. Дома — бруд і нужда, непорядок, але господареві не до цього. Він на людях, він рятує нарід, бо воно і легше, і цікавіше, ніж чорна робота дома... А в цілому інтелігентський побут страшний, правдива „мерзость запустенія”, ні найменшої дисципліни, ні найменшої консеквентности, навіть зовнішньо. День минав не знати на що, сьогодні так, а завтра, як скаже надхнення, все догори ногами. Неробство, розхристаність, гомерична неакуратність в особистім життю, бруд і хаос в подружніх відносинах, наївна несумлінність в роботі, в громадських справах, нестриманий нахил до деспотизму і цілковитий брак поваги до чужої особистости, перед владою — то гордий виклик, то покора”¹⁾).

Це були *schlecht weggekommene*, невдахи, уживаючи термінології Ніцше, а революція — це їх ломста, помста невдах, які прагнуть зрівняти з собою тих, що вгорі, зрівняти задля насолоди льокая, що хоче упитися вином, яке він досі сьорбав нишком, зоставшись сам в опущеній їдальні, трусливо оглядаючись на всі боки. Цей невдаха приніс з собою на світ і нову мораль, допровадивши до досконалости, зробивши синтезу всім можливостям, що куняли в хаотичній московській душі. Знаний образ в Третьяковській Галерії в Москві („Вечеринка”) або фотографії московських чрезовичайок в добу жовтневої революції під час їх урочистих сеансів показує нам цих реформаторів світу в цілій їх величі. Студенти з велетенськими чупринами, студентки з обтятим волоссям, і одні і другі з великою погордою до чистої білизни і, часто-густо, до мила. Дивовижно обдерті вбрання, капелюхи, ніби з гарде-

1) Сборник „Вехи”.

роби маломістечкового театру, штани, перетягнуті очкурором, обличчя — типово московські — розлізлі, часом лагідні, часом бестіяльські, з фанатично блискучими від запалу або кокаїну очима, що світяться дикою нетерпимістю і сектантською тупістю, атмосфера, що дихає димом від розкиданих на долівці цигарок, змовами, бомбами і кров'ю. Обридлива атмосфера, якою жила ціла так звана московська революційна молодь від другої половини минулого віку. Кожний має вступ до цього товариства, що віддавав себе на службу „народові” або „пролетаріатові”. Paresseux з натури, невдахи, нездалі в приватному життю — всі вони могли б лише тоді значити щось в суспільності, коли б удалося їх власну мізерію піднести до ідеалу, перед яким мусіли б клячатися всі. Подібно, як їх товаришки лише тоді могли б уходити за взір елегантності, коли б правдива елеганція і рафінованість, як щось буржуазне і каригідне, була б затаврована революційним „табу”.

І їм це вдалося. З нахабством і зарозумілістю босяка - „парвеню”, знаходячи задоволення понижувати тих, що їх не могли зрівняти в тій хвилині з собою, взялися вони за своє велике діло встановлювати нові заповіді для „зогнилого буржуазного світу”. Я вище вказав на апотеозу бідности. Це скоро виродилося в апотеозу каліцтва, фізичного і морального. Твердість переконань, особиста відвага і чесність, міцна правова психіка не пасували сюди. Ще менше — релігія обов'язку, що невмолимо переслідувала всякий злочин і ледарство. Тут панували інші чесноти, а особливо головна з них — псяча вірність божкам і так звана гуманність, поблажливість або й подив до всіх інших калік і невдах, що хочуть стати панамі світу. Пригадуєте сцену з „Воскресення” Толстого, сцену в церкві на Великдень, коли „Катюша” підійшла до жebraка „с красной зажившей болячкой вместо носа і, не виражая ні малейшева атвращения, напротів, радостно

сія глазами, три раза пацелавалась с ним"? Це було символічне „сопрічаченіє” з народом, з їх абсолютном. То було те саме „возложеніє венка на вшивую голову” мужика, котрим, як казав Достоевський, цілий час займалася російська література. Було тим самим кляченням перед каліцтвом, в яким так кохаються революційні і не революційні москалі. В цім світогляді каліцтво перестає бути каліцтвом, краса стає злочином, а злочинці — „несчастненькими”, котрих треба передусім „ісправлять, а не судить”, жалувати. Жалість — ось де, властиво, правдива релігія москаля, релігія, від якої до „чрезвычайки” ближче, ніж спершу здається. Жалість — це початок так званої гуманности, гуманність — це цілування з безносими мужиками і випускання на свободу „несчастненьких” бандитів і фалшивників банкнотів, третя дія цієї „гуманности” — це інтронізація фізичного і морального каліцтва, інтронізація „торжествующей свиньи”, урочисте вручення булави для суду над здоровими, яким відтинається язика або посилається чистити туалети, — цілком за рецептою, геніяльно передбаченою Достоевським, — для суду над великим ідеалом Окциденту. Для суду над ідеалом сильного, здорового, гарного, над ідеалом праці, інтелекту і генія індивідуалізму, над ідеалом, втіленим в мілянським Домі, в Святій Софії, в паризькій Нотр Дам, у творах „клерикала Данте”, „буржуа” Байрона, генія яких не могли стерпіти виховані на „камарінським мужикові” та на фабричних „частушках” будівничі „нового” світу

Це певно в одну з своїх безсонних ночей вложив Достоевський в уста Степанові Трофімовічу (в „Бесах”) слова пророчого візіонізму „о том подлом рабе, о том подлом лакее, который первый взмоетіся на лестницу с ножницами в руках і раздериот божественный лік великава ідеала во імя равенства, завісті і піщеваренія” В ім’я ідеалу, додам від себе, духовими батьками якого (як Руссо Французької революції) будуть не тільки

безіменні большевицькі садисти, але і Толстой, і Горький, і Арцибашев, і Скіталець, і ціла плеяда народників, і Блок, і маса інших найкращих представників московського національного генія.

Попри те все, цей геній московського народу не позбавлений тої „добродушности” самодура, якою він підкупає всі розлізлі, в рабстві виховані слов'янські і неслов'янські душі. Москаль не знає, що його право, що обов'язок, і тому керується у своїх поступках лише настроями. Нині він встав лівою ногою, і може вимазати кельнерові обличчя гірчицею. Завтра він подарує йому сто рублів. Самодурство! Вирослий в атмосфері повного рабства, залежний від найдрібнішої примхи свого пана, москаль навіть задоволений з безперестанної зміни свого настрою. Не можучи покликватися на свої права, він тішиться бодай хвиливою ласкою пана, щасливим вітром, що приніс зміну його гумору, і — психологія раба! — з гордістю протиставляє „великодушність” свого пана „холодності” і „формалізові” європейця, який не потребує нічиєї ласки і зглядів, але строго вимагає те, що йому належить; який шанує чужі права, але ніколи не забуває, плачучи і обіймаючись, йому зробленої кривди. Звиклий коритися чужій правді, позбавлений власних переконань, може москаль зробити все. „Трудно человеку (себто московському) знать, — пише Достоевський — что грешно, а что нет: тайна тут превосходящая ум человеческий” (цебто — москаля). А коли трудно, то нема для москаля ніякої заказаної дороги, ніякого певного шляху. „Я тысячу раз дівілся, — пише той самий автор, — на ету способность человека (і кажеться русскаво человека по преімуществу) лелеять в душе своей височайшій ідеал рядом с великою подлостью, і всьо савершенно іскренно. Шірокость лі ета асобенная в русском человеке, каторая ево далеко паведьют,

їлі просто подлость, вот вопрос"¹). Брак цієї широкості або „подлості” у європейця і не можуть стерпіти москалі, як одна з героїнь в „Обломові”, яка „в немецком характере не замечала ніякої м'якості, делікатності, снісхожденія — нічево таво, что делает жізнь такою пріятною, чем можна абойті какоенібудь правіло, нарушить общій обичай, не падчініться уставу”.

Тому так тяжко пересічному європейцеві зжитися навіть з найкультурнішим москалем, який позичає книжку і не віддає, входить до кімнати, не стукаючи, відриває вас від важливої праці пустою балаканиною, розпечатує листи і не бачить у тім нічого злого, при першій знайомстві дозволяє собі на неможливі фамільярності і не може надивуватися „здержливості” та „фальшивості” європейця, що охоче зрікається його п'яних поцілунків та інших виявів „широкої” натури, але вимагає стислого виконання затягнутих обов'язків.

Ясно, що таку суспільність міг тримати вкупі лише абсолютизм. Російський масовий чоловік, або, як його називав Ніцше, Herdentier, ніколи без тої чи іншої форми абсолютизму обійтися не міг. „Головне нещастя Росії, — пише В. Соловйов, — в нерозвиненості особистості, а через те в слабім розвитку колективного, громадського первня („общественности”), бо між цими елементами заходять відносини пропорційности: при здавленню особистого, твориться з людей не суспільність, а отара”²). Ця отара повстала із московської суспільности через занедбання індивідуальности і упадок, власне нерозвиненість, того, що я назвав а в т о н о м н о ю м о р а л л ю. Цієї моралі свідомого схилення чола перед моральним абсолютом москаль ніколи не знав. „В Європі, — пише Достоев-

1) Достоевский, Подросток.

2) В. Соловьев, Сочинения, т. 5, ст. 206.

ський, — закон, обов'язок формувалося і укладалося тисячоліттями. Зло і добро означено, зважено, розміри і ступені мірялися історичними мудрецами людськості, невпинною працею над душею чоловіка. В Росії цього не було, тут ні добро, ні зло не мірялися власним сумлінням, лише диктувалися згори, без всякої участі одиниці". А Герцен каже: „неписане, морально дисциплінуюче почуття, інстинктовне визнання прав особи, прав думки, не могло перейти до нас (москалів) і не перейшло"1). І далі: „У європейця є означена мораль, у нас — моральний інстинкт. Там, де їх зупиняє власна свідомість, нас затримує жандарм”.

Те саме казав Д. Мережковський, коли він (ще в 1905 році) твердив, що „сознательной, релігійнозної волі к атечеству, к мужеству, у нас нікогда ещо не бивало, а била лішь воля стихійная”. Вторує йому Боденштедт: „Московський селянин хилиться перед силою, як і німець, але з інших мотивів. Він боїться сили, як якоїсь стихійної, нерозумної, сліпої влади; уникнути її руйнуючого діяння, якими б то не було засобами, є для нього дозволене. Німець ставиться з повагою до державної влади, бо розуміє її рацію та існування. Москаль цього не розуміє і тому старається уникнути її діяння — хабарями, дезертирством"2). Позбавлений державного примусу, він може зробити все. „Вискочіт рускій челавек чуть-чуть із казьонной узаконенной для него абичной колеї, — читаємо у Достоевського, — он сейчас же не знаеть, что делать. В колее всьо ясно: і доход, чін, положеніє в свете, екіпаж, візити, служба і жена, а чуть-что — і что я такое? Ліст, гонімиий ветром”. Гльорифікуючи російську державність, писав колись Катков: „Як буря, не стримувана нічим, вона закрутить і пожене перед собою міріяди порошинок (під котрими він розуміє го-

1) А. Герцен, С того берега.

2) Bodenstedt, Russ. Fragmente, T. I, ст. XIII.

рожан), не питаючися, що кожна з них думає, або хоче." Ну, а що буде, коли цю силу, що впроваджує в рух ці порошинки або, як сказав би Достоевський, листя, — скрутить параліж? Що тоді? Це ми бачили навесні 1917 року, коли тікали московські вояки з фронту, коли всякий авторитет в державі, не зважаючи на старання революційної крикливиці, Керенського, завалився вділ, коли міріяди „порошинок” закрутились в дикім танку, що називається „Великою Російською Революцією.” Кожна нова кляса, що з'являлася в Європі на зміну старої, виявляла великий будуючий хист і організаторський талант. Ні по страті Карла I англійці, ні по страті Людовика XVI французи не опинилися в положенню безпорадних дітей з байки, коли раптом зникла добра фея, що вказувала їм дорогу в лісі. З москалями сталося інакше. Московський пролетаріят почав велику революцію, але дуже скоро опинився в положенню одного з горьківських героїв, який казав: „мне тесно і, стало бить, должен я жизнь раздвигать, ломить і перестраивать. А как? Вот тут то мне і історія... Не панімаю я етаво — і тут мне і канец!” В такім випадку треба було, розуміється, звернутися до того, хто „панімає”, до нового червоного царя, який, подібно до Петра I, „действовал более страхом, нежели величіем, і ненавидел misen-scene, необхідною для монархії”¹⁾, але монархом таки був. Хто не мав царя в голові, мусів мати його на троні! Замість бракуючої внутрішньої дисципліни, мусіла прийти дисципліна зовнішня. Мусів налагодитися наново цей адміністративний апарат, який при всякому ладі є самотньо можливий в Росії. Думаючи про це і писав Герцен про незнищимість абсолютистичної самодержавної традиції в Росії: „Росія управляється адьютантами і естафетами. Сенат, Державна Рада і Міністерства — це просто канцелярії, в яких справи не розгля-

1) А. Герцен, Старый мир и Россия.

даються, а лише відписуються. Ціла адміністрація являє собою телеграфічні знаки, якими одна особа з Зимового Палацу заявляє свою волю. Таку автоматичну, службуну організацію легше потрясти одним ударом на вершкун, ніж змінити в основі. В монархії, коли князя вбито, монархія лишається; у нас лишається деспотична машина бюрократичного порядку. Аби лише телеграф діяв, хто б ним не управляв, — коритися будуть”¹).

Скорилися і Ленінові, а цей Ленін моментально прийшов до тих властивих москалям засад правління, які нібито перекинула революція. Роблячи це, він впровадив лише в життя принципи, голошені ним здавна. В 1903 році, в Женеві, коли прийшло до розламу російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін, борюючи новий регулямент партії, який меншовики назвали виїнятковим станом для інакше думаючих, сказав: „Нашій інтелігенції чужі правові переконання, які б дисциплінували її зсередини. Ми потребуємо зовнішньої дисципліни”²).

Переїнявши владу, Ленін і почав вводити в життя ці засади, які рівночасно були і засадами царату і які знаходили своє оправдання в аморфній організації московської суспільности та її повній некультурності. Може власне тому, що царат виявився нездібним, в останні свої роки, консеквентно провадити в життя засаду абсолютизму, заводячи Думу, певну свободу преси і т. ін. і тим наразив на хитання нездібний до самоуправи народній організм Росії, — може якраз тому і з’явився в критичний момент большевизм, яко *deus ex machina*, яко рятівник московських „ісконних начал”. Він був тут, може, лише спробою рятування колючої імперської державности, зараженої отруєю західньо-європейського лібералізму. І про це, і про цей

1) Там же.

2) Протоколи II очередного с’езда РСДРП, Женева 1903, ст. 333.

випадок, говориться „в пророках”: говорячи про можливість занесення до Росії засад європейської культури, засад європейського лібералізму, Леонт'єв потішає себе і читача тим, що це не може мати довгого успіху, бо ж цей лібералізм — „так легко може бути роздушений між двома зовсім не ліберальними силами: між несамовитим нігілістичним поривом і твердою обороною наших великих історичних принципів”¹⁾.

„Оборона історичних принципів” не вивезла, і її мусів заступити „несамовитий нігілістичний порив”, свідками якого були ми, і на чолі якого Блок „в белом венчіке із роз” бачив самого „Христа”, цебто Антихриста. Цей порив і мав знищити смертельні і для царату, і для революції засади європейської цивілізації.

Тепер ми приходимо до відповіді на наше питання: чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати? Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією. Для того Росія мусить, з одного боку, боронитися перед європейськими засадами і не допустити європейських бациль до себе, бо, зацелені в Росії, ті засади можуть довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другого боку, вона мусить намагатися знищити цю Європу, знищити її ідеї скрізь, де сягають її впливи, бо ці ідеї є одинокою охороною проти всякого, а в тім числі і проти московського абсолютизму, що прагне до панування над континентом, щоб знищити духовну сполуку, що об'єднує на Заході одиниці в групи, стани, кляси та союзи, і зробити з них аморфну, нездатну ні до якого опору масу. Проти цього європейського принципу боролася все Росія, якими б формами ця боротьба не прикривалася. Вона боролася не проти буржуазії, а проти засади особис-

1) К. Леонт'єв, Сочинения, Т. 5, ст. 386.

тої гідності і правової психіки, яку і Ленін і Леонтьєв безнадійно плутають з засадою буржуазности. Так само боролася Росія в Польщі і на Україні не проти церкви, що стояла на дорозі царському і советському самодержавству. Боролася вона не проти гноблячої на- рід шляхти в Польщі або козацтва в нас, як думав Костомаров, а проти незалежної, ворожої всякому аб- солютизмові корпорації, яка майже одинока тоді, і шаблюю і пером, вела провід у політичному життю нації. В останні літа бореться Росія не проти кулаків на Україні, а знов проти нової кляси селянства, яка прокинулася до свідомого політичного життя і є най- більшою перепоною московському деспотизмові на Ук- раїні. Росія бореться з „жовтими синдикатами” і з вождями європейського соціалізму тому, що для опа- нування західньо-європейського робітничого руху тре- ба зробити з робітництва інертну, позбавлену вождів масу. Росія бореться не проти буржуазійної моралі, а проти всякої ідеї, що стоїть понад ідеалами здича- вілого егалітаризму і егоїзму, які скорше чи пізніше, а завше провадять до абсолютизму. Росія бореться проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що спирається на принципи високороз- виненого індивідуалізму. Бореться в ім'я ідей, які є спільними і царатові, і большевизмові. Боротьба з українським козацьким панством у XVIII в., з україн- ською церквою в XIX в., з українським селянством у XX в. — це були лише перші етапи московського походу на Захід, дальшими ж були: боротьба з „поль- ськими панами” у 1832 і 1861 рр., з польською церквою за Миколи II (фаворизування маріявітів), а далі з єв- ропейським робітничим рухом. Ціль лишалася одна і та сама — деморалізація цієї суспільности, її розклад на безчисленну кількість катковських порошинок, що є кінцевою передумовою московського панування в Європі.

Чи йде про внутрішню, чи про зовнішню політику

Росії — скрізь спіткаємо одне й те саме. Підтримуючи колись Петриків і Брюховеччину на Україні, а тепер такі верстви, як люмпен-пролетаріят (голоту) на Заході, Росія намагалася, в першій лінії, з'єднати собі ті чинники за кордоном, що живуть лише егалітарними ідеалами і за їх здійснення готові погодитись навіть на чужий абсолютизм, на власну політичну смерть, стаючи легко жертвою московської демагогії. В політиці внутрішній апелює Росія знову до тих клас, які моляться виключно до божка егалітаризму і через те легко падають жертвою демагогії, даючи себе ужити проти політично-розвинених верств — для слави Росії. Так колись ужила остання проти самостійницької класи української шляхти й панства козацького, — селянство, так тепер уживає вона проти політично в своїй масі свідомого українського селянства — „деревенскую бедноту” (себто голоту і шумовиння), аби потім знищити його, як політичну силу так, як у ХІХ в. зробила вона з панством на Україні.

Можна лишити на боці питання „будучої Росії”, або „третьої Росії” (яку ще ніхто ніколи і у сні не бачив), так само як і питання, чи їй вдасться колись засвоїти собі європейські засади, чи може рацію мав Чаадаєв, який сказав, що „nous avons je ne sais quoi dans le sang, qui repousse tout veritable progres”¹⁾. Одне є певно, що досі за всю свою тисячолітню історію показала Росія нездідною засвоїти собі ці ідеї; що всі її наслідування Заходу були карикатурою: просвічений абсолютизм — абсолютизмом Чингізхана, парламентаризм — родом якогось перського меджлісу, і навіть соціалізм — червоною аракчєєвщиною. Про це, отже, лишім розмови на боці, але мусимо тут же зробити висновки зі сказаного, які дуже важливі для означення ліній нашої національної політики.

1) Чаадаєв, *Letters sur la Philosophie de l'histoire.*

III.

УКРАЇНА ПРОТИ МОСКВИ

1. В політиці зовнішній.

Ці висновки такі: основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією — це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. Ці противенства остільки глибокі, що сподіватися їх скорої ліквідації передчасно. Коли не Європа, то Росія завше буде свідомо конечности боротьби з своїм антагоністом, як у себе дома, бо його засади захитують цілу соціальну будову Росії, так і поза своїми границями: щоб тим легше приготувати своє панування в Європі, тріумф московського месіянства. Як досі, так і далі Росія ігноруватиме Францію, Англію та інші поодинокі народи Заходу. Вона, що мислить континентами, знатиме лише монгольський світ на сході, магометанський на полудні та германо-латинський на заході, які (особливо цей останній, як найбільше для неї небезпечний) вона і побороватиме без пощади, як світ, своєю культурою їй засадничо ворожий. Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби між ними, боротьби, під знаком якої іде й ітиме ціла європейська криза, — і мусимо мати на оці при усталенню ролі України в цьому конфлікті, при означенню ліній нашої національної політики, або — суті нашого колективного ідеалу.

Під цими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами; погляди, які є загальним добром нації, яким вона живе і з утратою яких вона гине. Цей ідеал, не зважаючи на класові, станові та інші різниці чи змінливості конкрет-

ної форми цього ідеалу — це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях учених. Це „щось” має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але для всієї людськості. Тільки чином, що йде на користь усій людськості, здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоб мати оправдання свого існування, повнити якусь корисну функцію в міжнароднім життю, подібну до того, як кожна, хоч упривілейована кляса, мусить сповняти якесь важне суспільне завдання, коли не хоче бути засудженою на смерть. У віках тяжкої боротьби за існування нації кристалізується цей ідеал, стаючи з неясного, напівсвідомого почуття, — виразною політичною програмою.

Коли француз співає свою популярну пісню: „Non, non, jamais l'Anglais en France ne regnera” — це ніщо інше, як відгомін проклять цілих поколінь над гекатомбами найліпших синів Франції, що наложили головами в столітню війну з Англією. Цей відгомін будить спомини про громадян Кале, що мусіли зігнути шию перед зухвалим бритом, про костер, на яким спалено Жанну д'Арк, про Тульон, Єгипет і Трафальгар, про Ватерльоо. Цей відгомін став міцною заповіддю, що житиме в серці кожного француза, не зважаючи на всякі хвилеві союзи. Досить однієї іскри — і, здається, що завмерле і засохле почуття спалахне великим полум'ям ненависти.

Коли англієць з пісні „Rule Britania” зробив собі другий гімн, це рівно ж ніщо інше, як положений на ноти колективний ідеал британської нації, відблиск її незламної волі, в ім'я національної безпеки свого острова і його мешканців, які „ніколи, ніколи, ніколи не будуть рабами!”, панувати над морями. Битви Марлборо у Фляндрії, під Ватерльоо і під Іперном були практичним переведенням другої заповіді британського

національного ідеалу: не допустити ні до чиеї гегемонії на континенті.

Нація, що віднайшла свій ідеал і перейнялася ним, творить собі свою легенду і живе нею. Як Франція — „ідеями 1789”, як Англія, що дала великій частині Африки і Азії друге видання рах Романа, як Австрія, доки жила ідеями боротьби з Туреччиною. Ці легенди, цей ідеал надають народові певно означену фізіономію, з ним числяться, як з політичним чинником у міжнароднім життю. В середині творить цей ідеал духовий центр, до якого в хвилини небезпеки, як до магнета залізні відпадки, тягнуться особисті енергії, сполучаючись в одну гуртову енергію нації.

Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу — є завше симптом невикристалізованости нації або її близького занепаду. Польща, яка так наївно не зрозуміла вложеного їй до рук історичного завдання, мусіла почати хилитися до упадку від моменту першого порозуміння з Росією. Комбінації шведського Карла X з Богданом Хмельницьким і з Бранденбургом, а Карла XII з Мазепою — свідчили, що польська державність перестала думати ідеями, якими жила в часи свого найбільшого розквіту; свідчили, що східня, немосковська Європа зачала шукати свій „ерзац” для Варшави.

Австрія мусіла занепадати від того часу, як наступила повільна, але певна атрофія її державної ідеї. Марія Тереза, що хотіла бачити в Катерині „свою приятельку, але ніколи сусідку”, та її наступники, з їх не завше консеквентною, але сталою ворожістю проти Росії — носили в собі ще колективний ідеал Австрії, оправданням і метою якої була організація та оборона західнього слов'янства проти Москви і Порту. Він жив, цей ідеал, і в старім Франц Йосифові, що, ведений інтересами свого дому і своїх народів, „здивував світ своєю невдячністю” під час Кримської війни, і що не завагався кинути західне слов'янство

проти російської навали в пам'ятний серпневий день 1914 року. Але від того часу, як габсбурзька ідея — бути заборолом західньо-католицького слов'янства спершу проти Туреччини, а потім проти Росії — зачала меркнути в умах її носителів, від того часу, як в Празі, Кракові зачали творитися, з благословення віденського уряду, нові центри політичної волі, а у Відні — осередок угодової політики супроти смертельного ворога зі сходу — втратила Австрія рацію свого існування. Центр задеревів уже, коли армія виконувала свій обов'язок чести, коли коронні країни ще не думали ні про які сепаратизми і, аж з наказу свого „найяснішого пана“, зачали лагодитися до революції, коли, по наглій та несподіваній смерті чорножовтої ідеї — переражені народи наддунайської монархії зачали наспіх творити власні держави та відділятися від того, що вже перестало бути.

Нація, яка не розуміє, як вказано в щойно наведених прикладах, свого ідеалу, гине. Та ж, що цю ідею хоч розуміє, але здійснити не здолає, — попадає в сферу діяння чужої. Так чеська держава, по безуспішних спробах досягти до Адрії, мусіла увійти в крут діяння австрійської державної ідеї. В сферу ж діяння іншої державности попадають і нації, які помиляються щодо винайдення свого колективного ідеалу, як це сталося з Польщею по Петрі I.

Уміти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал — є категоричний імператив для нації, що хоче мати будуччину і бажає стати самостійним міжнароднім чинником. Лише свідомість свого ідеалу дає нації звинність і свободу рухів, ясність цілей, консеквенцію та енергію в їх виконанню, можливість напружити всі свої сили.

Як для Ірландії боротьба з Великою Британією, як для сербів і болгар аж до 1912 року боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колектив-

ним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною ролю, яку судилося нам грати. Ні у відношенню геологічним та кліматичним, ні під оглядом річкових систем не є Україна продовженням східно-російської рівнини, хоч вона й не виказує маркантних границь з цією останньою. Навпаки, через Литву і Польщу і через їх річкову систему вона скорше була продовженням Середньої Європи. Таке її положення зробило з неї театр невгаваючої політичної та культурної боротьби двох світів: татарсько-московського і європейського. Від цього останнього відпала вона політично щойно в кінці XVIII в., культурно — ніколи.

Культурно Україна завше була і в значній мірі ще зосталась Європою. Це видно для кожного неупередженого, але пильного обсерватора. Про це свідчить хоч би й сам зовнішній вигляд країни з охайністю її садиб, чепурністю її людности, з архітектурою її церков, в якій — не наш приятель проф. Смолька бачив фльорентинські мотиви і яка так разючо відбігає від незграбного стилю московського церковного будівництва з його неможливими цибулястими банями. Про це ж говорять мовчазливі свідки — придорожні „фігури”, такі самі над Россю, як і у Форальбергу, в італійській Кампанії або в скелястій Бретанії, фігури, які ще у 1863 році звелів рубати московський уряд. Про те свідчить перший публічний акт, якому підлягає новонароджене на Україні — акт хрещення, що відбувається навіть на Полтавщині у „хахлов-абліванцев” цілком інакше, як в „одновірній” Москві. Цю нашу європейськість мусів спостерігати і кожний чужинець, що не підходив до справи з упередженням. Її бачив Гакстгавзен, її підкреслював на кожному кроці у своєму тритомовому творі Леруа-Больє, її бачить найбільш чесний та одвертий російський слов'янофіл Леонт'єв. У своїй вже цитованій книзі він говорить про

українців, як про чужинців, вимовляючи ім'я „Малоросії” поруч з Австрією та Німеччиною, а „малоросів” поруч з німцями та англійцями, протиставляючи їх, як одно ціле, москалям. Опріч православія (яке зрештою в нас було цілком інше), пише він, „все інше було у „малоросів”, в традиціях, в історичному вихованню, цілком інакше, до Московщини мало подібне”¹⁾.

Коли вглибитися в думки авторів, згаданих угорі, та у факти, на які вони звертали увагу, а які вислизнули з поля овиду многих наших істориків, то цілком іншими очима глядітимемо на так зване „племінне порізнення” українців з москалями. Тоді і Стороженко, якого аж нудило на вид довжелезної валки позчіплюваних між собою московських возів; і один з героїв гоголівської повісти „Іван Федорович Шпонька і його тітуся”, який ненавидів москалів за тарганів на їх заїжджих дворах; і Руданський з його віршованими антиросійськими анекдотами, — всі вони з'являться в їх правдивому вигляді: виразниками погорди культурно вище стоячої нації до народу, який по-французькому зветься *une nation inferieure*, а по-німецькому *minderwärtiges Volk*.

Можливо, що через стале стикання із Сходом набралися ми від нього чимало такого, чим брідитися мусимо, але засадами своєї культури лишилися ми Заходом: в нашому соціальному життю (відсутність „міра”, хист до кооперації), в політичному (переказане історією розуміння політичної свободи), в духовному (розвиток індивідуальности, правної психіки) і зрештою — *last but not least* — в релігійному життю. Бо, не кажучи вже про унію, що панувала на Правобережжі аж до Миколи I (скасовано її в р. 1839), а серед галичан і угорських українців і досі, навіть православ'я наше своїми ідеями, культурою та організацією було, як казали в Москві, „златинщене” (себ-

1) Леонтьев, цитов. твір, ст. 138.

то окцидентальне). Самарин писав, що впровадження в київській Академії богословія, як науки, було першим моментом західного впливу, і що твори українського богослова Т. Прокоповича сміливо могли взяти під свою протекцію отці єзуїти або конгрегація *de propaganda fidei*). Нема нічого дивного, отже, що цілу свою західню *mentalité*, через свої безчисленні канали, якими вона впливає в життя свої впливи, — прищепила наша „православна” церква і нації. Може, як сказано вище, контакт із Сходом (прокляття нашої історії) не в однім скалчив народню душу, але підстави нашої культури були і лишилися — західні. Ми були, може, далеким сходом Окциденту, але в жаднім разі не далеким заходом Орієнту. Як найбільш наперед висунена стежа Заходу, мусіли ми прийняти перші удари східньої навали, витримуємо їх і досі. Ідея станової державности — ось було гасло, в ім'я якого прийшло до першої сутички між нами і Росією під час першої Гетьманщини (від Б. Хмельницького до Розумовського). В цім конфлікті не йшлося про боротьбу „демократичного царату” з українською аристократією. Цей конфлікт був конфліктом західньо-європейської засади самоуправи, яку представляла на Україні кляса (земельна аристократія), що політично панувала тоді в цілій тодішній Європі — з засадою татарсько-московської автократії, яка ні своїм походженням, ні аlyюрами, нічим не нагадувала повсталий пізніше на Заході „просвічений абсолютизм”. Своєю п'ятдесятлітною боротьбою (1654-1711) стримала Україна побідний похід російського абсолютизму на Захід на довгі, довгі роки, і це була її заслуга, коли цей абсолютизм святкував свої тріумфи у Варшаві щойно в 1815 р., на Угорщині в 1849, у Фінляндії в 1899, — а не сто років скорше. Це була її заслуга, коли спроби прищепити російський абсолютизм в Румунії

1) Ю. Самарин, Сочинения, т. 5, ст. 33, 52.

та Болгарії (правда, невдалі) могли бути зроблені щойно в XIX віці, а не скорше.

Друга сутичка відбулася на полі релігійнім. Ця боротьба, як і перша, віддала надзвичайну прислугу окцидентальній цивілізації, стримуючи ідейний підбій Заходу Росією на багато, багато літ. Не є пересада сказати, що і тут, коли російська воююча церква зачала свою руйницьку роботу серед австрійських слов'ян щойно вкінці XIX віку, а не много років перед тим, то в тому також була велика заслуга України.

Третій конфлікт відбувся за Центральної Ради і гетьмана П. Скоропадського, коли стали один проти одного два принципи: європейський — права самоозначення народів і московсько-азіатський — універсальної монархії шахіншаха, царя царів. Четвертий конфлікт зачався в 1919 році. Тут стояли одна проти одної європейська засада свободи і російська — охлократії та абсолютизму.

У цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні — в своїй власній державності і культурі — цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою всієї нашої політичної програми. І справді, від долі України в цій боротьбі залежала перемога одного з обох принципів на континенті: європейського або московського. Як ми вже бачили, Україна була першою, була першим етапом, який мусіла минути Росія в своїй експансії на Захід: політичній, соціальной і культурно-релігійній. По кожній поразці України відчувала це в тій хвилі Європа новим натиском на неї російського колосу, і навпаки: кожне ослаблення Європи, чи упадок Польщі, чи ослаблення Швеції або Туреччини, фатально відбивалося на Україні. Україна під опікою Москви — це Суворов у Варшаві, це — донські козаки на площі Бастилії в Парижі, це — Паскевич у Вілягоші, це — Брусілов у Карпатах, це — Будьонний на границях

Румунії... Це російське самодержавство, православ'я або комунізм, що збирають свої сили перед новою катальонською битвою.

Передовою стежею московської орди в поході, про який мріяли і слов'янофіли, і западники, і останній цар, і Ленін — мали стати слов'яни. Їм мала припасти „почесна роля” устелити квітами шлях московському варварові, зрадою своїх національних ідеалів заслужити велике щастя стати погноєм для нової турансько-московської цивілізації. Для того ціллю російських політиків завше було „відевропеїзувати” західне (в тім числі, звичайно, і нас) слов'янство, на яке вони дивилися як на „неізнебежное палітическое зло” (Леонтьев), зробивши з них панургових баранів, потоплених спритним московським Пантагрюелем в російськiм морі.

І тут Україні довелось грати рішальну ролю. Дасть вона втягнути себе в ролю московського авангарду і — маса східнього, що стоїть під егідою Москви, слов'янства, як і його ударна сила проти Заходу, відразу неспівмірно зростає проти західнього слов'янства. Нерівні сили. Навпаки, відмовиться Київ від „почесної” ролі і займе місце там, де йому каже його історія, по цю сторону барикади, і опірна сила західнього слов'янства зразу зростає до величини, яка може тримати вагу Москві. В цім випадку анархістичні ідеї Толстих, Горьких і Леніних променюватимуть тільки на блискучих банях московських церков та на блискучих чолах московських інтелігентів. Ключі до опанування слов'янства (а через нього й Європи) — може дістати лише той, хто володіє Україною.

Осягнення цих цілей неможливе, доки Україна не належить до Росії. Але сепарація від Росії, в свою чергу, можлива лише тоді, лише тоді може стати Україна міцною перепоною для російської експансії, коли, як це свідчить історія, вона належить до західньо-европейської культурної спільноти, коли в ній без перепоми можуть розвиватися всі елементи окциден-

тальної культури — одинока солідна опора проти московських впливів.

Це положення України визначає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії, яко такої, незалежно від кожного часового її режиму; коли цю ролью під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати; коли самі заложення московської культури руйнують відпорну силу нації; коли, нарешті, перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією, і навпаки — то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1. в політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести, 2. в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії. Таке формування головних цілей нашої зовнішньої політики тягне за собою цілий ряд важливих логічних наслідків. Коли я кажу сепарація від Росії, то розумію сепарацію, відділення в невіддільну державу. Бо тільки нація, яка суверенно розпоряджає всіма своїми матеріальними і моральними силами, може виповнити свою історичну задачу, здійснити свій колективний ідеал. „Воля к атечеству” Мережковського, воля стати політичною нацією, — мусить стати політичним законом, а завданням практичної політики є вміти зібрати всі сили, які цю волю можуть зреалізувати.

Найважливіша з тих сил — національний егоїзм. „Велика підстава великої держави, — казав Бісмарк, — якраз тим власне різниться вона від малої, де є державний егоїзм, а не романтика” Про романтику можна бути двох думок, але мусимо признати рацію Бісмаркові, коли це слово правильно розуміти. Романтика Гарібальді була одним з тих костурів, на які спиралася воскресла Італія, другим був державний егоїзм Кавура. Наполеон із своїм почесним легіоном, із своїми „сорока віками”, що гляділи з височини егі-

петських пірамід на діла його війська, з цілою наполеонівською легендою — з одного боку, з погромом Європи, з анексією Бельгії і континентальною системою — з другого, єднав у своїй особі і романтику, і державний егоїзм французької нації. В обох випадках романтика, народний ентузіазм для національної ідеї, були позитивним чинником у міжнародній політиці народу. Але є інший романтизм (про який, власне, і думав Бісмарк), це ентузіазм до туманних, космополітичних, універсальних гасел, які ставиться понад національний егоїзм, яко вищу інстанцію, які поїдають, як іржа, душу нації, стримуючи її розмах, роблячи її нездатною до акції, бранкою всяких над- або проти-національних ідеалів.

Найважливіші з тих космополітичних ідей — це федералізм, пацифізм та інтернаціональний соціалізм.

З „федералізмом” у нас управляється формальний гумбуг. Звичайно в нього вкладають такий самий неясний зміст, як у слово „самостійність”. Непевна в силах власної нації, наша інтелігенція, що не вмiла ставляти і рiшати питання ясно, що нiколи не журилася тенденцiями iсторичного розвитку, пересякнута сантиментальним народолюбством, з мрiями про „братерство народiв” та iншi гарнi речi шукала за тим трохи змодернiзованим, але все ж ще не ясним словом „федералiзм” якогось змiсту, якогось поняття. Знайти його не могла, але замiсть того знайшла слово „федералiзм”. „Denn — як каже Гете — eben wo Begriffe fehlen, da steht ein Wort zur rechten Zeit sich ein!”. Опрiч слова, iм нiчого не вдалося знайти, бо, застосована до нашої полiтики, федерацiя (з Росiєю) має сенс шкiдливий для нас. Федерацiя, в першiй лiнiї, шкiдлива тому, що суперечить основнiй вимозi національної полiтики: могли виявляти свою волю, бо федерацiя робить з нацiї додаток чужої, накидаючи їй чужу волю, чужий національний iдеал. Вона робить

непотрібним саме існування нації, відбираючи в неї її одинокі оправдання: власний, непозичений і ненакинений колективний ідеал. Чіпляючись за слово без змісту, думаючи лише формулами, гадали в нас, що федерація справді можлива між двома народами, з яких один не лише не визнавав рівновартости другого, але навіть за осібну етнічну одиницю його не мав. Наводили приклад Австро-Угорщини, та забували, що числове відношення обох половин покійної монархії, що було майже рівне, дозволяло тримати вагу, тоді як числове відношення у вимріяній російсько-українській федерації було б приблизно 100:35. На таку федерацію старі римляни, добрі правники, мали іншу назву. Вона називалася там *societas Leonina*. Головне, що забували наші федералісти, це було те, що запорукою реалізації нашого політичного ідеалу є не менша (автономія) чи більша (федерація) свобода України в рамках Росії, тільки таке чи інше винесення її поза російські скобки. Бо кожна федерація передбачає єдність всієї збройної сили сфедерованих держав. Ця єдність була і в Німеччині, і в Злучених Державах Півн. Америки, і навіть в Австро-Угорщині, де лише угорський „ляндштурм” мав осібну національну організацію. Не інакше малася б річ і в нашій випадку. А спільність армії значить віддання її, а з нею і цілої нашої країни, до певного розпорядження керівникам російської зовнішньої політики, до послуг російського імперіялізму в тій чи іншій його формі. Іншими словами, — зміцнення державної позиції Росії проти Європи, перехилення політичної ваги в сторону Росії на некористь Європи, а ослаблення Європи — це наш упадок.

Не більше сенсу мають також голоси, що прямують до економічної федерації, до господарського союзу з Росією. Цей союз такий самий абсурд. Поперше, тому, що, всупереч поглядам переконаних і наївних

москвофілів, Росія є та країна, з якою Україна якнайменше економічно зв'язана. Своєю торгівлею, як довозовою, так і вивозовою, напрямком своїх експортних ліній, процентом своїх експортних багатств здає Україна в першій лінії на Захід, а далі на Польщу, Фінляндію і Литву. Абсурдом є вимога федерації, по-друге, через те, що митний союз це лише перший етап до унії політичної, як це було, наприклад, в німецьких державах. Спільний митний терен вимагає спільної торговельної політики з заграницею, а значить і спільної заграничної політики взагалі. Це в свою чергу викликає потребу боронити збройною силою спільні торговельні інтереси сфедерованих держав, коли б зайшла на те потреба, а це вже є політична федерація, з усім тим, що вона тягне за собою: себто політичною смертю, з якої таку націю не потрапить збудити навіть грім світової війни. Приклад Баварії, найбільшої за Прусією із сфедерованих німецьких держав, яку хотіла гальванізувати Франція надаремно.

Другою універсальною ідеєю, ворожою національному егоїзмові, є так званий пацифізм. Віддаючи данину остільки ж шляхетним, оскільки безконечним наївним стремлінням пацифістів, треба ствердити, що їх мрії і надії, мабуть, ще довгі роки лишаться безгрунтовною утопією. Перед парою безкритичних ідеалістів або людей, діткнутих безпосередньо страхіттями війни, легко виголошувати демагогічні промови про „масовий морд” або — „двірську камариллю”, що зробила війну. Але думаючому політикові не припаде до впадоби ця дешева, несмачна і наївна демагогія, що добровільно замикає очі на факт, може страшний, але факт: що війна це не вплив кабінетних інтриг, лише наростаючих конфліктів м і ж н а р о д а м и, конфліктів, що виростають із стратегічного і географічного положення націй, набираючи в певні моменти вибухової сили. Коли б було інакше, ми не були б свідками (вже

по заключенні миру в 1919 р.) — сербсько-чорногорського, греко-турецького, угорсько-румунського, чесько-угорського, українсько-польського, польсько-російського або — особливо — російсько-українського збройних конфліктів, які є яскравим доказом, що воєнні „інтриги” куються не в таємних кабінетах невідповідальних дипломатів, лише в збірній психіці націй. Особливо останній конфлікт, російсько-український, ясно доводить, що історія ще не винайшла таких форм народнього суверенітету, які забезпечували б людськість від масового пролиття крові. А поки так є, малювати перед нацією привид можливості вічного миру і братерства народів, це непочитальний злочин, яким приспляється чуйність нації та потребу числити на власні сили. Інтернаціональне право, міжнародній арбітраж, обмеження зброєння, парламентарна контролю над міжнародною політикою, — це все ідеї, що виходили з засади братерства народів, довели свою абсолютну непридатність стати керівними думками міжнароднього життя, в кожному разі свою повну утопійність на Гаазькій (1899), Версальській і наступних мирових конференціях. Подібним фіяском, при першій спробі їх реалізації, скінчились теж інші чудові мрії пацифізму і міжнароднього братерства.

Міжнародне життя не має претора, це може сумний факт, але з ним числитися треба. Пацифічні ідеї, яко постуляти, з якими все і всюди треба рахуватися, є oprіч того ідеями реакційними, бо вони освячують своїм авторитетом всяке status quo, недоторканість і суверенність всяких політичних потвор. Застосовувати ідеї пацифізму — це значило б: націям „російським” не сміти пробувати визволитися з пазурів московського імперіялізму. Це б значило законсервувати дегенеруючі національні організми.

В подібну ж сліпу вулицю мусіла зайти також друга інтернаціональна ідея — community of power (Союз Народів) та її міжнародні регулювання Лігою Націй.

Цю ідею сформульовано в 14 пунктах Вільсона, що над ними ще досі сушать собі в Європі голову: чи умова хвороба президента була наслідком утяжливої праці над цими 14 пунктами, чи праця над цими пунктами була наслідком умової хвороби президента. Як би там не було, при найближчій спробі застосувати на практиці ці чудові принципи, виявилось, як пише компетентний учасник Версальської конференції, що „Його (Вільсона) ідеї були туманні і недокінчені. Він не мав ні пляну, ні схеми, ні якихбудь конструктивних думок, щоб дати плоть і кров заповідям, які прогрімилі з Білого Дому”¹⁾. Юрба недоцінила шляхетних намірів філософа-президента. Ідеї його проголошено, але як невинне формулювання тої самої засади політичної рівноваги. Збільшення зброєнь всіх держав, як старих, так і тих, які щойно вийшли з війни, запевняє надовго тріумф цьому останньому принципу. Нота уряду Злучених Держав Північної Америки до Італії з дня 10 серпня 1920 р. в справі Росії, в якій виступається одверто проти самоозначення колись належних до неї народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною перемогою всіх тих, хто бачив у вільсонізмі нужденний фарс.

Ще менше, ніж вільсонівська ідея, може служити нам точкою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значення якої, особливо тепер, надзвичайно перецінюється. Ця ідея — це міжнародній соціалізм.

Основоположники „наукового соціалізму” ні в якому разі не були пацифістами, ані наївно-романтичними прихильниками визволення всіх націй, до циган і ескімосів включно. У моральній сплячці, в політичній бідермаєрівщині, що огорнула Європу по 1871 році, зсувалася соціал-демократія поволі, але певно, в провалля поссібілізму. „Клясова боротьба” зайняла всю

1) The Economic consequences of the peace, — John Maynard Keynes, London 1920.

її увагу, питаннями національними та інтернаціональними не займалися. Час від часу, для пристойности, протестувала проти „варварського царату”, але далі цього симпатії міжнародної соціал-демократії до поневолених націй не йшли. На ці симпатії могли числити народи, які ще могли видобути з себе, як фіни, крик протесту, але не інші, діди яких вже запряглися в ярмо. Міжнародній пролетаріят хворував на слабу пам'ять.

Луна Балканського пожару (1912) збудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, щоб штовхнути її в сторону активної міжнародної політики. На це вона не була здатна. Не розуміючи нових сил, гамором яких мав наповнитися світ за кілька літ, — сил націй, від Адрії до Дону і від Балтику до Середземного моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них в Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудріше застосувати випробувану політику струся. „Науковий соціалізм” проголосив свою неутральність. З тривогою бачив він велику хуртовину, що наближалася до нас, знав, що навіть для пролетаріату не все одно — хто з тої хуртовини вийде живим, а хто — ні, але все ж його тактика обмежувалася одним: паперовими резолюціями проти всіх імперіялізмів. Що робити, коли ці паперові резолюції не вдасться підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони зверталися, цих громів не злякаються? — над цим ніхто не думав. Хто хотів обсервувати збори цих гонених страхом, безси-лих думками і волею людей, що заклинали протестами всяких імперіялістичних духів, той міг бачити їх восени 1912 р. на міжнароднім соціалістичнім конгресі в Базелі, де протестувалося з однаковим завзяттям і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіялізмів.

Базельські закляття, як відомо, помогли міжнародній демократії так само мало, як чарівне коло Хомі Брутові. Вій, що спустився на нашу грішну землю з

Марса, що давно вештався, клацаючи зубами, навкруги чарівного кола, за яким стояв переляканий соціалістичний Хома, — підніс свої довгі вії в 1914 р. і Хома вмер. Він став трупом, трупом став II Інтернаціонал. Другий Інтернаціонал умер? „Хай живе третій!” Цим разом „добра новина” про воскресення того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все „гарне, добре і шляхетне”, — з московського Кремлю.

Він, цей новий Інтернаціонал, жвавіший від того, що вмер. Браку активності йому ніхто закинути не міг. Мав він і свою міжнародню політику, і ця політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так, як перша, рвала з сантиментальним і безсилим неутралізмом. Як, зрештою, могло бути інакше, коли на його чолі стояли такі переконані борці за справу „міжнароднього пролетаріату”, як Будьонний і Брусілов! Армія, війна, протести і страйки проти всякої помочі тим, які воювали з Росією, ось в які форми виллялася та політика. Вона підтримувала Росію Бронштейна (Троцького) і Угорщину Кона (Куна). Своєю агітацією проти довозу зброї до Польщі і до України (нарід якої був у війні проти Росії) помагав Інтернаціонал советському абсолютизмові захлиснути свою криваву петлю на шиї знеможеній в боротьбі за свою свободу Україні. Під цим поглядом „Третій”, зрештою, мало чим різниться від політики свого попередника. Бо коли „Третій” виступав герольдом московської експозитури в Харкові (так зв. українського советського уряду), то „Другий”, як, напр. група „Socialist. Monatshefte”, виступав за порозуміння з царатом, намовляючи віддати йому навіть Константинопіль або викликаючи національні претенсії України, як це робив Кавтський в „Neue Zeit”. Під час цілої війни 1914-1918 рр. — і це нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії! — ні один соціалістичний часопис не підніс голосу протесту проти злочинів російського цара-

ту в Галичині, ні один не поставився з симпатією до націй, що визволялися з російського ярма. І один, і другий інтернаціонал з суверенним легковаженням переходили до порядку денного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. „Другий” підтримував морально царську диктатуру на Україні, „Третій” підтримував там, і то не лише морально, диктатуру советську. Обидва ставили понад усе інтереси незначної жмені міського пролетаріату над потребами величезної маси села. Цим якраз означається наше відношення до інтернаціонального соціалізму.

Цей інтернаціональний чинник — ворожий нам і, яко такий, мусить бути викреслений з числа міжнародних сил, на які ми повинні спиратися в нашій акції. Ті сили, на які ми маємо спиратися в міжнародній політиці, це ані інтернаціональний соціалізм, ані пацифізм, ані вільсонізм, це мають бути ті сили, що не є ні такі індолентні, як дві останні, ні такі ворожі нам, як перша, які, з одного боку, являють собою реальну силу в міжнароднім життю, а з другого — можуть діяти в напрямку здійснення нашого домагання — національної невідлегли. Відкидаючи всі інтернаціональні доктрини, що перешкоджають осягненню цього ідеалу, мусимо поставити націю в умовини, які реалізацію цього ідеалу роблять можливою. Інакше — спертися на сили, що сприяють цій реалізації.

Тою силою, на яку ми маємо спертися, є так званий імперіялізм європейських держав, оскільки його напрямок покривається з напрямком нашої політики. Ним — *de gré ou de force*, маємо послуговуватися, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Цей постулат: шукати опертя в державах, які діють в напрямку здійснення нашого національного ідеалу, не новий для нас. Він тільки продовжує нашу традиційну політику, політику Хмельницького (його союз з Карлом X Густавом), Виговського (Гадяч), Дорошенка

(Константинопіль), Мазепи (Швеція) та цілої нашої політики від 1917 р. Позитивна сторона цього постуляту, його деталізація — це шукання порозуміння з країнами, інтереси яких суперечать в дану хвилину інтересам Росії. Цю засаду треба проголосити одверто, не лякаючись політичних пройдисвітів або власних інтернаціоналістів, замотеличених большевицькою пропагандою. Ті чи інші держави, на які можна числити, можуть бути „імперіялістичні” чи „реакційні” — це нас нічого не обходить. Як вже зазначено вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видаються догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з поміччю азійських ханів і претендентів на падишахів, то в наших інтересах лежить не допустити до цього всякими можливими способами. Подібно, як росіяни, серед різних імперіялізмів можемо послугуватися таким, який може бути нам корисний.

Особливо під теперішню хвилину поміч європейського „імперіялізму” буде нам потрібна, як ніколи, а це з огляду на цілковиту зміну політичного положення Європи, що наступила наслідком війни. Російська небезпека представиться ще страшнішою, коли взяти під увагу, що, в разі відновлення традиції „слов'янської політики” (посування в сторону Адрії та Середземного моря), Росія напоткнеться не на колоси Німеччину і Австрію, а на ревалізуючі між собою новосформовані державки на Заході і Півдні, на розпорошену Австрію і розпорошену Німеччину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають в тіні небезпеку з-перед 1871 року.

Політики, логіка яких пасує перед почуттям, закинуть, напевно, односторонність цим поглядам. Як ба-

чити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Яку ж роль займає в цій концепції Польща? Розуміється, щоб бути консеквентним, треба було б ще запитати, де Румунія, де Угорщина, де Чехія? Але лишімося при одній Польщі. Отже, питаються: чи ідеал, в ім'я якого полум'ям горіла Україна з краю до краю в XVI-XVII в., лишився колективним ідеалом нації? На це треба відповісти: так, як ненависть голляндців до Іспанії перестала бути складовим чинником нідерландської національної ідеї, так почуття, що запалювали наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частина в політичний ідеал нації тепер.

Польща? Маємо з нею багато неполагоджених рахунків і тут і там. Але це все конфлікти льокального значення, які, не зважаючи на свою важність, ніколи не зможуть наповити собою поняття колективного ідеалу, не лише частини, а цілої нації. Частиною переживань і споминів входить і наш західний антагонізм в наш національний ідеал, але суть цього останнього — інша. Російський імперіялізм для свого успіху конче потребує знищити Київ і Варшаву, як незалежні політичні центри. Не допустити до цього можливо лише тоді, коли опертися на ті європейські держави, які в даний момент виступають проти російського імперіялізму, коли опертися на Європу взагалі. „Росія, — казав Герцен, — може оволодіти Європою до Атлантійського океану, так само, як вона може бути переможеною аж до Уралу. В першій випадку — мусить Європа бути порізненою. В другій — Європа повинна бути міцно злучена в одну цілість”¹⁾.

Лучність з такою Європою, при всяких обставинах — категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

1) А. Герцен, Старый мир и Россия, ст. 54.

2. В політиці внутрішній.

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставилося в нас принципіально. І тут страшенно мститься зрада колективного ідеалу нації. Знайти цей ідеал — не легка річ, і всякі дилетантські експерименти даються тут взнаки, як ніде. Наприклад, пробувати застосувати темп політичної еволюції Франції до Англії було б цілковитим божевіллям, і партія, яка в Англії Пітта або, хоч би, в Англії чартизму виступила б з ідеями 1789 р. або з ідеями тиранісідства — стала б на Бритійських островах, у найкоротший час, свідком власного банкрутства. Так само був би зачислений до божевільних політик, який би в Англії старався оперти внутрішню політику на тих елементах, на яких спиралася вона в Австрії: на бюрократії, клері та армії. Старатися віднайти загальні політичні ідеї та поняття нації, що базуються на її історії та економічній структурі, які, зачерпнуті з напівзабутих традицій предків, живуть в теперішній генерації, — значить, знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, що його реалізація єдино може забезпечити народові його н е з а л е ж н і с т ь.

З тої універсальної засади політичної невідлеглости випливає перша найголовніша максима внутрішньої політики: мати все за ціль створення не тільки культурної, але й п о л і т и ч н о ї нації, нації, свідомої свого п о л і т и ч н о г о післанництва. Коли нація вже сформована, — не допускати впливів, які нищили б цемент, що ним вона споена в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє сформованої цілості — нищити все, що процес такого оформлення стримує. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і прагнення одиниць, груп і племен нації до одної вищої політичної цілі. Ніцше вживав колись ви-

разу *Wille zur Macht*. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики повинно бути — прищепити всім складовим частинам нації — „*Wille zur Nation*” — „волю к атечеству”, як казав Мережковський. У нас терміном нація, за часів нашого упадку і, як то не дивно, за часів відродження, нехтували. Замість нього вживалося термін народ („Українська Народня Республіка”). І в цім, як не може бути краще, відбивався факт, що ми не були ще тим, що німці зуть *Staatsnation* лише тільки — *Kulturnation*, себто нацією, що трималася разом по ч у т т я м культурної спільности (як, напр., Німеччина до 1871 року), а не вузами спільних політичних цілей, не волею взяти у власні руки свою політичну долю. Нація, в якій ця воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину, ще не розвинена або розвинена рудиментарно, властиво, не є нація, а тільки нарід. Слово „нарід” (*Volk*, *peuple*, *people*) мало у всіх народів трохи згіршливий сенс (звідси французьке „*populace*”), як щось нижче, незріле, як одна з верств нації, як російське „простонародье”, себто маса, позбавлена політичних аспірацій; а в Англії, напр., нації, що найповніше втілила в собі поняття нації політичної, слово нарід (*people*) взагалі майже щезло, як означення поняття „нарід”, існуючи тільки в сенсі „всі”, або „люди”, або „служба”. Лише в польській мові слово „*naród*” не носило в собі цього згіршливого значення, а це тому, що *naród*, це властиво по-польськи нація, а народ буде по-польськи *lud*, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестанно плуталися ці два поняття — „нарід” і „нація”.

Навпаки, слово „нація” завше служило на означення чогось вищого, шляхетнішого. Це слово виражає стремління народу догори, до вищих форм, до політичної самостійности. Це слово родилося або вириналило все з забуття в народів, які лаштувалися перехо-

дити зі стадії Kulturnation до стадії Staatsnation, які дозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидалася „воля до нації”. Про deutsche Nation зачинає говорити Лютер. Слово la nation набуває чимраз більшого значення в політичній думці французів з хвилею наближення революції, коли воно, яко поняття держави, стало домінувати над усіма стремліннями, ідеями і почуттями тої страшної доби, яка, знищуючи мовні та історичні партикуляризми, сформувала ельзасців, бретонців, провансальців, південних і північних французів — в одну політичну націю. В цім самім сенсі вживається слово „нація” і в Угорщині, в цій політичній нації *par excellence*.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно, як неісторичні народи Австрії (словінці, словаки тощо) — тільки народ, тільки культурницька нація. Щоб бути першим — жили ми занадто зрізничкованим суспільним життям, маючи завше і свій міщанський, і свій дідичівський стан, свою давню культуру. Щоб бути другою — занадто багато виявили ми волі до самостійного політичного життя, дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім прокидалася знову з тим більшим розмахом, з тим більшою енергією. Українці — це ні люд, ні народ, — це нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну люнатик — без жадних споминів про свою мандрівку, другий — має традиції але однокі, лише культурницькі. Ми маємо повноту тих традицій, якими живе тільки історична нація. Ми, може, не маємо традицій Сорбонни і Сяляманки, але маємо спомини про Києво-Могилянську Академію. Може не маємо Деклярації прав людини і громадянина, ані habeas corpus act'a, але зате маємо традиції Немирича і Орликівської Конституції. Може, не маємо традицій Столітньої війни і „Великої Армії”, але маємо

спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на цих полях, або за мурами наших культурно-просвітніх інституцій рішались справи менше важливі для долі людськості, ніж ті, які рішались в Упсалі, в Сорбонні або на зрошених кров'ю полях Фляндрії. В своїй „Філософії права” каже Гегель, „державна — це не штучний твір, вона знаходиться в світі, отже, в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве заховання може її деформувати, з одного чи другого боку. Але й найгідкіша людина, злодій, хворий або каліка — все ж живий чоловік: афірмативний принцип життя живе в нім, попри його хиби, а тут, власне, якраз розходиться про цей афірмативний принцип”¹). Ми, може, каліка серед націй. Як на обставини, в яких нам довелося жити, це й не дивно, але все ж нація з великими історичними традиціями. Плекання цих традицій політичної нації — це, власне, той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про який говорилося вгорі. Цей імператив наказує нам ніколи не забувати, що головною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що цього не розуміє, задивлена лише в культурні цінності, — засуджена скорше чи пізніше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної негідності неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. „Що це може бути за література, література народу без політичної самостійності?” — питається Фіхте і відповідає, що ціллю літератури є вдиратися в публічне життя і старатися сформувати його згідно з своїм ідеалом. Літератор думає за тих, що правлять, і „тому може він писати тільки в такій мові, в якій правиться в державі, в мові народу, що творить національну державу”²). Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з іншими

1) Hegel, Philosophie des Rechtes.

2) Rede an die deutsche Nation.

німцями, а лише тому, що втратили свою політичну незалежність. Мають натомість свою особну культуру голляндці, себто такі самі німці, як і баварці, тільки через те, що їм удалося вибороти власну державність. Нація „культурна”, що не має власних політичних ідей, мусить жити чужими, звичайно перекладеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки примітивного, стає перекладом з чужого. Національна психіка вироджується. „Нація ” перестає бути повним організмом, вона робиться сектою. Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту, і в своїх безуспішних змаганнях кінчала або дон-кіхотством, як Містраль, або божевіллям, як Гоголь.

З принципу політичності нації впливає недопустимість ніяких інших, що претендували б на вищість над ним, над принципом політичної непідлеглости. В ім'я цієї засади на другий плян відсувається, поперше, примат територіяльного з'єднання всіх частин нації. Бо лише коли хоч в невеликій частині народу жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народу має змогу виявляти волю нації, то це ліпше, ніж коли нидіє цілий мозок нації в рабстві, атрофуючи в цій нації волю до самостійного життя. З того ж принципу впливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля досягнення економічних вигід для країни, бо, втративши власну політичну волю, нарід не довго користатиме позірними економічними вигодами, стаючи скоро рабом переможця. Рівно ж не сміється жертвувати політичним ідеалом в ім'я „соціальної справедливості”, в ім'я тих чи інших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в цім випадку кінчиться на уярмленню нації.

З того ж принципу впливає конечність обстоювати права нації не проти того чи іншого режиму, лише проти агресивних замірів інших націй, бо не соціальна

боротьба є доміантним чинником в міжнароднім життю, а боротьба расова, боротьба народів з народами. Хто цього не розуміє, яким би патріотизмом не прикривався, бореться за ідеали суспільної верстви, провінції або племені, але не за політичні ідеали нації.

Засада політичності нації тягне за собою другу важливу засаду внутрішньої політики, засаду, з якою нація стоїть і падає. Ця засада — це примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядкування останньої першій. Всі напрямки та цілі політики внутрішньої мусять оцінюватися за тим, чи вони сприяють устоятись нації в тій війні всіх проти всіх, яка панує в міжнароднім життю, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежністю назовні, мусяться відкидувати. І навпаки, ідеї та принципи, якими б вони кепськими не видавались засліпленим доктринерам або фанатикам всяких „ізмів”, треба з залізною енергією проводити в життя всередині держави, коли цього вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрапить встояти на ногах, як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил в державі мусить відповідати вимогам її зовнішньої екзистенції, і ніколи навпаки. Цього передусім не треба забувати прихильникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або „радянським” кретинам, які навіть в добі, коли йде про життя нації, коли всі її сили треба зосередити в одній руці, підпорядкувати одній волі, — домагаються „привернення конституційного режиму” і ін. В одних випадках ці фанатики — це тільки папуги, що вміють вимовляти давно заучені слова про „свободу, рівність і братерство”. В других — свідомі провокатори, які з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті, проти кого вони їх беруть в оборону. В цих останніх випадках це демагоги, що можуть стати незвичайно шкідливими в критичні моменти напру-

ження всієї енергії нації. Цю засаду треба пам'ятати рівнож аматорам всенароднього братерства і міжнароднього пацифізму. До тієї категорії належала, між іншим, німецька соціал-демократія в своїй політиці відмовлення воєнних кредитів. Лежачи в центрі Європи, оточена державами, які всі мали претенсії до її території, мусіла Німеччина зброїтися. Цьому наказові мусіла підлягати вся її внутрішня політика, це мусів признати і один з найбільших ворогів Німеччини, Ллойд Джордж, який ще перед війною сказав, що нарід, який знаходиться в географічному положенні Німеччини, мусить бути мілітаристичним народом. Про цю засаду думав і знаний фон-Штайн в остатніх днях 1813 р., коли, запитаний про бажаний устрій німецької держави, відповів, що цей устрій має бути такий, „який дав би силу відпору заграниці”¹⁾).

В наших умовах зміст поняття „волі до нації” набирає специфічного характеру, і тут ми підходимо до т р е т ь о г о постуляту нашої внутрішньої політики: до т. зв. т р а д и ц і о н а л і з м у. Щоб нація могла утриматися назовні, мусять бути міцними її урядження та ідеї, які віками довели свою пристосованість до народньої психіки, досвідом довели, що потраплять бути міцним цементом суспільности. Ці ідеї та урядження впливають з того ідеалу нації, головною прикметою якого є відстоювання своєї незалежности проти Росії. Нарід, історичним завданням і ціллю якого було не дозволити московським впливам вийти поза свої етнографічні границі, мусить плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на яких нація в своїй боротьбі зросла і зміцніла: і д е ї о к ц и д е н т а л ь н о ї к у л ь т у р и. З примату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежности і традиціоналізму, впливає, як логічний наслідок, вимога о к ц и д е н т а л і з а ц і ї ц і л о г о н а ш о г о

1) Meinecke, Weltbuergertum und Nationalitaet, ст. 182.

в н у т р і ш н ь о г о ж и т т я . Можна мати різні погляди на наше минуле, як і різні культурні симпатії. Але ніхто не посміє заперечити, що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація від неї. Бо тільки так довго могли ми опиратися московським впливам, як довго непорушно стояли, засвоєні нашим народом, традиції нашої західної культури. Це вона вложила в нас індивідуалістичну психіку, її активність, які діючи, як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло московським впливам. Литовський статут, магдебурзьке право, незалежна від світської влади церква, церковні братства, козацькі товариства (ідея „лицарства”, що лежала в їх основі, також чисто європейська, чужа Москві), становий конституціоналізм, зрештою приватна власність — все це були урядження не на московським принципі приказу, а на європейській zasadі — самоуправи (Selfgovernment). Установи, оперті на цій zasadі, виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях — активну психологію борця. Я вказував вище, як ця активістична психологія допомогла Україні стати запорою побідному походові московського деспотизму, в його політичній, церковній та соціальной експансії. Те, що було перепорою цій експансії тоді, лишилося нею й досі. Коли інституції, що витворювали цю психіку, зникали, „московилися”, нація стала наближатися до стану тої медузуватої маси, якою була і є маса московського народу. Шляхта, „козацьке панство”, насильно і передчасно позбавлені політичного проводу в суспільності, стали забавкою в руках чужого самодержця; за ними пішли, позбавлені прав і самоуправи міста і нарешті церква, що зорганізувала таку блискучу самооборону в XVI-XVII в., спускалася, під зарядом москалів-гієрархів у XIX в., до рівня московського „ведомства православних дел” Передвиборча агітація на Україні під час виборів до катерининської

комісії, розумовщина, українська масонерія початку XIX в., опозиція українського духовенства секуляризації церковних маєтків, відгомін козацьких традицій за часів Кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902 р. — були вибухами енергії нації проти ступневого обмосковщення, за якими прийшла національна революція 1917 р.

Нема нам іншого виходу, щоб врятуватися від політичної смерти, як здобути назад давню активність, як вернути на стару дорогу. Уживаючи англійського виразу, можна сказати, що внутрішньою нашою політикою, яка відповідала б зовнішній політиці с е п а р а т и з м у, має стати: в е с т е р н і з а ц і я нації („узахіднення”, „зокциденталення”), плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій, які колись зробили з нас н а ц і ю і з занепадом яких стали ми н а р о д о м. Цю вимогу мусимо переводити консеквентно, в усіх ділянках нашої внутрішньої політики: в стисло політичній, соціальної, культурній і релігійно-церковній.

Характеристику цього західньо-європейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси, це — признання вартости індивідуальності, особистого зусилля в суспільній праці, поперше; засади організованого колективу і самоакції, подруге; енергійна оборона національним колективом своїх прав назовні, потрете; зрештою, негачія московських ідеалів орди (охлократії або деспотизму), уярмлення одиниці і космополітизму. В області політики це значить, передусім, економічна і політична самодіяльність, оперта на свободі одиниці. Криза репрезентаційної системи (парляментаризму), що викликала рецидив монархізму не лише на Заході, але і в нас, і загальний крик за якоюсь новою, економічною і соціальною, демократією (не соціал-демократією) — все це симптоми хвороби, в яку впала демократична суспільність. Але, не зважаю-

чи на ці хвороби, нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим принципом, на яким базувалася досі ціла суспільна еволюція в Європі: принципом самодіяльності і негації всяких форм „просвіченого абсолютизму”. Цей принцип не сміємо опускати і ми, що маємо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на сході Європи, яку, закохані у всяких плягіятах, москалі називають російською.

Щодо оцінки цієї революції панує в нас найдивніший хаос. У нас часто під цим словом розуміють просто великих розмірів дебош. Революцію робилося не тому, щоб щось позитивне досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу назовні. Не акція, не свідомий плян, а помста. Відповідно до цього скептично дивляться у нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцією, збирає цеглини на побудову нового. Це в нас називається „контрреволюцією”, революцієюж — зрівнання з землею зненавидженої установи, щоб на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастилії, можна було повісити табличку з написом: *on danse ici*. Контрреволюцією називаються рівно ж тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, який, як і шойно повалений, незабаром починає зраджувати тенденції до стабілізації, а значить і до консерватизму. При цьому забувають, що, як в механіці, так і в геометрії, революцією зветься коловоротний рух, що кінчається в тім своїм пункті, звідки почався (по-французьки оборот землі зветься *la révolution de la terre autour du soleil*). У нас часто думають, що революція — це рух, який ніякого кінця не сміє мати. Це оригінальне розуміння слова „революція” виявилось і в оцінці того перевороту на Україні, який, не зважаючи на декрети советського Уряду, зробили все ж таки українці, а не москалі. Не можучи допустити, щоб революція вернулася до своєї вихідної точки, наші провідники нації, представники

соціалістичних партій, прийшли до висновку, що революція, яка відбулася в нас, це — революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження. Бо соціальна революція, яка доконалася на Україні, була не соціалістична, а буржуазна, в правдивім сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса і Леніна. Це була в своїх причинах і наслідках, в самім своїм типі, та сама революція, яку легалізувала славнозвісна ніч 4-го серпня у Франції і яка скінчилась на Україні так само, як вона скінчилась там — витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа. Соціалістичним ідеям в масі українського селянства не було, зрештою, звідки взятися, за ними ніхто не стояв, окрім жменьки міського робітництва і неосвіченої, здеклясованої та змосковщеної інтелігенції. Твердження деяких „чесних з собою” інтелігентів з тої породи, що кожний селянин ніби з природи речі вже соціаліст, належить до наївних дотепів, що як логічні аргументи в рахубу не йдуть. Була ще верства „бідного селянства”. Але вона від соціалізму так само далека, як і інші селяни. Соціальні симпатії кожної верстви означається не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони пливають, їх природою. Робітник, якого джерело прибутків — заробітна платня, хоч яка б висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власності, хоч якими б малими ці прибутки не були, лишиться прихильником засад приватної власності. В своїм „Тероризмі і комунізмі” глузує Кавтський з тих наївних економістів, які „думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як заможний, а такі самі, як міський зарібник. Це так само фальшиво, як думка тих, що малі капіталісти мусять мати інші інтереси, ніж великі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни — збіль-

шити свою посілість. Це якраз їх мета, а не соціалістична суспільність”¹⁾).

Отже, не могла революція, яку зробило селянство, бути соціалістичною, навіть у своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її лежали в недокінченості того перевороту, який зробив у 1863 р. Олександр II. Визволення селян з наділенням їх землею привело до того, що селяни втратили до 24% землі, якою користалися за панщини, на користь дідичів. На тій же, що їм лишилася (1,9 десятини на господарство в середньому на Поділля, 1,2 — на Полтавщині і Київщині), фактично було неможливо вести господарство, бо для того, як на українські відносини, треба було мати від 5 до 10 десятин²⁾). Бракуючі десятини старався селянин шукати, докуповуючи їх або, хто не міг, орендуючи панську землю. Отже, та сама панщина залишилася, в суті речі, й надалі та за її остаточне скасування зачав якраз своє повстання український селянин ще перед так зв. російською революцією, бо вже в 1902 р. у величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, які витягнули на Україну з Петербургу всесильного Плеве, які були прологом до „російської” революції та які, як і всі самостійно-національні, не підтримувані з Москви, рухи замовчували навіть фахові історики. І в Середній Європі абсолютизм зніс кріпацтво, як і в Росії. Але він зніс тільки особисту неволю. Повинність селян працювати на дідичівських ланах і обов’язок платити панові лишилися аж до 1848 р. Як у 1848 р. в Середній Європі, так на Україні 1917 р., положено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну фєвдалізму.

В 1863 р. правний титул взаємин між селянином

1) „Terrorismus und Kommunismus” von Karl Kautsky.

2) O. Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie, Wien, 1920.

— D. Donzow, Grosspolen und die Zentralmaechte, Berlin, 1916.

і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 р. змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не снилося змінити правний титул, на підставі якого він володів землею: титул приватної, буржуазної власності. Соціалістичні симпатії малочисельного і малосвідомого, цілком не організованого міського робітництва на Україні і большевизмоманія ще менш чисельних московських і жидівських партій на Україні не міняють нічого в суті революції, що доконалася на Україні в останні роки по упадку царату. Цей переворот відбувається тепер в усій Східній і Середній Європі. Угорщина, Румунія, Кроація, Польща і балканські держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, якій дала війна 1914-18 рр. незвичайний розмах. Наслідок цієї війни — розпад трьох великих держав, Росії, Австрії та Угорщини, і революція в Німеччині були кінцем політичного впливу земельної аристократії в цих країнах. В цих землях, які ми назвали Сходом Окциденту, слабкий розвиток міського життя і міської буржуазії зробив те, що політичний вплив у державі лишився в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських бояр, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-пруських юнкерів. Позбавити політичного впливу цю клясу, що втратила колишній політичний елян, стало ціллю революційних рухів. На зміну їй приходить нова кляса — селянство. Це була наскрізь буржуазна ціль, що, одначе, не позбавляє цього історичного процесу, ренесансу селянства, епохального значення в політичній історії Європи. Така оцінка цієї революції визначає також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. З загалюканого білого раба, невільника міста, захотів стати селянин віссю, коло якої зачинає крутитися все господарське життя країн,

діткнутих війною. Це мусить відбитися і в області політики.

У нас кляса дідицько-шляхетська, що за часів Виговського і Мазепи віддала справді великі заслуги рідному краю, організуючи його та служачи йому шаблею, державницьким хистом і пером, випустила з своїх тепер вже німецьких рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї повинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Москва, до нової бюрократії. Двісті літ тому Москва усунула організаторські кляси на Україні для тріумфу московської бюрократії. Тепер стараються москалі (і наші червоні москвофіли) в ім'я суто московської засади, — знов не допустити до політичного впливу нової організаторської кляси, що становить величезну більшість людности, бажаючи заступити її знову московською бюрократією. Боротьба проти принципу самоуправи тоді і боротьба проти того самого принципу — тепер. Тому не можемо прийняти абсурдного принципу „диктатури пролетаріату”, пропагованої в нас марксистами.

Не говорю тут про большевизм. Для того, хто хоч трохи розуміється на загальних принципах економіки, ясно, що ця система засуджена на банкрутство. Але навіть у своїм іншому вигляді, у вигляді „диктатури пролетаріату”, советська система — небезпечна для нас нісенітниця. За советською конституцією з 10 липня 1918 р., найвищий орган республіки — це Всеросійський З'їзд Советів. Він вибирає Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, який знову делегує з себе Совет Народніх Комісарів. Отже, цей З'їзд Советів складається з висланців міських Советів, з яких кожний припадає на 25,000 голосуючих, та висланців губерніяльних з'їздів Советів (що складаються переважно

з селян), з яких кожний припадає на 125,000 мешканців¹). Таким чином вся, ніколи на практиці, зрештою, не стосована совєтська „конституція” спирається так само, як і знана вже виборча географія та арифметика Столипіна, на штучнім майоризуванні людности — пануючою клясою, якою за царату було дворянство і якою за большевизму був, в теорії, пролетаріят. Як справедливо зауважив Отто Бауер, „диктатура пролетаріату в Росії спирається не так на одвертім погвалтуванню буржуазії, як на замаскованім позбавленню прав селянства”²). Зрештою, навіть самі соціялісти большевицького автораменту не криються з тим, що їх політика проти села — ніщо інше, як звичайне хлополапство, як кажуть в Галичині. На партійнім з’їзді злучених німецьких комуністів у грудні 1920 р. А. Гофман мусів признати, що і середне і дрібне селянство творять проти комунізму одну масу. Такої думки тримається і Ленін, який, якщо вірити Велсові, дослівно сказав йому, під час візиту останнього в Москві: „Це може бути тяжко поконати селянина *en masse*, але нарізно це не представляє жадної трудности”³). Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криються з тим, що їх ціллю на селі не є безвиглядне, зрештою, запровадження комунізму, тільки накинєння селянству своєї політичної волі, зроблення з нього безсловесної худоби, з якою могли б робити що схочуть червоні ущасливителі світу.

Для українців ніякий компроміс з тією ідеологією неможливий. Як тому, що вона — убійча для розвитку нації, так і тому, що ця диктатура скорше чи пізніше вироджується в диктатуру московської меншости, в зведення до нуля політичного значення селянства на Україні. Зрештою тому, що ні в якій мірі українці не

1) Конституція РСФСР в „Собрании Узаконений”, ч. 51, 20/VII 1918 р.

2) Bauer, цитов. твір, стор. 48.

3) Morning Post, 9/XII, 1920.

заінтересовані в перемозі соціалістичної революції в цілім світі. Для цілого українського селянства буржуазійний лад, що панує в Європі, та ідеї, якими він пересякнутий, безконечно ближчі, ніж абсурдна „система“, що вродилася в татарським інтелекті Леніна. Під час одної з таємних нарад, що їх скликав перед запровадженням Думи Микола II, заявив міністер Коковцев: „Селянин — це віск, з якого можна ліпити як чудові, так і ні до чого непотрібні речі”¹). Так само, як царський міністер, задивляється на селянина, очевидно, і „вождь світового пролетаріату”! Апологети нової форми московського абсолютизму дивляться на селян з кепсько укритою погордою і ненавистю, як на щось нижче, як на щось, що має служити фундаментом їх пануванню, як колись служило воно основою панування дворянства. Цієї погорди не викреслити з життя дешевими фразами про „єдність інтересів” пролетаря і селянина. Коли хочете знати, як т. зв. пролетаріят, а особливо його самозванчі ідеологи, дивляться на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Горького: „я всех мужиков не люблю, — каже один з його героїв, — оні сволочі. Оні прікінулись сіротами, сідят да прітворяются, но жіть магут, у ніх єсть зацепка — земля. А я што протів ніх? — Я мещанін... А мужіка би, етава черназьомнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачівай наізнанку”! І далі: „што єсть мужік? Мужік єсть для всех людей матеріал пітательний, сіреч с'едобное животное”.

В цих словах вже чується програма другого духового босяка, Леніна. Всі вони дивляться на мужика, як дивився на нього колишній „барін”, як на матеріал для політичних експериментів. Колись робилося ці експерименти в „Гасударственном Совете”, а потім в „Совете Народніх Комісаров”, але в обох випадках лишився він об'єктом політики. „Грабь, дері шкуру, вива-

1) Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren), Stuttg. 1916.

рачівай наізнанку!” — це лише спопуляризована формула „диктатури пролетаріату”. І таке відношення, розуміється, не виїняткове, а сумарне. Не тільки вже згадані німецькі, але й інші соціялісти, тримаються тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише припадково прокинулося з політичної летаргії, та що ціною дрібних уступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховатися назад у свою клуню. Це побожне бажання плекають і московські соціялісти та їх українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби, мобілізуючи сільських „паливодів і горлорізів”, збираючи навколо свого стягу, під назвою „деревенской бедноти”, злодіїв, конокрадів та інші знищені екзистенції, цих, як думав Бакунін і Ленін, переконаних прихильників соціялізму.

Це робилося в тих самих цілях, в яких колись цариця Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищенню їх політичної сили, що була одинокою перепоною для її деспотизму, віддати „визволені” демагогічними гаслами маси до рук московської тиранії. Тоді, коли б політична сила українського панства не була зламана царатом, цебто, коли б Україні вдалося відстояти свою незалежність, тоді економічне панування свого панства ніколи не тривало б так довго, як воно тривало фактично. Говорять, що указ 1783 р., який запровадив панщину у нас, тільки дав правну санкцію існуючому станові речей. Поперше, це цілком не так. Подруге, без тої санкції, без санкції всього апарату великого самодержавного цісарства, ніколи не набрало б кріпацтво на Україні такої сили і консолідованости. Так само є й тепер. У чії б руки українське селянство д о б р о в і л ь н о й не віддавало свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства), все це було б ліпшою запорукою його будуччини, ніж повне знищення політичної активности

супільності і віддання її під курателю чужого деспотизму. Не виключене, що селянська реакція проти диктатури голоти приведе до українського 18-го Брюмера. Можливо, що селянство піде рука-в-руку з міською буржуазією, а навіть і з фінансовим капіталом. Головне, аби зосталась ненарушеною політична активність нації, що не дається ніяким способом погодити з московським комунізмом. Визволена ж від своєї „буржуазії“, уярмлена московською бюрократією, маса знову політично вмере, як вмерла по упадку першої гетьманщини. Старатися не допустити до цього — значить допомогти тріумфові виставленої вище тези нашої внутрішньої політики, „вестернізації“ нації, тріумфові європейських понять політичної революції.

Бо згодитися, що одна партія, яка зве себе комуністичною, що вона одна повинна підкорити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі організації — це скорше ідеал, який присвічував попередникам Леніна, московським царям, від якого тхне тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дріб'язковим формалізмом. Читайте, наприклад, 17 випрацьованих II комуністичним конгресом умов приступлення до III Інтернаціоналу: „Всі партії, що хочуть належати до Комуністичного Інтернаціоналу, мусять змінити свою назву, так що кожна партія, яка хоче приступити до цього Інтернаціоналу, має наперед носити ім'я: Комуністична партія такої і такої країни, секція III Інтернаціоналу“. Чи не пригадується вам, при читанні цього параграфу, маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: „А ви би, православні християне, асвободівшись од злих, в міре і благоденствії свое житіє правождали, і сколько вас Господь Бог на то доброе дело возставіл. прежде нашево царскаво прішествовія разделеніе с поляками сотворіте, как верою, так і чіном: хахли, каторіе у вас на галавах, пас-трігіте“.

Хіба це не те саме? Правда, в умовах прийняття до московського Інтернаціоналу (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять в тім самім параграфі такі слова: „питання назви не є лише формальне, воно — питання політичне великої ваги. Конечно потрібно, щоб кожному звичайному робітникові стала ясна різниця між комуністичними партіями і старою офіційною соціал-демократією, яка зрадила прапор робітничої революції” Але й цар Олексій, напевно, міг би додати до свого маніфесту: „Питання чубів не тільки формальне, але в великій мірі політичне. Конче потрібно, щоб кожному посполитому була ясна різниця між прихильниками православного царя і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православія”. Аналогію можна було б перепроводити і далі, бо в обох випадках ціль, в суті речі, була та сама: знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, який москалі хочуть використати для себе, щоб зробити аморфну масу слухняною наказам Москви. Ленін гримить проти „робітничої аристократії” в Англії. Проти неї ж виступає і Апфельбаум у відозві до французького робітництва. Хоч ця „аристократія” й була соціялістична, але рівночасно і небезпечна для Москви, як самостійний чинник, що може стати їй в опозицію. Подібно було, коли Московщина з’єднувала собі в XVII в. хлопські маси в Польщі, як тепер пролетарські в Європі. Тоді в Могилевщині селянство показалося, йдучи на поміч Козацькій Україні, але Москва, як каже Драгоманов, „воліла мати діло з неорганізованою хлопською масою, як козаками, і тому сама стримала розвиток козацтва на Білій Русі”. Подібно й тепер, воліє вона мати діло з дезорганізованим робітництвом, з робітничою голотою, ніж з його свідомою і активною частиною. Ту саму політику обсервували ми й під час московсько-большевицької інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там

галицька інтелігенція, і власне вона стала тою клясою, з якою треба було звести рішучу боротьбу, дискредитувати її в очах селян.

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти „куркулів” — і все з найбільш темними масами, щоб знищити елементи політично думаючі та опозиційні всякій деспотичній методі, що оперує лише з рабами; щоб запанувати над масою, яка, oprіч шлункових інтересів і демагогічних кличів, нічого не розуміє. Це якраз властива метода і московського царату і московського соціалізму.

Тому, наприклад, і в своїм посланні до французьких робітників домагається Апфельбаум вірности не лише соціалізові, але й Кремлеві, і перестерігає проти „шовіністів”, які нарікають на диктатуру Москви. Отже, спершу служба Москві, далі боротьба з „шовіністами”, які інакше називаються ще куркулями, українськими націоналістами і т. д. — заповідь всіх дотеперішніх панів на Кремлі... Ясна річ, що такий соціалізм повинен стрінути у нас невблаганних противників.

В політиці — самодіяльність, в соціальному житті — закріплення здобутків соціально-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом, — так виглядає на практиці поставлений вище принцип „вестернізації” нашого внутрішнього життя. В церковному житті цей принцип вимагає визволення нашої Церкви з пут московського православ'я. Я вгорі вказував на величезну роль церкви, яко чинника, що формує народню психіку. З того простого факту якраз маємо намітити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в цім величезнім реформаторським русі, який настав на Україні по упадку Росії, на всіх полях громадського життя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, цей рух, розуміється, не міг затри-

матися і на полі релігійно-церковному. Основна зміна мусить наступити і тут.

Росія вмирає на наших очах. Організм цієї потвори смертельно зраниений в своїх трьох головних підставах: самодержавстві, народності і православ'ї. Наш колективний ідеал ставляє замість першого — принцип самодіяльності, замість другого — самостійність націй, замість третього — незалежну церкву.

Доходячи до кінця моєї спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, реасумую сказане. Нашим ідеалом повинна бути — не підлегла нація з власним національно-політичним ідеалом. Це значить, поперше, що не сміємо ставити на перший плян або чисто культурні або чисто економічні, ані чисто соціальні, ані чисто племінні („всі вкупі“) потреби національного колективу. Хто продає права політичного первородства за „Наталку Полтавку“, за принесене на ворожих багнетах „визволення“ тієї чи іншої кляси нації від соціального гніту за гарантію приналежності до „великого господарчого організму“, за „національне об'єднання“ всіх частин нації — той ренегат, а його політика, політика кляси, племені, а не політика суверенної нації, яка цю суверенність ставить понад усе. Далі мусимо прямувати до **н а ц і о н а л ь н о г о** ідеалу, а це виключає, щоб ми ставили понад цей ідеал якісь космополітичні цілі (світова революція, інтернаціональний соціалізм, пацифізм). Прямуючи до **в л а с н о г о** національно-політичного ідеалу, мусимо, потрете, відкинути всякі, його заступаючі **ч у ж і** ідеали, що зрештою виходить на одно й те саме, бо за так зв. космополітичними ідеалами, під гіпнозу яких попадають слабі нації та мало відпорні одиниці, криються звичайно суто національні, але чужі ідеали, як під слов'янофільством, большевизмом тощо. Конкретно — цей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від

Росії — назовні; до „окциденталізації” нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції — всередині. До опертя на той чи інший європейський „імперіялізм” і до оборони аграрно-буржуазної революції в даний момент.

Тільки ясна свідомість цього ідеалу врятує життя нації. Тільки нація, що свідомо великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається як самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформулований національний ідеал робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воель всередині нації, які без цього шукають інших центрів тяжіння.

Поставити цей ідеал вимагала від нас історія під час великої катастрофи, що наступила внаслідок світової війни. Як цю вимогу сповнено?

IV.

ДЕМОСОЦІЯЛІСТИЧНИЙ ТАБІР І ДРАГОМАНОВ

Роки, що почалися від 1917 р., були свідками трагічних зусиль тогочасного покоління вибороти для нації те, що не вдалося дідам і батькам. Як воно взялося до виконання великого завдання? На це не можна відповісти, заки не здамо собі справи з тих сил, якими, з волею чи проти волі, довелося будувати Українську державу або так чи інакше брати участь в політичній творчості нації в останні роки, починаючи від воєнної катастрофи Росії. Ці сили були: селянська маса, національна інтелігенція різних кляс і український Ульстер, себто національні меншості. Селянська маса, хоч цілком непідготована до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом до нього. Глибока

свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, бистра орієнтація, незламна упертість у переслідуванні цілей, організаційний сприт, вичуття порядку, повна байдужість до пацифізмів, антимілітаризмів та інших „ізмів”, аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накинутих їй інтелігенцією, — ось були прикмети нашого селянства. Їх не встані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ворогів, ані приятелів, що старалися представити його то „небезпечною для Європи” (див. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: „Un danger pour l'Europe”), то „гайдамацькою диччю”, то бандою, ворожою всякому порядкові. Останні голоси зверталися особливо проти так званої отаманщини, забуваючи, що вона, хоч які б жорстокі quasi антикультурні форми не приймала, була лише реакцією на спроби насадити у нас большевицьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах може ніде, oprіч України, в теперішнім світі не стрічалася, але хіба деінде існували подібні форми державности, як в пореволюційній Росії? Та чи громадянська війна у Франції, припустім, мала б інші форми, коли б їй довелось із зброєю в руках боротися не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти напівзнімчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповіддю хай буде французьке франк-тірерство в 1871 р., як і бельгійське за війни 1914-18 р., а вони ж мали до діла тільки з зовнішнім ворогом, ще до того в тисячу разів культурнішим і людянішим, ніж большевики. Люди, що знали наше селянство ближче, дивилися на ці і подібні ексцеси, як на протест проти дегенерації державної влади, значення якої селянин розумів, як не кожний з інтелігентів. Так дивився на цю справу, між іншим, також Стефан Баторий, який казав, що з тих „,лотриків”, як він називав наше козацтво, може колись повстане самостійна держава. Подібно дивилися на ту справу й многі самовидці Хмельниччини,

що не могли відмовити їй елементів лицарськості. Не інакша справа й тепер, і напевне на фундаменті українського селянства можна було б вибудувати міцний будинок власної державности, коли б цей нарід не був народом без голови. Він її не мав, бо, всупереч до своєї назви, інтелігенція цією головою не була.

Тут переходимо до другої верстви, яка несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917 року. І тут бачимо дивну диспропорцію між генієм української раси, між глибокою мудрістю селянина, з його вродженою шляхетністю, розвиненим чуттям дистинкції, між усім підсвідомим життям нації, — та верствою, що її репрезентувала назовні — інтелігенцією. Між генієм країни та її інтелектом. Серед цієї інтелігенції треба спершу відділити ту її частину, яка активно, з зброєю в руках, віддалася праці здійснення національної цілі. Перед нею стоїмо з німим подивом, бо всякі слова похвали були б тут блюзнірством. Вона, в ті літа, одинока представляла волю нації до чину, була, властиво кажучи, майже одиноким політичним чинником на Україні. Яко така, вона зливається з масою нації, з селянством, що робила одне й те саме діло. Зовсім що інше доведеться сказати про масу інтелігенції, яка „робила” нашу історію останніх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну каїнову печать: власного духового каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих кляс. Інтелігенція терпіла на духове каліцтво, будши в найвищих проявах свого інтелектуального життя — змосковщеною до невпізнання. Обидва факти склалися на дивну гермафродитську, анархістську психіку українського інтелігента. Належачи до „мужицької нації”, він скоро зачав ідентифікувати націю з клясою. Це зачалося ще від „старих”, які ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаци Розумовського, ні про бібліотеку Са-

мойловича, ні про Батурин, ні про Глухів, ні про їх панів, яким стільки завдячує матеріальна і духовна культура України і які нагадували собою *grands seigneurs* в стилі Валленштайна. Це почалося від „старих”, що робили, разом з російськими істориками, з Виговського — ляха, з Мазепи — „реакціонера”, що поминали мовчанкою конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини; що знали Котляревського — веселого оповідача і не знали Котляревського — члена національно-патріотичної організації; що весь історичний ідеал народу хотіли представити у вигляді якоїсь колосальної „демократичної” та „антибуржуазної” махнівщини. Шевченко був тільки метеором, що блиснув у тій темряві, в якій куняли у своїх зруйнованих храмах українофільські божки. По нім темрява залягла ще темніша. Звичайно, він став національним пророком, але офіційне українство викидало з нього все, що не гармонізувало з „демократичним” ідеалом, як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні вчителі „словесности”. Найглибші акорди його поезії, в яких дзвеніли мелодії стародавньої традиції та пориву до національної боротьби — не знайшли жадного відгомону в нашій інтелігенції. Тужливі згадки „про степи та могили” були не на часі, а мрії про те, що коли на тих степах „блисне булава” — були „шовінізмом”. „Гайдамаки” — ляпсус поета, фальшивий акорд, що бринів національною ненавистю. Лишалися, отже, тільки, „вишневий садок зелений”, „ласки дівочі” і „червоний місяць, мов діжа”, та ще протест кріпака проти панщини. За це останнє і вхопилися в нас, примітивізуючи всього Шевченка і роблячи з цілого „Кобзаря” якийсь перелицьований „утьос Стенькі Разіна”. Ідеал, який створила собі українська інтелігенція з чудового багатства Шевченкової поезії, був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал кляси, ідеал Спар-

така, феллахів, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-кляс, яким, загалюканим, не в голові були якісь політичні прагнення. Почуття національності в пересічного інтелігента розпливалося в сентименталізмі, в чутті. Вольові моменти в поезії Шевченка, моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, — лишилися мертвими для тої інтелігенції. Найбільш популярним гимном був „сладкозвучний” гимн „Ще не вмерла Україна”, в якій навіть тріумф над ворогами мислився не як вислід в о л ь о в их зусиль нації, а як якесь побожне бажання („згинуть наші воріженьки, як р о с а н а с о н ц і”), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми — „нація без буржуазії”, твердження наївне, бо ні одної європейської нації без буржуазії нема, лиш одні мають свою, інші чужу, але яке, культивоване ученими, ще більше зміцнювало в нас розуміння нації, яко кляси. Іншими словами, інтелігенція втратила не тільки колись одушевляючий її політичний ідеал, не тільки спустилася до ролі „культурної нації”, якою були, напр., чехи або словаки перед 1848-им роком, але ще нижче: до того щабля, де само поняття нації зникає, уступаючись місцем перед поняттям суспільної верстви.

В її очах українство не було прастарою, історичною расою, що будилася з довгого сну, сягаючи по політичну владу. Ні, це була суспільна верства, упосліджена, без традицій, що вийшла упоминатися за свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське р і с о р д ж і м е н т о або угорські чи польські повстанчі рухи. В її пам’яті вставали не великі постаті нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, а рухи, що цю державу будувати перешкоджали, їх ідеалом було провансальство і катальонство. Все примітивне українське національство

(рідна мова в школі і т. д.) засвоювалося не як посту-
лят нації, що є хвилево пригнічена, але не забула своїх
прав, ні! Наша інтелігенція вибирала українську мову,
як російський революціонер „косоворотку” або украї-
нофіл смушкову шапку. Як аксесуар не нації, а плебсу,
бачачи в ній, як Драгоманов, „етнографічну ознаку
мужицтва”, або, як Винниченко, ознаку „простоти” (чи
простацтва?). Поворот до української мови в нашій
літературі це часто-густо не дальший тяг гетьманських
універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови тра-
диції, ні, це було повернення воляюка сіроми, свого
роду арго, яким пописуються французькі симпатички
большевизму: Барбюс у своїй „Clarte” або Роллян у
своїй „Liluli”. Українська мова тої інтелігенції не була
мовою колишньої цивілізації, мовою Литовського Ста-
туту і старих наших Конституцій, це була мова ігноран-
та, що прийшов диктувати „панам” свою волю. Це була
мова тієї „grande canaille populaire”, яку Бакунін думав
ужити для своєї соціальної революції. Її плекалося й ша-
нувалося не як переказані дідами святощі, лише яко річ,
що належала до босяцького стилю, до стилю масови-
ка, ворожого, як думали, всяким буржуазіям. У своїх
споминах описує Боборикін один російський револю-
ційний гурток у Швейцарії, „дами” якого (зрештою з
інтелігентних кругів) інакше не називали одна одну,
як „Варька” та „Катька”, а, щоб стати зовсім подібними
до „народу”, вживали таких виразів, як „трескаться гру-
ші” і „лопаться яблокі”. Вони думали, що це жаргон
нової кляси, четвертого стану, який кожний правди-
вий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Тол-
стого, кожний народолобець мусить вбратися в лапті
та зіпун¹). Чимсь подібним була для тодішньої укра-
їнської інтелігенції рідна мова, яку вона все плутала
з мовою пригніченої суспільної верстви, так само, як
поняття суспільної верстви — з поняттям нації.

1) Грядущая Россия, 1920, т. I. Париж.

Таке розуміння нації знайшло м. ін. своє відбиття і в літературі. Її темою стали невинна етнографія або протести проти соціальної неволі, а таких поем, як „Войнаровський” Рилеева, українська література, окрім Шевченка, не спромоглася дати. Характеристичне для цього настрою також те, що навіть таємнича постать Мазепи, яка натхнула своїм трагізмом Ф. Ліста, Г. Верне, В. Гюго, Байрона і багатьох інших, зацікавила лише одного-двох з наших письменників. Першою постаттю в нашій літературі за десять літ перед війною 1914-18 рр. став згаданий уже малоросійський Арцибашев, В. Винниченко, якого чисто толстовська, чисто босяцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з неохайністю стилю і карикатуризацією мови, що часто справді спускалася до якогось огидливого арго. Навпаки, не-многі письменники європейці, що будили старі традиції нації, що хотіли вивести свою творчість поза вузький овид суспільної верстви або племені, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, душилися й гинули незрозумілі, в атмосфері літератури народжуваного хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму та порнографії. Перед ними з респектом відкривали голову, інстинктивно, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але — охоче збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не до них усміхалися розпромінені обличчя розентузіязмованих земляків, не їм співали хвалу в пресі: тріумф належався ідеологам сперматозоїдизму і поетичним горобчикам, що цвірінкали славу сходячому сонцю „соціальної революції”.

Очевидно, в такій атмосфері не могла зродитися думка про власну державність, повстати національно-політичний ідеал. Живучи психологією соціальної верстви, інтелігенція наша не могла протиставити свій на-рід, яко націю — другій, російській нації. Свідомости

протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами, не було. Ворогом був режим, та й це ворогування було властиво лише непорозумінням, що виникало з „непоінформованості” москалів про правдиві цілі та прагнення українського руху. Ідея національної самостійності була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так дивилася на нього російська соціалістична думка, що панувала серед нашої інтелігенції. Отже, не тільки не було власного політичного ідеалу, без якого нація не є нація, навіть мати його уважалося за непотрібний, шкідливий люксус. Взагалі, на всі політичні прояви нашого життя дивилося крізь призму московської державної ідеї: всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, штемпелювалося, як реакцію. І тільки ті з них, які мали москвофільський характер, підносилося до значення народнього ідеалу. Під впливом цієї московської соціалістичної ідеології навіть початки державницької думки (РУП, НУП та інші) завмирили та гинули. Чесноти, плекані в кожному національно-державнім ідеалі, як суспільна дисципліна, державний авторитет, мілітаризм, відкидалися як непотрібне лахміття. Міжнародне братерство, погодження народів, їх федерація, знищення національних границь — усе сміття засад, якими ще донедавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільности, забуваючи про інстинкт самопомочі й самоохорони — стали доктриною, якою мала жити нація, що хотіла вибороти собі самостійне існування! Традиції в нас були, але до них звертатися забороняло панівне розуміння української ідеї, ідеї нової кляси, що підносилася здолу, що їй, яко такій, ніяких традицій мати не належалося.

Таке розуміння не лишалося без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація-державна, інтереси якої означаються її географічним

або стратегічним положенням, може входити в усякі політичні комбінації, як, напр., Росія Олександра III, що союзничала з республіканською Францією, або Росія Леніна — союзниця Кемаля і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореться за своє визволення в даній уже державі, шукає собі союзників тільки в інтернаціональним соціалізмі, у визвольних рухах рабів інших рас. Всередині нація, що втратила колись свою державу, могла прагнути до її здобуття, але пригноблена суспільна верства мріє тільки про зміну режиму в уже існуючій державі. Цей класовий світогляд перенесла наша інтелігенція також в сферу своєї національної політики. Назовні це була політика кокетування з космополітичними доктринами, опозиції „клерикалізмові” та „реакції”. Всередині — політика не будови, але революції. Відхрещуючись від держави, як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сушив собі голови над питанням, як має виглядати ця держава. В суті речі, національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціальний, або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного. Перш це був ідеал російської державности, потім — слов'янофільський або німецький, в останні часи — ідеал „світової революції” — всі з московською фабричною маркою. Під гіпнозою цього, в суті речі, московського ідеалу знаходилися майже всі політичні течії на Україні. Поперше, соціал-демократія, яка була копією російської партії тієїж назви і, хоч працювала також серед селянства, уважала його за причепок, за таран, який має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перейнята москвофільськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, яка, з її соціалізацією землі, була на Україні таким самим дивоглядом, яким були б, наприклад, торії у Франції, або якобінці в Англії, або

християнські соціялісти в Росії, і яка зродилася лише з невилічливої психіки українського інтелігента, задивленого, як в сонце, в сліпучі московські бані. Всупереч до соціал-демократії, селянство хоч було для есерів самоціллю, але, з своїм бакунінським анархізмом і з російською „общинністю”, вони так само далеко стояли від нього, як соціал-демократи з своїм пролетаріанством. Інші несоціялістичні течії, за малими винятками (НУП), так само вливалися в „російське море”.

Ці партії та течії різнилися між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховне діло, були справжніми працівниками, не героями фрази, але, не зважаючи на це, фактично звужували розмах національного руху, відбираючи йому всякі політичні тенденції. Другі, соціялісти, підкреслювали політичність українства, однак вистерігалися надати йому самостійний національний характер. І перші, і другі старалися погодити українство з наявним або з майбутнім російським режимом. Свідомости великого конфлікту Європа-Росія в них не було, тим менше, що цей конфлікт вже вступав в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світу, хоч являла собою певну його відміну. Голоси, які звертали увагу на неминучу війну, на потребу використати її в інтересах нації, уважалося за голоси маніяків. Ідея самостійності завше підпорядковувалася гаслу „пролетарської революції” (в соціялістів) або „об’єднання нації” (в несоціялістів). На програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російського, як слов’янська федерація тощо. На програмі внутрішньої політики — подібні ж плягіяти з маленькими, ледве помітними відмінностями. Але ці відміни, як „автономія”, „сейм”, були розпливчасті, ніколи в агітації не акцентовані, щоб могли стати центром, що притягає увагу мас. Різко сформулованих національних гасел не було. Тому на-

ціональна українська ідея не могла знайти формули, що об'єднувала б більшу частину населення країни, як українського, так і чужого. Неясність і москвофільство в програмі зовнішньої політики не могли теж прикувати до українства, як до можливого міжнароднього чинника, уваги закордону. При тім ця неясність не була, як дехто думає, „малоросійською хитрістю” для улегшення легальної акції. Вона була широкою і являла собою скорше ту „маларосійську самоотверженість”, якій дивувалася ще цариця Катерина в наших дідах. Немислимий хаос і мішанина з селянського демократизму і соціалістичної диктатури, з міжнароднього братерства і націоналізму, з патріотизму і слов'янофільської дурійки, хитання між „королем Данилом” і світовою революцією, між визволенням нації і визволенням пролетаріату, між Костомаровим і Іловайським — ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною 1914-18 і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, який могла б протиставити російському, ставала інтелігенція під оглядом національним мертвим чинником: активні, що щиро переймалися російським ідеалом, переходили до московського табору, пасивні, що не хотіли цього робити — кінчали провансальством. Провансальство і москвофільство — такі були два бігуни, до яких ішла наша інтелігенція. Такими були два береги, між якими, як човен без керма, шамоталася скалічена політична думка українського інтелігента в останніх літах перед вибухом війни 1914-18 рр.

Велику частину відповідальности за пануючу в нас сантиментально-космополітську, москвофільсько-гуманітарну дурійку поносить — Драгоманов, що усім напрямком і духом своєї науки завдав надзвичайно великої шкоди здоровому розвиткові української національної думки. Ця шкода випливала з засадничих ідей Драгоманова: з його космополітизму, з його пе-

реконаного і старанно обґрунтованого (але не обґрунтованого) політичного москвофільства, на яке він терпів, хоч як стараються заперечити це його учні, далі, з його неясного розуміння суті національних конфліктів, нарешті з його дивного погляду на українство, не то як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була пересякнута цим неясним і туманним космополітичним універсалізмом, весь отруйний вплив якого ми, власне, тепер відчуваємо на собі. На його думку, всякий націоналізм треба поставити „під контроль космополітизму”. Цей космополітизм уявляв він собі не завше ясно. То були взагалі поступові європейські ідеї, то ближче неозначений соціалізм, якому, як він думав, робили уступки і англійські „міністри, і консерватори”, і „німецький імператор, і папа. Провідної думки для громадської праці він шукає не в „почуттях та інтересах національних,” але „в інтересах інтернаціональних, вселюдських”. Через те він відкидає націоналізм, „а надто такий, який себе сам протиставляє людськості або космополітизмові”. Він відкидає ненависть до інших народів. Для нього національність допускалася тільки „в ґрунті і в формах культурної праці”, а „космополітизм — в ідеях і цілях”¹⁾. Він був переконаний, що це дух часу, і що тепер скрізь в Європі „висунулись на перший плян тенденції космополітичні, або універсальні”. Таке підпорядкування національного моменту моментові „вселюдському”, підхоплене, розпопуляризоване й звульгаризоване його учнями, а особливо нашою пресою, в часі між першою і другою революціями, зчинило в молодій та кволій національній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Передусім через те, що звичайно йшли до нас різні „інтернаціональні” ідеї з Росії, а йдучи звідтіля, вони були звичайно тільки маскою,

1) М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 17, 37, 38, 109.

що прикривала їх московсько-націоналістичну суть. Так було з слов'янофільством, так було з боротьбою проти німецького *Drang nach Osten*. Так було зрештою з „світовою революцією”. Всі вони, ці цілком, напів-і чвертьуніверсальні або космополітичні ідеї, а в кожному разі далекі від „вузького” націоналізму — були плащиком, в якому з'являвся до нас заборчий імперіалізм Росії. Респект, з яким, між іншим під великим впливом Драгоманова, зустрічались ті ідеї у нас, і страх протиставляти їм націоналістичні гасла допровадив до повної безплідності політичну думку на Україні. Пересякнутий цими ідеалами, звикнувши, за вказівкою Драгоманова, ставити національні постуляти під контролем космополітичних, міряв український інтелігент всі завдання національної політики „інтернаціональним”, а на практиці — московським мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійності, замінюючи „самостійну Україну” — „дядьком Дмитром”, живцем відписуючи програму „української с.-д. робітничої партії” з „універсальною” російською. В цій „універсальній” програмі шукав він також розв'язання аграрної справи на Україні. З простолінійною логікою ігноранта російський соціаліст ділив усю людськість на пролетаріят і буржуазію. Для селянства, як особливої класи з власною програмою, серед цих бігунів не було місця. Не могли знайти для нього цього місця і наші соціалісти, загіпнотизовані „універсальною” ідеєю соціалізму, „якому навіть папа і германський імператор робили уступки”. Вони так само, як їх російські товариші, впихали мільйонів селянську масу на Прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до тих „універсальних” ідеалів вагався український інтелігент до остатнього моменту, навіть під час війни, втягати в свої комбінації „клерикальну” Австрію або „гогенцоллернську” Німеччину, не бачачи в своїй наївності, як чудово лучилися ці самі універсальні ідеали в москаля Плеханова

з підтримуванням династії Романових. З респекту до тих самих ідей звикли в нас взагалі ховати національний прапор за всякою „універсальною” ганчіркою. Це виявлялося то в обороні українського шкільництва тим аргументом, що це улегшило б засвоєння „державної мови”; то в порадах домагатися не національної автономії, а тільки адміністративної, під полою якої хитрому малоросові вдалося б нібито провести й першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам цей універсалізм Драгоманова через проповідь „братерства народів”, через боротьбу з ширенням „ненависти до інших народів”. Сама по собі чудова засада звелася на практиці до повного абсурду, бо в той час, коли українська ідея мала перед собою важучих на її життя безліч ворогів, їй проповідувалася поміркованість і залишення ненависти; в той час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія, нас переконувано, що цього фронту, в суті речі, немає та що проти нас тільки купка „злонамерених личностей”. Цим ослаблювано чуйність національної свідомости, цим її ошукано і приспано, аби зненацька збудити в огні революції. Тоді зачалися, розуміється, несподівані відкриття: „несподіванка” щодо московського лібералізму, „несподіванка” щодо московського соціалізму і т. д. Билися головою об мур, розбиваючи її до крові там, де сподівалися братерського поцілунку. Коли українська національна думка щойно кривавим досвідом почала приходити до правильної оцінки політичної ідеології різних верств російського народу, до свідомости засадничої ворожости московського народу до українських домагань, то вина в цьому, значною мірою, падає на тих наївних ілюзіоністів, які свідомо прищеплювали нації віру у „вселюдські ідеали”, в „солідарність працюючих клас усіх народів” і погорду до релігії ненависти.

Другим моментом політичної ідеології Драгоманова,

який від'ємно відбився на формуванні нашого національного ідеалу — було його політичне москвофільство. Він, правда, всупереч його учням (особливо з першої „Громадської Думки” і з „Ради”), бачив в українстві не тільки культурний, а й політичний рух. Але цілі цього руху він розумів дуже вузько: вважав їх паралельними з цілями Росії, і в цім була його засаднича похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонтьєв і інші, виразно формулювали своє відношення до Європи, в якій вони бачили засадничого противника Росії. Вже тоді бачили вони в слов'янстві, а в тім числі і в нас, тільки поміст, який треба „відєвропеїзувати”, аби по нім перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати з „визволенням” слов'ян і усуненням турків з Європи, коли це повело б до опанування Константинополя одною з великих європейських держав. Та Драгоманов того не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть їх батьки: що незалежнення якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може наступити тільки при ослабленню Росії та при зміцненню Європи. Ненависти до Росії в нього не було й сліду, а слова Достоевського: „кожний росіянин, що став європейцем, не може не ненавидіти Росії”, напевно звучали для нього абсурдом...

За такий самий абсурд уважав він також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, які він подає офіційно: що він, нібито, не бачив „ніяких серйозних підстав для українського сепаратизму в Росії”¹⁾, ніякої поважної групи, на якій цей сепаратизм міг би опертися. Ці причини не були правдиві. Вже хоч би тому, що, розвиваючи свою програму лі-

1) Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 82.

беральної перебудови Росії¹⁾), він проговорюється: „ми не вважаємо за можливе вдаватися в розумування про те, хто властиво тепер може взятися за здійснення бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що правду кажучи, всі громадські елементи, які виявили себе за останній час, і уряд, і революціонери, і земство, дуже мало збуджують у нас оптимістичних сподіванок”. Отже, „правду кажучи”, Драгоманов навіть для здійснення своєї програми лібералізму (яку він протиставляє сепаратизмові), так само, як і для здійснення сепаратистичної програми, не бачив громадських елементів, на які можна було б спертися при її здійсненню. Навіть в земстві — ні, в тім земстві, яке спершу він представляв, яко головну остою своєї політики. Отже, „правду кажучи”, підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програми сепаратизму? Чому ж він вибрав не друге, а перше? Тому, що з нього говорив переконаний політичний москвофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що нібито не було верств, на які можна було б спертися, борючись за цю програму, а просто тому, що — він був з а с а д н и ч и м п р о т и в н и к о м сепаратизму. Бо одна річ — не допускати можливости практично досягнути якусь ціль в даний момент, а друга річ — виставляти цю ціль, як пожадану, хоч і віддалену. Як, напр., від самого повстання соціалізму представляє цей останній соціалізацію засобів продукції, яко програму максимум, суспільні реформи, яко програму мінімум. Ці різниці дуже добре знав і сам Драгоманов, для якого його програма демократизації Росії також була, до певної міри, програмою максимум. Він сам писав: „Ми зовсім не думаємо вимагати від когонебудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім полі-

1) Историческая Польша и великорусская демократия, ст. 266.

тичним режимом. Ми знаємо, що це праця не легка і ризикована. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані свої голови. Це вже зовсім недостойне поважних людей. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі¹⁾. Отже, як видно, Драгоманов розрізняв дуже добре — виставлення політичної мети в програмі і можливість в даний момент за цю мету боротися. Коли б він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки з браку тих груп суспільности, які могли б в даний момент боротися за нього, він сказав би всім противникам сепаратизму, парафразуючи себе самого: „Ми зовсім не думаємо вимагати від будь-кого з наших земляків у Росії активної боротьби з російською державністю, ми знаємо, що це праця не легка і ризикозна. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані свої голови. Це вже зовсім недостойне поважних людей. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для української маси неможлива, поки ми не відокремимося від Росії”. Так мусів би сказати Драгоманов, коли б він не був принципіальним противником української самостійности, коли б він не хотів „держати в тумані голови своїх земляків”. Але він був принципіальним противником сепарації від Росії. Він навіть глузував з тої ідеї! „В принципі, — писав він, — не тільки нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно . . . Схотіли дві частини Авенцелю поділитись на осібні півкантони і живуть собі так . . . То чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібною державою!”²⁾. Уявіть собі, що в таким глумливим тоні

1) Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 51.

2) Листи..., ст. 43.

говорить про свою програму-максимум соціаліст, і ви будете мати відповідь на питання: чи Драгоманов був тактичним тільки, чи засадничим противником української самостійності...

Розуміється, що в тім анархістичнім крузі ідей не могла знайти собі місця ідея державної суверенності. Де причини ворожости Драгоманова до цієї ідеї? Причини були ті, що він уважав політичні інтереси України за ідентичні з інтересами російського імперіялізму, і в тому, на мою гадку, лежить найфатальніша похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Він був переконаний, що Росія „виповняла і наші національні завдання”, що „такими національними завданнями були між ін.: увільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського” Це завдання мусіла виконати Росія, бо Польща була „державою балтійського басейну і через те — байдужою до чорноморської справи”, Московщину ж тягла до цього моря Донщина, і тому це наше завдання мусіла, нібито, виконати якраз вона. Тому й „присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й цілком національним”¹⁾. Тому бачив він багато спільних інтересів між Україною і Росією, напр., право колонізації країн між Доном і Уралом²⁾. Тому експансія російська на півдні, переступаючи через труп самостійної України, довершилася для нього „на задоволення самої України, яка дістає тепер... береги Чорного моря”³⁾. У своїх фатальних похибках іде Драгоманов ще далі. Він уважав за ідентичні не тільки інтереси України та Росії, але й інтереси Росії та всього слов'янства! Він думав, що „поляки завше будуть іграшкою

1) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 20.

2) Чудацькі думки про укр. справу, ст. 94.

3) Историческая Польша и великорусская демократия, ст. 23.

інтриганів, поки не злучать своєї долі з долею інших слов'ян"¹), і уважав як „зовсім природне, що німецько-мадярські інтереси знаходяться в противенстві до російських і (sic!) слов'янських. Він був противником розділу Росії і вважав за „моральний обов'язок перед р і д н и м краєм (яким?) вказати на заміри, дуже живлені в німецькій літературі, на королівство польське". Українські експедиції на береги турецькі в XVI-XVII віках — це для нього початок „тої російської (sic!) історичної місії, за яку взялася російська імперія по прилученню України"²). Як бачимо, коли заходила мова про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розпливалася в Росії, яку він називає навіть „рідним краєм"(!). Для нього відірвання України і навіть Польщі від Росії засадничо недопустиме, бо перечить російському імперіялізмові, який Драгоманов ідентифікує з українськими національними інтересами.

По всім сказанім у перших розділах цієї праці нема що доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібито реалізувати не проти Росії, але з нею. Оправдання ідеям Драгоманова не можна шукати навіть в тім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм, та що не можна було передбачати конечности боротьби з Росією. Об'єктивні підстави цього конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на цей конфлікт. Історія, яка свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посідання на Чорному морі в с о ю з і з у с і м а і н ш и м и д е р ж а в а м и, навіть з тими самими турками й татарами п р о т и Р о с і ї. Але для Драгоманова ці тенденції не існували, для нього, для якого Мазепа і Орлик не були виразниками національ-

1) Восточная политика Германии и обрусение, ст. 23.

2) Там же, ст. 86.

них прагнень, а „виключними появами”¹⁾). Рівнож не розумів він, що переяславський акт був актом розпачу, який навіть його творцем мислився, як щось хвилеве. Не існували для нього і свідчення самовидця цих подій, серба Крижаніча, який знайшов на Україні велику „політическую ересь, что жить под православним царством московским горше турецкой мукі і єгипетскаво рабства” Не зважаючи на голос самих росіян, які товмачили російську імперіялістичну ідею, як знищення політичної ролі слов’янства, не зважаючи на 300-літню практику російської зовнішньої політики. Драгоманов тримався своїх думок. Аргументація його була досить поверховна. Він думав, що як Росія, так і Україна, були заінтересовані в посіданню чорноморських берегів (що було зовсім слушно), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (що було зовсім неслушно). Бо в таким разі мусіла б існувати тотожність національно-політичних ідеалів Чехії і Австрії, бо чеські королі завше прагнули до берегів Адрії та й Габсбурги, анектуючи Чехію та завойовуючи адрійське побережжя, також, кажучи словами Драгоманова, „виповняли і національні завдання” Чехії?! Отже, не було б ніяких підстав ані для чеського, ані для югославського сепаратизму? І тому „присяга Чехії Габсбургам була б актом не тільки натуральним, але й цілком національним”?! Далі, в таким випадку і Бельгія мусіла б не так уже нарікати на німецьку окупацію, яка лишила неторкнутими осягнуті Бельгією „національні завдання” — володіння берегами океану? Нарешті, сам Драгоманов визнає, що Польща була державою балтійського басейну. Як Україна, яка з тяжкою бідом сама ледве могла утвердитися над Чорним морем, так і Польща над Балтицьким. Отже, парафразуючи Драгоманова, Росія завойо-

1) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 17.

вуючи ці береги, а потім анектуючи й саму Польщу, — діяла також в національних інтересах поляків, бо забезпечувала їм посідання балтицького побережжя?! Це значить доводити ідею Драгоманова до абсурду? Але вона є ним в самім своїм zaloженню! Причина цієї засадничої похибки була та, що коли дві держави, або нації, мають деякі спільні об'єкти в зовнішній політиці, то це веде не до їх союзу, як вчив Драгоманов, а до ривалізації, як вчить історія. Бо, здобуваючи „для нас” береги Чорного моря, Росія думала не про те, а тільки про свої інтереси, про стратегічне забезпечення експлуатації України проти можливої загрози зі сторони Європи, і більше ні про що. Як зрештою і Австрія, стоячи міцною ногою на Адрії, дбала тільки про скріплення своєї стратегічної позиції в цілях тим більше успішного панування над тими самими чехами та югослов'янами. Драгоманов не хотів бачити, що під оглядом економічним російський імперіялізм привів нас не до здобуття чорноморських портів, а до колоніального визиску, а під оглядом політичним і культурним — до ослаблення відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, і тому мусли з волею чи проти волі прийняти поміч Москви, привела його до ворожості супроти всяких сепаратизмів. Ця преміса та ще й його розуміння космополітизму, яке змушувало його думати, що еволюція народів в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до федерації. Такі були його і вихованого ним покоління ідеї і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла вона нічого іншого сказати, як повторити драгомановську клятву на російську державність. „Цей напад Німеччини, — писала київська „Рада” в момент вибуху війни, — загрожує великим нещастям нашому українському народові, і нарід наш,

як підданий російської імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої доми, волю (sic!), своє добро"1).

Як бачимо, думки Драгоманова, що мали хоч по-зір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика синтезу: „ми — піддані російської імперії, отже маємо її боронити і ту „волю”, яку в ній заживаємо... Це називалося політичним ідеалом нації!

Ідентифікуючи політичні цілі України з цілями Росії, уважаючи обидва народи, властиво, за одну політичну націю, не міг зрозуміти Драгоманов і суті конфлікту між обома народами. Для нього цей конфлікт не був суперечкою поміж націями, а відповідальність за русифікаторську політику на Україні поносив не нарід, а правлячі кола. Це не дало йому можливості виробити ясну програму національної політики, яка вся у нього обмежувалася до боротьби з режимом.

Коли ми захочемо підійти ближче до питання, чом у Драгоманов не бачив того, що бачили многи його сучасники — росіяни, не кажучи вже про європейців, то прийдемо до висліду, що спершу може видатися навіть трохи парадоксальним. Отже, причина політичного москвофільства Драгоманова була та сама, що й галицьких москвофілів старої та новішої дати (адораторів Брусілова в 1914 р. і Будьонного чи Денікіна в 1919 і 1920 рр.), що і в замотеличених московським універсалістським дурманом українських соціалістів, і в наших мужиків катерининської доби. Причина ця була: ставлення засади егалітаризму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незрізничкованим націям, а особливо їх інтелігенції, що без-

1) Київська „Рада”, ч. 163, 20.VII. 1914.

перестанку плутала поняття нації з поняттям суспільної кляси. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю, і тому готовий був зректися всіх політичних прав за сочевицю економічних полегш. Його примітивна логіка не здавала собі справи з того, що навіть хвилевий економічний успіх врешті нищить націю, яка продає право свого політичного первородства, право самій рішати власні справи. Його логіка не зрозуміла, що, зберегючи це останнє право, так сказати, право національної недоторканости, нація скорше чи пізніше ліпше урядить також свої соціальні справи в власнім інтересі, а не в інтересі чужинця. Наша інтелігенція цього переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманов. Він, як і В. Антонович, дивився почасти на українську націю, як дивилась на неї наша інтелігенція перед війною: майже як на соціальну верству. У своїй сповіді писав колись В. Антонович: „Я перевертень і гордий я того так точнісінько, як буду гордий в Америці, коли став би аболіціоністом з плянтатора”¹⁾). Отже, поляки — це не нація, а плянтатори, українці також не нація, а невільники, і одні і другі — соціальні верстви, що ведуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на цю справу мав також Драгоманов, який ставляв економічні і соціальні інтереси на перший плян, жертвуючи для них ідеалом політичної самостійности. „Коли б я був поляком, — писав він, — я благословляв би небо, що останнє польське повстання не вдалося і в той самий час перешкодило завершенню системи маркіза Велепольського дістати конституцію для Королівства польського. І в однім і в другім разі Польща могла б стати конституційною державою, в злуці з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії. . . , яка ніколи не потерпіла б нічого подібного до того устрою селянсь-

1) „Основа”, 1862 р., ч. I, ст. 94, 95.

кого стану в Польщі, який запроваджено в 1864 р. московським урядом. А забезпечення мас народу — це такий здобуток для країни і національності, для якого варто навіть багато перетерпіти”¹⁾). Який сенс цієї вражаючої своєю наївністю тиради? Її сенс — примат ідеї егалітарності над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, яка змушувала многих росіян тішитися, що спроби „верховників” у XVIII в. обмежити царську владу не довели до нічого, бо „дворянський парламент” також ніколи не дав би волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про „народного царя”; ідеї спільної всім політичним москвофілам від соєницького гайдамаки XVIII в. до галицького соціаліста XX в.; ідеї, яка змушує також десятки наших учених тішитися, що Петро I зламав українське панство; ідеї верстви, класу, а не нації, ідеї східних паріїв, а не європейців, для яких політична свобода, самоуправа до рожчі від всякого „щастя” під деспотом.

Не потребує тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібито незалежна Польща не могла б так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збивається такими фактами, як 1648 р. на Україні, або варшавська конституція 3-го мая, яка хоч як би поверховно й не розв’язувала селянське питання в Польщі, все ж таки ставляла селянина в ліпше положення, ніж те, в якому він був тоді в Росії. Тут важливо констатувати тільки факт, що Драгоманов був взагалі прихильником „народної монархії”, прихильником незрізничкованої суспільності без панівних класів, але з одним деспотом нагорі, якому не нині, то може за сто літ, але захочеться ущасливити своїх підданих якоюсь „великою реформою”. Тепер на большевицьких експериментах ми можемо переконатися, до чого доводить така по-

1) Восточная политика Германии, ст. 132.

літика „просвіченого абсолютизму”, політика надхнення, що не спирається на політично розвинену і активну суспільність. Напевно ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні не довелося б селянам так довго ждати на своє остаточне звільнення, як в Росії. Драгоманов всього цього не бачив. Читаючи ще раз уже наведені цитати з нього, так і чується за ними відгомін старої, давно званої ідеї: „нема визволення без Росії” Ідеї, з якої зродилась ідеологія Росії — центру світової революції, Росії — „визволительки народів”, ідея російського месіянства. Зіставляючи в одну цілість усі писання Драгоманова, складається враження, що він справді був недалекий від цієї ідеї. Росія — для нього — здійснювала наші національні ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами цих націй були Туреччина, Німеччина, Австрія і вся Європа та ще їх власні інтелігентні класи, отже вороги Росії — є й наші вороги... Яке це все знайоме і як мало виграють ці ідеї в їх уґрунтованості навіть тоді, коли в числі їх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, коли він думав, що „наклін до православія (себто пропаганда платних московських агентів — Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісти і поділу церкви від держави”¹). Куди може довести розум, затуманений ідеями московського месіянства і космополітизму!

Цей космополітизм і туманний соціалізм, замість націоналізму, невміння поставити особнього українського політичного ідеалу, плутанина ідеалу національного з ідеалами суспільних верств і, внаслідок цього, нездібність оцінити суть російсько-українського антагонізму — ось були найголовніші хиби науки Драгоманова, що були в значній мірі причиною умового каліцтва цілої нашої інтелігенції останніх двох генерацій, яка ті науки приймала. Недавно ювілей Драгома-

1) Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 30.

нова відзначали, як ювілей пророка „нової України” Тривожна ознака закам'янілости нашої політичної думки...

Спихати відповідальність за ідейний сумбур, що панує в головах нашої інтелігенції, на самого Драгоманова було б, одначе, неслухно. Бо його ідеї були спопуляризовані і звульгаризовані його епігонами, а в першій лінії М. Грушевським, що став на чолі партії соціалістів-революціонерів, а перед тим з усією енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний нарід, що про нього буде мова пізніше.

Не більше ясности й одностайности і в політичній ідеології виказав також український „Ульстер” (Ульстер — англійсько-бритійська частина католицької Ірляндії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірляндії від триєдиного королівства). Ця наша „національна схизма” складалася: з російської міської інтелігенції, по-російськи, буржуазно чи соціалістично, настроєної, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посілости.

Жидівство на Україні, як зрештою і скрізь, було на стороні панівної нації. Може тому були ще глибші причини. Певна спорідненість жидівської та російської психіки, — психіки народів, що досі залишилися майже народами номадами. Така спорідненість у вдачі жидів і москалів справді є. І одні й другі такі самі буквоїди, формалісти. Перші — прив'язані до букви своїх святих книг, другі — вічно готові зчинити суперечку через хибне розуміння того чи іншого слова в Маркса, або через полишення одного слова в титулятурі царя, як це робили послі перших Романових, роблячи з того іноді навіть *casus belli*. Як жиди, так і москалі — у своїх власних очах „вибрана нація”, і, коли майже всі жидівські партії на Україні пристали до

большевизму, то чи це не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея? В своїм гетто вони чекали Месію на білім коні, поза геттом бачать вони його, як Блок, ідучого за червоним прапором. Обидва народи — надзвичайно ексклюзивні, і це був ніхто інший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, який за большевизмом своїх земляків в Росії добачав той самий нахил до месіянства. Він писав в сприячій большевикам *Humanité* (одне з грудневих чисел 1920 р.): — „треба мати справді зарозумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітей гетто, що вони тільки сини Давида, що вони тільки посідають „правдивий закон”, аби мати нахабство говорити всім великим партіям: не ввійдете до Інтернаціоналу, поки не приймете спершу наші умови і нашу тактику. Не кожний, хто хоче, увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті будуть допущені туди. Треба спершу відмовити символ віри, сліпо йти за святим письмом, інакше лише здалека побачите Сіон-Москву”. Зближення жидів до росіян пояснюється ще їх любов'ю до скрайностей, і не один жид, в нападі щирости, признається, що жидам, як нації пригніченій, нема рації „чіплятися за сучасні форми культури, за сучасний порядок життя”. Навпаки, їх національний ідеал веде скоріше в сторону „катастрофічних можливостей”, бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жидівству повне національне визволення¹). Як би там не було, чи мої припущення оправдані, чи тільки гіпотетичні, одне певне, що жидівство на Україні, як своєю месіянською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси), мусить вороже ставитися до української національної ідеї.

Іншою була позиція вищих верств українського Ульстера. Капітал, опріч деяких націоналістичних тенден-

1) Жидівська Трибуна, Париж, 2.VII. 1920.

цій, що виявилися перед війною, був чужий ідеї української державности, але, при відповідній політиці, опозиції цій ідеї не робив би. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції, відгомін яких чутно ще навіть у XIX віці. Ці традиції ще тліли в деяких родах, як у спольщених, так і в змосковцених, навіть за наших часів, але у великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідеєю. В цій його, ворожій українству, позиції укріпив його також новий український рух, який виступав у першій лінії, як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, що в ній знайшлося б місце, нехай під суворими умовами, але для всіх клас суспільности. Такий український рух, в яким наше панство бачило лише „гайдомаччину”, не міг стати притягаючим центром навіть для найбільш ліберальних і українофільських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ця тенденція українського руху, що не потрапив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила й без того ясно виявлені москвофільські симпатії росіян на Україні, а поляків — заморозила в їх „нейтральності”. Многі готові були погодитися із знищенням Ульстера, але ні в яким разі із знищенням самих ульстерців, кожної їх ролі, навіть співробітництва в публічному життю.

Так малася справа з суспільними елементами на Україні в 1917 р. Маса селянства спрагнена соціальних реформ, але, під оглядом політичним, консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і „гуманним” гадкам. Національна схизма — зневірена в своїх силах, zagrożена соціальною і національною революціями, але інертна і готова на компроміси. Національна інтелігенція — плавала у своїй більшості під прапором непродуманого, синьо-жовтого соціалізму, далека від будь-яких мрій про власну державу, з увагою, скерованою виключно в сторону соціальної рево-

люції, антимілітаристична і, як це не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І це в той момент, коли слов'янофільство, германофобія та „американізація” Росії — ідеї, що мали зліпити різні народи Росії в одну російську націю, з одним політичним ідеалом, — одна по одній банкрутували, коли об'єктивні умови і удари ззовні категорично вимагали на „окраїнах” падаючої імперії повстання нових власних центрів політичної волі!

Зачався період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без означеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесенню мас, що йшли здійснювати об'єктивну вимогу часу: створення нової Київської держави. Період так званого національного будівництва.

V.

ІСПИТ ІСТОРІЇ (1917 - 1920).

Політична нікчемність російського елемента на Україні, як щодо числа, так і щодо якості, зробила те, що, з вибухом революції, за дуже короткий час влада в краю, оскільки в ці часи взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, які до ідеї української державности ставилися, як до гасла контрреволюційного, які готові були орієнтуватися на всякий російський фронт: війни з німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, ці люди попали в трагікомічне положення — будувати національну державу. Розуміючи під нацією то пролетаріят, то „трудове селянство”, то „трудящий нарід”, до якого у вигляді великої ласки з-поміж інтелігенції допускалися лікарські помічники, — більшість тих людей, дилетанти з виховання і демагоги з душі, логічно

прийшли до висновку, що будувати їх державу, під якою розумілося щось ніби центральний комітет партії, можуть тільки ті, хто уважав себе за представників цього мітичного „трудящого народу” Монополь державного будівництва дістався, отже, до рук соціалістів, а що елемент справді державно-творчий і вправлений, не дилетантський і не демагогічний, знаходився тільки в рядах „буржуазії”, яку треба було ж стерти на порошок, то демагогія стала пашпортом кожного кандидата на державний пост. Розуміється, страх за буржуазію, що, притягнута до роботи, могла б киринити, не грав би великої ролі у людей з большевицькою енергією. Але власне цього бракувало нашій інтелігенції, напханій туманними універсалістськими ідеалами і драгомановським страхом перед усяким „насильством і терором”. Боячися цієї буржуазії більше, як ця остання її, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як у Щедрина в „Современной идиллии” була корпорація „странствующих полководцев”, яка скоро знайшла „прімененіє і в другіх ведомствах”, так повстала з соціалістичних партійників у нас „корпорація странствующих палітиков”, що одні мали монополь на ведення державних справ. Скоро до цієї корпорації, будь-що-будь патріотів, прилучилася плеяда нових людей, новонавернених грішників. Під новий український прапор збігалися люди різних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим не захитаної віри в своє провіденціяльне для України значення. Тих, що йшли до січовиків, питалися, чи вірують у Святу Тройцю, новонавернених питалися лише, чи вірують у соціалістичне евангеліє і до якого соціалістичного „толку” належать. Тоді Сезам відкривався і корпорація українських політиків заповнялася різного роду парвеню, що приносили з собою всі додатні та від’ємні сторони цієї породи людей: неперебірливість у засобах кар’єрництво, зарозумілість

„случайних людей”, манери *pouveaux riches* і почуття особистої гідності „з Івана пана”. Попри ідейних і старих українців, виринули люди, які в упорядкованих „буржуазних” державах звичайно сидять не на лаві міністрів, але на лаві оскаржених. Але вони вели свої інтереси, не оглядаючись на боки. Українська суспільність була занадто безкритична, щождо вождів корпорації „странствующих палітiков”, то вони на всякі рекримінації в таких випадках мали стереотипову щедринську відповідь: „мерзавец, но на правильній стезе стоїт” що в данім випадку значило: „але належить до соціалістичної партії” Многі офірували свої послуги нації, але вони були або „буржуа”, або „поляки” (себто не православні), або аристократи, що носили якесь славне в нашій історії ім’я, як перший український посол при Ватикані, або як останній гетьман. Таких ненавиділи найбільше, ненавиділи з злістю жаби, що не могла стати волом, з ненавистю нових багатів до старого пана, інтелігенцію якого і всяку іншу вищість над собою вони в глибинах душі мусіли признавати. Многі, отже, незнаходили доступу до „корпорації політиків”, бо, як уже сказано, не були соціалістами. Це не значило, що в слово „соціаліст” вкладався якийсь певний означений зміст. Далеко від цього! Соціаліст міг виробляти скоки, яких позаздрив би цирковий блазень: нині виступати в обороні російського імперіялізму, завтра — тримати „революційний фронт” з Керенським, позавтра — як провідник українських комуністів або ес-ерів, пропонувати свої послуги московській Чрезвичайці, що правила Україною, далі знов каються перед „всем чесним народом” у своїх похибках, — все це міг робити соціаліст і, не зважаючи на це, лишатися соціалістом. У масі партійників головною причиною їх хитань був застрашаючий брак всякого політичного ідеалу і свідомости метод до його реалізації, подруге — повне невміння передбачати події і на підставі комбіна-

цій виводити лінії своєї політики. Кожний з них міг докладно довести, чому для робітництва потрібно вісім годин праці, але як практично перевести цю реформу, щоб не потерпіла видатність продукції, — не знав ніхто. Що вся земля мусить відійти до „народу” — знали, але як це зробити, щоб не пішло внівець ціле земельне господарство і пов'язаний з ним промисел — не мали найменшого поняття. Знали, що армія — це „знаряддя в руках кляси експлуататорів”, в копійкових брошурах читали, що її треба замінити на „міліцію”, як це мусіло бути в кожному шануючім себе „соціалістическом атечестве”. Але як зробити, щоб ця міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю, як здисциплінована сила — про це ніхто не мав поняття. Знали, що „буржуазна фінансова система” збудована на „визиску працюючих мас”, але як видумати нову систему, щоб не ахнули ні спеціалісти, ні ляїки — цього ні один „товариш міністер” не знав. Усі, навіть запитані зненацька у сні, могли дати моментальну і нехлибну відповідь про те, що, де і коли треба руйнувати, але нікому не був ясний проєкт будови. Не було також її пляну. Цей плян не повстав навіть тоді, коли справа наліво і згори вділ краялася політична мапа Європи, коли над Росією вже висіла смерть, коли в кривавому хаосі війни падали тисячолітні держави і вставали з мертвих напівзабуті народи. Навіть у цей момент світової катастрофи вагалася наша інтелігенція виступити з ясною і власною національно-політичною програмою.

Вона це зробила, але проти волі, пхнута масою і подіями. Не зважаючи на страшні лекції революції, не хотіла інтелігенція розуміти суті російсько-українського конфлікту, бо соціалістичний мозок відмовлявся розуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він знав тільки боротьбу кляс, всяка ж боротьба між народами, що повинні любити один одного, була сатаніч-

ною грою „визискувачів” або фортелем „таємної дипломатії”. Ці примітивні погляди, переплітаючись з закоріненим майже в кожного інтелігента москвофільством, привели до політики угодівства, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть в той час, коли вона була в стані війни з Росією. Навіть проголошуючи самостійність, наші соціялісти не могли відірватися від своєї думки, що справа України тісно пов’язана з справою Росії, з якою вона має — як це думав і Драгоманов — ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким „посуванням на схід” під час війни, „спільний революційний фронт” за Керенського, „фронт світової революції” — за большевиків. З Росією могли ми сперечатись і навіть воювати, але коли йшло про Європу, про Польщу або про „антантський імперіалізм”, тоді — думали соціялісти — повинні ми виступати разом з Росією. Тоді наша суперечка з Росією була „домашнім спором” („старий спор славян между сабою”), до якого чужинцям було зась і який на всяку інтервенцію ззовні міг не в одного соціяліста нашого викликати патріотичну відправу, подібну до „Клеветникам России” Пушкіна. Ті немогі моменти, коли наші правлячі кола одверто, ясно виступали проти Росії, треба завдячувати не свідомому плянові, а, як побачимо нижче, або енергії одиниць, або впертому натискові мас, які пхали москвофільську інтелігенцію в антиросійському напрямку. Самій же ж інтелігенції йшло не стільки про боротьбу з московським народом, як про боротьбу з режимом або навіть з його хибами, з незначними дефектами, зрештою досить доброго, механізму: спершу з „непоследовністю” російського конституціоналізму, далі з „нещирістю” Керенського, потім з „похибками” большевицького централізму (як давніше з „похибками” царського централізму на Україні), про боротьбу з „чорносотенщиною”, з „п’ятаковщиною” і т. д., а ніколи з Росією, яко такою. Доводи-

лося, що український конституціоналізм (автономія) ніскільки не суперечить російському, українське „радянство” чудово дається погодити з російським советизмом. Взагалі — що українська державна ідея дуже легко дається зреалізувати в порозумінню з російською, а не проти неї. Ця наївна віра і брак власного політичного ідеалу привели до тієї політики зигзагів і гопсання, яка так характеристична для наших лівих, до політики сидження між двома кріслами або скакання з одного на друге, про що буде мова далі.

Подібно зигзагувала і наша внутрішня політика. Так, як назовні не знали, на яку силу треба опертися, так не знала інтелігенція наша, на якій клясі всередині країни мусить вона будувати свою силу. Зачалися і тут безконечні гопсання. Впарі з тою нерішучістю щодо цілей їх політики, йшла нерішучість і щодо її метод. Тут було безконечне хитання між революцією та угодою, між політикою жестів і таємних переговорів у передпокоях, при чім революцію ніколи не мислилося як національну, а переважно, як соціальну, що ще більше затирало границю між нашою і російською політикою. В обох випадках — і в пляні політичної роботи, і в методах, звичайно йшли навпомацки, шарпаючись з одного кінця в другий, не ведучи народньої маси за собою, а ідучи за нею. Глибшою причиною цього всього було безпорадне невміння передбачати події. В нас не передбачали ні світового конфлікту, ні еволюції московського лібералізму в сторону імперіялізму, ні московсько-націоналістичного підкладу большевизму. Внаслідок цього будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвою, а на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них у телячий захват — аж до нової блямажі. Все це приводило до якоїсь проституції думки, яка робила для чужинців неможливим розбиратися в нашій політиці. Одна й та сама особа, один і той самий часопис,

могли протягом найкоротшого часу змінити своє політичне обличчя без найменшої видимої причини, без того, щоб у політиці наших сусідів зайшло щось таке, чого б не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість цих „політиків” доходила до того, що, гримнувши в брудну калюжу, у яку вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній аж вилежуватися, щоб пізнати, що це не прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і метод політичного будівництва, страшенна революційність на словах і наївна угодовість на практиці — такі були характеристичні риси нашої офіційної політики тих літ. А поза нею йшла власною дорогою політика активної частини народніх мас, з розумінням їх великого расового антагонізму до москалів, і своїх правдивих, не видуманих всякими „есами”, класових інтересів. Коли окремим енергійним одиницям удавалося, хоч на хвилину, узгіднити офіційну політику з бажанням цієї маси, результати були блискучі. Коли ж, або під впливом ходу подій, або втручання соціалістичної інтелігенції, координація з тими бажаннями губилася, наставляв знов кавардак.

Спочатку цього не було видно. В медові місяці української свободи, в березневі дні 1917 р., про це не думали. Це була доба руйнації, цебто доба, до якої українська інтелігенція ніби була створена. Опріч того, під впливом рішучого настрою мас, вона не сміла вести соціалістичної політики, виступаючи тільки, як оборонниця демократії. Так їй удалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керівним органом революції. Несподівано для неї самої. З'їзди селянський, військовий, національний, один по однім, виносили довір'я до Ради. Політика, якої вони від Ради домагалися, була політика національна і революційна. Такі домагання, як творення національного

війська, скликання, окремих від російських, Українських Установчих Зборів, — домагання, ставлені організованіми українськими масами, були виразом волі нації створити з Києва осібний центр політичної волі, незалежний від Росії, подруге — створити цей центр самовільно, не оглядаючись на петербурзький уряд, який до того сидів дуже неміцно, загрожений всякими револьтами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здається, було ясне: поглиблювати розбуджений „національний шовінізм” і ввести назріваючий конфлікт в рамки конфлікту Україна-Росія, зв'язуючи міцно між собою політичні та соціальні гасла національної революції. Далі, робити революцію — революційним шляхом. Центральна Рада цього не зробила. Рвати з російським урядом вона не хотіла, бо до самостійности ставилася так само неприхильно, як і самі росіяни. Ще менше хотіла вона „ослабити єдиний революційний фронт”. Бодай такий погляд мав Винниченко, що випустив тритомовий твір, про „відродження нації”. „Ми відразу, без вагання, без торгування повірили в революцію”, — запевняє нас з обеззброюючою наївністю автор книги, в якій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним боротися? „Зразу ж одпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні, ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер” (якраз перед тим, як йому треба було вродитися!). „Ми (себто Винниченко та його близькі) так щиро, так безоглядно були закохані в свободолюбність руської демократії”, як розмірняний мартовський — українець. „Щождо самостійности, то її навіть уважали небезпечною для революції, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії”¹⁾ і повалити свободолюбного вождя нової Росії — незрівняного декляматора Керенського. Правда, воля на-

1) „Відродження нації”, том I, ст. 42-44.

роду виявилася велично, але „стотисячні маніфестації” все ж таки не переконували! — „Хто його зна, а може це так собі, а в дійсності українство то є собі купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа”? Сумнів був поважний і свідчив про повний брак віри наших соціалістів в українську справу. Окрім того, як було йти наперебій? „Ми ж не мали до того ні матеріяльних, ні духових сил. Військо, отой багнет, яким нас погрожували ще раз знищити, було не нашим, хоч може частками й складалося з українського елементу. Вся адміністрація, всі органи управління (які, додам від себе, за пару місяців розігнала на чотири вітри нова большевицька революція) були також не наші”. Правда, все нові величні маніфестації йшли своїм порядком, але „ми” старалися ввести їх в льояльні рамки. Тому, коли зійшовся всеукраїнський національний з’їзд 5-7 жовтня 1917 р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити „стурбованим росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої руки”, а щоб заманіфестувати льояльність конгресу до Тимчасового Уряду і Росії, то сивобородий предсідник партії есерів „поцілував представника російського уряду Суковкіна”. Розбурхана маса могла лише під впливом „шовіністів” попсувати цю ідилію, і тому Центральній Раді, цебто тим же „нам”, нічого не лишалося, як для рятунку Керенського й „революційного фронту” робити революцію з чорного ходу, тобто йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас Винниченко, тоді вже совети були сильнішими за уряд і „влада дійсно була в руках не уряду, а совету, бо совет спирався на озброєні військові частини, на революційно-рішучий пролетаріят, а уряд тільки на піддержку того самого совету, та й то з умовою, „остільки-оскіль-

ки¹⁾), але, не зважаючи на те, соціалістичні представники відродженої України виїхали до ексцеленції Керенського, щоб представити йому „українські жалі”. Що робити? Лакейський кодекс моралі має свої правила — і „коли відродження нації повинно добуватися, крім інших способів, і пониженням, і соромом, то українська демократія щедро заплатила, як усій російській нації, так і її найпоступовішій демократії”. Хто сказав А, мусить сказати і Б. Хто цілувався з Мілюковим і Суковкіним, мусів цілувати і Керенського . . .

Як перед царським урядом, якому вона доказувала, що запровадження української мови в школі улегшить засвоєння „мови державної” і зробить з українців лояльних підданих, так тепер благала „українська демократія” Тимчасовий Уряд піти на деякі концесії, щоб „ця стихія (українська) стала найвірнішим, найбільш одушевленим чинником волі Росії!”. Ах, це були щасливі дні першої любови, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не „світовій революції”, не „ділу пролетаріату”, а просто-напросто — Росії! Перед її в о л е ю, обіцяли вони, стоятиме навколішки вся вдячна українська нація, революційний порив якої оті ліві „ми” всіма силами старалися загальмувати.

Так сталося, що, замість надати тій волі, яка шукала чину, ясної мети, „ми” звернулися до Тимчасового Уряду (дні якого вже були почислені) з петицією, суть якої була: сподіванка (не домагання!), що „Тимчасове правительство висловить в тім або іншій акті принципіально (тільки принципіально!) своє прихильне відношення (не волю законодавця, а тільки відношення!) до цього постуляту!”, цебто автономії. Мова, гідна революційної демократії, що, спираючись на розбурхану масу, вела від імені цієї маси переговори з засудженим вже на смерть буржуазним урядом! Але

1) Там же, ст. 67, 91, 90, 97-8, 155.

може це була тільки дипломатична формула, за якою, в разі відмови, була приготована інша? Ні, нічого надзвичайного оті „ми” не домагалися. „Ми” тільки скромно хотіли, щоб правительство... висловило... своє прихильне відношення... Тільки принципіально! Тільки десь там собі, хоч згадайте, що ви до автономії України ставитеся „прихильно”! Не давайте її зараз, ми готові, скільки там треба, ждати здійснення цього постуляту, не вирішайте його навіть тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви „прихильно ставитесь”¹⁾... Така автентична інтерпретація „революційної” тактики „революційної” української демократії..

Наші предки, хоч би ті, що в катерининській законодавчій комісії домагалися того самого постуляту, вели гіднішу мову. Але вони не були соціялістами, їм не треба було рятувати революційного фронту. Хоч переслідування, на які вони себе наражали, були поважніші від тих, яким підпадали б соціялістичні делегати Ради, коли б захотіли промовити до Тимчасового Уряду мовою, що відповідала коли не товаришівській, то загальнолюдській гідності.

Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі просто уявити, що в такий момент, момент практичних діл, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними дискусіями і прохати, щоб видано принципіальну декларацію про автономію. В Петербурзі питалися, „який розмір цієї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обов’язки, які взаємовідносини були б між автономною Україною та Росією?” На це делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проекту автономії з собою не привезли. Дискусію довелося відкласти. Тимчасом, власне якраз тоді більше, ніж колибудь, могла стати Рада на револю-

1) Ibidem, ст. 157, 163-166.

дійний шлях. Бо ніколи, як тоді, не була українська маса так готова вступити на цей шлях. Селянський з'їзд, що якраз у цей час радив у Києві, готовий був на крайні кроки. Справоздання делегації Центральної Ради з її подорожі до Петербургу „викликало таке обурення, що воно переллялося через край і залляло навіть Центральну Раду. Для чого, навіщо вона посилала делегацію випрохувати милостей від віковичних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливістю треба з ними балакати, а кулаком!” Подібний настрій був також серед учасників II Військового З'їзду: „піднесений, розпалений, рішучий, який не раз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу Уряду”. З'їзд навіть ухвалив „Центральній Раді в цій справі (автономії) до Уряду більше не звертатися, а негайно приступити до твердої організації в краю... себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу”¹). Разом з тим настроєм все яскравіше виявлялася безсиласть уряду, що не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилий зреалізувати заборону Українського Військового З'їзду, який, не зважаючи на цю заборону, зійшовся. Але все ж Рада не відразу вступила на шлях, який їй вказував і настрій людности і безсиласть уряду. Вона роздумувала над тим, що б сталося, коли б революційний рух в широких розмірах удалося викликати. Це можна було б зробити, відкриваючи, напр., фронт і з'єднуючи собі популярним гаслом миру військо, на яке потім можна було б спертися в боротьбі з російським урядом. „На це ми мали досить сили. Обурене національне почуття українських вояків... помогло б нам. Ми б зруйнували фронт. Але що дала б нам і всій Росії така акція відчаю? Розгром російської армії?” Аргументи, яких не злякалися большевики, переляка-

1) Ibidem, ст. 166, 174, 200, 202.

ли насмерть українських патріотів „всієї Росії”, і зму-
сили їх до поміркованости. Тим більше, що „національ-
на організація війська була, під той час, потрібна не
як технічна, фізична, чисто військова сила, а як мо-
ральна, як ще один доказ нашої дозрілости”. Полу-
ботківців відправлено на фронт, а Рада вживала всьо-
го, „аби не внести серйозного заколоту уряду демок-
ратії”, аби стлумити новий порив до формування на-
ціональної української армії. Та й це було цілком ло-
гічно. Бо нащо була потрібна армія в боротьбі з уко-
ханою російською демократією, коли „ми” мали за со-
бою „справедливість, правду, совість, цілу купу гу-
манітарних ідей, виводів науки, здорового розуму”¹⁾,
до яких не могла ж лишитися глухою російська демок-
ратія!? Для нашої маси не Петербург, а Київ став фак-
тичним центром, до якого летіли її думки та її воля,
а над соціалістами північна столиця тяжіла страшною
змогою. В цей переломовий момент оті ліві „ми” справ-
ді дали „ще один доказ нашої дозрілости”!

Самочинна організація армії, самовільна політика
в справі миру і одверте опертя на революційні маси
проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду —
ось була тактика, що сама накидалася бігом подій.
Це була тактика національно-революційна, і тому Рада
її не вибрала. Замість національної тактики вона мала
соціяльну, замість революційної — угодову. Та й звідки
мала взятися в цих людей сама ідея національної рево-
люції, коли майже ніхто з них не розумів українсько-ро-
сійського противенства, як конфлікту міжнаціонально-
го? Коли вину за цей конфлікт спихали вони на режим
або злу волю кількох одиниць? Коли директивою для
наших політиків була „воля Росії”, коли їм треба було
лише переконати своїх панів, що створення осібно-го по-
літичного центру в Києві інтересам Росії ніскільки не

1) Ibidem, ст. 192, 139, 90.

суперечить? Коли їм ходило не про боротьбу з російською демократією, але про союз з нею, коли кликання помочі в чужинців було „зрадою Росії”, коли, на їх думку, великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом, кличі, що захопили б маси, а млява мішанина революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених „загальнолюдським” сентиментальним і анемічним космополітизмом?

Отже, Рада рішуче стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то рішили спинитися на півдорозі. Першим дороговказом на цих манівцях, по яких судилося блукати Раді аж до її упадку, був її перший Універсал — „рішучий крок”, на який проти її волі штовхнули Раду радикально настроєні маси. В цій маніфесті, не розриваючи з російською державою, не відділяючись від „всієї Росії”, признаючи за собою власть неіснуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів і, запевняючи, що „нас п р и н е в о л е н о, щоб ми самі творили нашу долю”, заявляла Рада, що таки хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не через те, що це було святим правом нації, а проти власної „нашої волі”, тому, що „нас приневолено”! І не відділяючись від „всієї Росії”! Такою мовою говорила установа, на одне слово якої „сотні тисяч українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви”¹⁾). Разом заявила декларация про Генеральний Секретаріат: туманна, довга, благородна і сентиментальна, без ясних гасел, без ясно вираженої волі ці гасла перепроводжувати в життя. Не зважаючи на це, на один момент здавалося, що зрештою вдалося революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її угової позиції. Та так не було! Переляканий Уряд пішов на переговори, і Рада, яка

1) Ibidem, ст. 226.

щойно ухвалила самовільно творити правно-державні підстави політичної конституції України, — згодилася на пропозиції Уряду. О, „ми” не були такі дурні! „Ми” знали... „що переговорами та угодою з урядом ми охолоджуємо температуру самочинності і революційних мас, що, вводячи в „казьонні” норми нашу боротьбу, ми самі себе знесилюємо”, все це „ми” знали. Але, на жаль, це знав також центральний уряд! Так, обидва противники, „буржуазний уряд” та українська „революційна демократія”, рішили сісти при мировім століку, що й скінчилося ганебною угодою та другим Універсалом, в яким Рада „рішуче відкидала спроби самочинного здійснення автономії України (до якого кликала вчора) до всеросійських Установчих Зборів”, признавала себе органом не українського революційного народу, але російського Тимчасового Уряду і відмовлялася від творення національної армії. Звичайно, що з подібними представниками „революційної демократії” російський уряд не потребував уже церемонитися. Угоду він зламав, і, замість обіцяного, Центральна Рада отримала (4. VIII. 1917 р.) І н с т р у к ц і ю Г е н е р а л ь н о м у С е к р е т а р і я т о в і, яка обмежувала владу Ради, зменшувала кількість секретарів, відібрала Україні кілька найліпших провінцій і, за компетентним поясненням українського автора угоди, була „цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 травня — одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки”.

Останнє було, зрештою, неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував цих здобутків видирати: з жестом лакея принесла їх йому сама українська „революційна демократія” в особі її вождів, як офіру на вівтар єдиного російського революційного фронту. Даремне робітничий з’їзд, що радив саме тоді в Києві, обіцяв свою підтримку Раді; даремне „з усіх кінців України посилались протести проти поділу єдиного

народу, проти шматування національного тіла”. Даремне „в один голос кричали Ген. Секретаріатові: „Беріть владу у свої руки! Та будьте ж сильні, тверді, будьте справжнім урядом!” Даремним мemento була большевицька революта в Петербурзі, що показала навіть безсилість Уряду, перед яким зібралася компромітувати себе Центральна Рада, даремні були розумування, що „наша згода на „Інструкцію” виявить перед Петербургом і перед нашими масами нашу слабкість, що поділає на маси пригнічуюче, а на Уряд — підбадьорююче, — Рада інструкцію ухвалила прийняти, бо, відкидаючи її, вона ж „зірвала б з неукраїнською демократією”, стала б — страшно сказати! — „нелегальною організацією!” Прийшов би розвал фронту і поява німців!”¹⁾). Розрив з російською демократією „народні маси зрозуміли б по-своєму, переходячи від слів до діла (а цього, власне, так боялися „ми”!), а розвитку їх поступування ми не могли передбачати!” Страх вождів „революційної демократії” перед нелегальністю і перед д і л о м народніх мас, страх зрадити „спільну вітчизну” Росію, страх перейти до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хиталося і розвалювалося, страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерлася всяка різниця між легальним і нелегальним, коли до цієї нелегальности виразно кликали і маси і революція — цей страх вплинув на рішення Ради 22 серпня 1917 р., що на все лишилося дивним прикладом боягузтва і тупости вождів української демократії. Від цього дня, властиво, і починається повільний занепад популярности Центральної Ради в масах. Характеристично й це, що найбільш активним оборонцем тієї капітуляції, яка віддавала Росії кілька цінних українських губерній, у тому й Крим і Донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії Винниченко, який

1) Ibidem, ст. 275, 319, 320, 336, том II, ст. 48, 55.

два чи три роки пізніше кликав грім і пекло на людей, що „продали” Галичину полякам.

Від своєї політики угоди за всяку ціну Рада очунилася тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробилося порожнє місце: по поваленню цього уряду большевиками 20 листопада 1917 р. „Силою обставин Україна фактично відрізала від Росії... Центральній Раді лишалося тільки відповідним актом зафіксувати цей стан”¹). Але вона цього не зробила. Вона й тут злякалася „взяти всю владу в свої руки”, вона й тут запевняла в своїм третім Універсалі, що Україна не хоче відділитися від Росії. Одиноке позитивне, що в цім Універсалі було — це проголошення України республікою (державою), але в федеративнім зв’язку з неіснуючою Росією. Окрім цієї капітальної нісенітничі (проголошення федерації), зустрічаємо їх в Універсалі ще дві: друга була та, що Рада знов не зважилася взяти питання миру в свої руки, закликаючи всіх „громадян України... стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу”, хоч жовтневий Всеукраїнський Військовий З’їзд одверто кликав Раду почати мирові переговори. Третьою дурницею було скасування приватної власности на землю. Не дивно, що третій Універсал, як з сумом зауважує Винниченко в своїх записках, „уже не зробив такого сильного враження на населення, як перший”, бо він „явився не результатом безпощадної боротьби”. Причини, що вивели на світ цей Універсал, були „зовнішні, незалежні від нашої волі, обставини робітничо-селянської революції в Росії”²). Престиж Ради почав явно падати в очах населення. В галузі зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в галузі внутрішньої — також не могла знайти класи, на яку повинна була спертися. Сентиментальне українофільство забороняло їй виступити провідни-

1) Ibidem, ст. 336, П, ст. 74.

2) Ibidem, том II, ст. 80.

ком переважно змосковщеної міської голоти, як це зробили большевики, а їх „соціалізм” перешкодив їй зорганізувати середнє селянство, справді ворожу Росії силу. Замість цього вони зрадили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села і над здоровим розсудком і що навіки лишилося пам’ятником безглузлого дилетантства українських соціалістичних кол. Не з’єднавши собі міської голоти, вони не залякали міської буржуазії, національних „меншостей”. Замість з’єднати їх собі ясною програмою державного будівництва, кинули їм нікому непотрібну національно-культурну автономію (жидам і полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знову про повне політичне дитинство Ради та її застрашаючу безпорадність в рішенню державних справ. Армію здеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністраційне безголов’я, безконечна балаканина в партійнім клубі у Педагогічнім Музеї. Не помогли ні проголошення ІV Універсалу (вимушене, як свідчать всі історики-актори цієї доби), ні, рівнож вимушене, запрошення німців до краю, що не було виконанням наперед уложеного пляну, а політикою „sauve qui peut”, рятувковою акцією людей, що тремтіли за свою владу. Не помогли ні запізнені спроби змінити земельний закон, який треба було подерти на кусники, ні геніяльні спроби деяких „самоотвержених малороссов” погодитися з большевиками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки та викрути. Центральна Рада агонізувала. Владу, що валилася з її рук, піднесла спершу Москва, а потім — гетьман. Ганебний, що в кожній поважаючої себе людини викликав згірдливу гримасу, уряджений німцями процес кретина, який за згодою майже всіх партій називав себе прем’єром Української Народньої Республіки, був моментом, що довершив моральне банкрутство вмираючого ладу. Як далеко від революційного патосумас були всі ці пар-

тії, що толерували своїм міністром-президентом цього чоловіка, який зі сльозами в очах благав в окупантських суддів „снісхоження!”¹⁾).

Центральна Рада мала успіх, доки грала ролю агітаційного ключу, що підбурював маси до початкової роботи революції, до руйнації, і доки вона не важилася виступати з намірами ушасливити Україну соціалістичними експериментами. Коли ця доба минула, роль Ради, як самостійного чинника, скінчилася. Перший Універсал видано під натиском мас, третій — внаслідок упадку уряду Керенського, четвертий — знов проти волі Ради. Мир в Бересті Литовському і закликання німців так само були вимушені. В зовнішню політику не внесла Рада ніякої організуючої, ясної для маси ідеї. В політиці внутрішній вона обмежила своє завдання до гальмування революційної енергії пробудженого націоналізму. Безперестанно оглядаючись на Петербург, вона відчувала маси дивитися на Київ, як на осібний центр політичної волі. В противність до „меншостей” німецької і австрійської монархій, вона, як п'яний плота, чіплялася фантому вмираючої (російської) державности. Спершу в політиці „єдиного революційного фронту”, далі — „утримання зовнішнього фронту проти німців”, зрештою, у своїх перегонах з большевиками, вона скрізь перебирала на себе ролю папуги, що мавпувала чужі національні ідеали. В цім мусіла програти, бо природа любить економію: коли Україна, як казали її ліві провідники, хотіла робити те саме, що і Росія, то виявилось, що публіка воліє оригінал від кепського плягіяту. Для ведення тої самої кампанії не треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозуміла імперативних наказів національної політики, а її прекраснодушність і нехіль до всього, що (як армія, державний примус, гієрархія) було ко-

1) Ес-ер Голубович.

нечним знарядом державної волі, засудили її на імпотенцію. Скачучи між „кулаком” і люмпен-пролетаріят, між оселедцем і „Капіталом” Маркса, між Айхгорном і Леніним, нарікаючи на одного і на другого, не здібна перейнятися патосом ні одної ідеї, вона скінчила тим, чим кінчають люди, що сідають між двома кріслами: вона опинилася на землі. Весь початковий успіх її політики полягав на дивнім *qui pro quo*. Тимчасовий уряд Росії бачив спершу в ній речників революційного народу, а не угодовців, переляканих духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за „соціалізацією” бачила тільки конфіскацію діличівських маєтків і збільшення своєї приватної власності. Німці бачили в ній представників слов'янської Італії, що переходила добу свого *risorgimento* і ненавиділа метрополію. Але це *qui pro quo* довго тривати не могло, і коли зрештою в українським парламенті побачили агітаційний клуб, в міністрі-президенті — неграмотного молодика, а в предсідникові Палати — перелицьованого на українське Менеля з „Прекрасної Олени”, гра в піжмурки скінчилася. Коли б, oprіч розгону Центральної Ради і процесу її скомпромітованих діячів, не було ні Крутів, ні бомбардування Києва — можна було б жалувати, що шановна інституція зі своїм славетним президентом не застала в живих Жака Оффенбаха . . .

Так до влади прийшов український „Ульстер”. Можна розуміти обурення людей, які просили в німців „не правосуддя, а снисхожденія”, але замість цього „снисхожденія” дістали гетьмана. Але треба признати, що їх нарікання на німецькі багнети, які дали Україні нового володаря, — принайменше облуда. Бо ці багнети кайзера закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки їм завдячувала вона своє існування від самої німецької інвазії, на цих багнетях, хоч і протестуючи, баянсував президент Ради, навіть у цій невивід-

ній позиції мріючи про те, щоб дати світові приклад соціалістичної республіки. Треба рівнож признати, що переворот завинила та сама безглузда земельна політика Ради, проти якої в останні місяці її існування одверто почало повставати селянство. Об'єктивно думаючи, ми мусіли б тішитися з перевороту, бо тільки він заощадив нам видовище українського повстання проти української влади. Бо це не була вина гетьмана, що маса селянська, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до „Союза Земельних Собственников”, шукаючи там охорони для своїх приватно-власницьких інтересів (факт, повторення якого ми бачили на Угорщині, де уряд Горті знаходив піддержку в, навченого експериментами Белі Куна, селянства).

Авспіції, під якими почав своє панування новий володар країни, були якнайліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський „абсолютизм”, весь блиск гетьманського двору, безперечно більше відповідали і нашим традиціям, і селянській психіці, і, що особливо важне, тривожній хвилині, яку переходила потребуєча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парлямент кепських промовців. І навіть особистий ворог нового пана, вже цитований автор записок про „Відродження нації”, не може не признати, що „гетьман у перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер”¹⁾. Умови, в яких розвивалася селянська революція на Україні, давали геніяльному кондотьєрові блискучу можливість повторити на українських степах бонапартівський експеримент, закріплюючи за селянською масою всі соціальні (не соціалістичні!) здобутки революції, накладаючи збавенний намордник на соціалістичних „ідеологів”, а з другого боку, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Енгієнсь-

1) „Відродження нації”, т. III, ст. 29.

ких, що мріяли про Романових. Цей образ власне і ввижався, як я думаю, всім щирим українським прихильникам гетьманщини. До того ж, не тільки момент, але й особа гетьмана здавалась найбільш придатною до цієї спроби. Він мав особисту відвагу, з професії належав до стану, з якого все виходили давні гетьмани, не лякався почуття відповідальності. Як многі йому подібні історичні діячі, був він homo novus, але, з другого боку, овіяний всіми традиціями старого українського імени, міг він своєю особою нав'язати перетягу нитку між обома Українами: старою і новою. Його ім'я усувало конечність штучними церемоніями прилучати себе до старих, імпонуючих народіві споминів, без чого, напр., не міг обійтися Наполеон, простягаючи руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді почати нову добу української історії.

Замість того він почав тільки один з її епізодів, і то не найдовший. Одиноке, що йому вдалося, це — зломити на час політичну силу соціалістичних „ідеологів”, що зрештою не було тяжко зробити і на довший час, коли б їх погромник повів ясну селянську національну політику. Але якраз цього він не зробив: герцогів Енгієнських не тільки не розстріляв, але, навпаки, масами спровадив до країни, доручаючи їм співправити нею. Через те він знову дав силу „ідеологам”, яким вже легко було, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли він, ставляючи крапку над останнім „і”, проголосив свою „федерацію”. Багато завинили в невдачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за якими стояв увесь нарід, відмовили вони йому всякої підтримки і, хоронячи свою невинність (вони були переконані, що ще її не втратили), не взялися до одного, що було на потребу: стати опорою новій політичній комбінації, розуміється, роблячи тільки націо-

нально-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що склалися на Україні, нагадували почасти ті, в яких опинилася Франція по скиненню Наполеона III. Там повсталася „республіка без республіканців”, бо перша Камера III-ої Республіки мала монархічну більшість, хоч, розуміється, про відновлення царства не могло бути й мови. Щось подібне зайшло на Україні в 1918 р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусіли вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї, їх переконанням ворожої. Завданням українських політиків було використати це положення. Вони цього не зробили, загортаючись в тогу принципіальності, полишаючи перш кадетам, а потім навіть російським монархістам, надавати свій зміст переворотові. Ці останні не вагалися, для діла, пожертвувати своїми засадами і стати на плятформу ненависної їм української державності. Цим способом справа, що лежала в руках одиниці, найбільш, здавалося б, кваліфікованої до сповнення завдання моменту, відкриваючи перед Україною великі перспективи, опинилася в руках тупого і мстивого українського Ульстера, який скорим темпом довів до її катастрофи...

По трагічній кінці режиму 29 квітня, „ідеологи” знов прийшли до влади. Прийшла до влади Директорія, а з нею і ціла хитка, непевна, безцільна політика Центральної Ради. Почалася знов безплянова метушня. Селянство стало одверто на протибольшевицький бік, про що свідчили і повстання, які скоро по тім почалися, і постанови т. з. Трудового Конгресу. На Директорію це все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти суті селянської революції в краю і мріяла про свій переворот, переворот, як його назвав Бакунін, „великої простонародньої наволочі анальфабетів, не диткннутих майже буржуазною цивілізацією”. Але вона чула, що „наволоч” не є ніякий політичний чинник на

Україні, селянські ж маси, до яких вождів Директорії тягли спомини українофільської молодости, — були „буржуазні” Таким чином, Директорія опинилася між російським сіном і українським вівсом у неfortunнім положенню Буріданового осла. З одного боку видавалася гумористична Деклярація, яка думала „лікарськими помічниками” зачарувати большевицького опиря і довести йому соціалістичну бездоганність нової влади на Україні, з другого — заряджувалася мобілізація проти Советів. З одного боку провадилася війна з Росією, з другого — салдатськими радами розкладалася армія. Переговорювали з большевиками, і рівночасно з Антантою, переконуючи одних у своїй соціалістичній, другу — в своїй буржуазній невинності. При всім тим наївно думали, що Советам справді ходить тільки про запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі їм ходило про захоплення для Росії (а не для світової революції!) донецького вугілля, подільського збіжжя, чорноморських портів і галицької нафти. В той час, як Росія ставляла (дійсно, а не pro foro externo) конфлікт у площині національній, Директорія наївно думала розв'язати його в площині соціальної. Тому в той час, коли Росія нищила їй вже непотрібні, по доконанім розкладі царської армії, совети в армії і в політиці, заступаючи їх дисципліною у війську і диктатурою комісарів в цивільній управі, — київські плягіятори думали виблагати собі московську ласку радами і „Трудовими Конгресами”, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо їх тодішній інспіратор, широ вірили, що большевики будуть захоплені системою виборних рад, які він хотів запровадити, — ті большевики, які давно відкинули засаду виборности у себе вдома. Думали, що і самі большевики, що розігнали російську Конституанту, вітатимуть з ентузіазмом, заповіджені в „Деклярації”, Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять в їх революційну фразеологію, що не

побачать з-під незграбно накинutoї лев'ячої шкури довгих вух філістерів угоди. Помагали цій політиці Директорії майже всі партії, бо коли цю Деклярацію читано в гетьманському палаці, за нею висловилися (опріч хліборобів-демократів, яких, зрештою, до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії обіцяли підтримувати явно абсурдну Деклярацію, яку навіть не можна було назвати програмою.

Люди, що стояли на чолі політики, катастрофи не передбачали. Вони думали, що зрештою знайшли правдивий шлях. А коли Росія, не зважаючи на протести і реверанси Директорії, робила далі своє, себто военний підбій України, обурення Манілових революції не знало границь. Відслонення правдивого обличчя московського уряду щодо України видалося їм таким самим чудом, як перетворення пуделя на чорта для Фавста. „Замість допомогти нам”, Росія почала наступати на українську територію, „цілком ігноруючи Директорію” і „виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість”¹). Директорія запитувала: навіщо Совети посилають армію на Україну і „що це має значити”? Червона Шапочка питалася в „бабусі”: „навіщо ти маєш такі великі зуби?”. І навіть коли прийшла на наївні запити наївних вождів „революційної демократії” відповідь з півночі, подібна до тієї, яку отримала від „бабусі” дурна Червона Шапочка або від запорожців султан, навіть і тоді Директорія не дала себе збити з пантелику, з своєї угодівської позиції. І тоді вона ще вагалася стати на становище, на яким давно вже стояли Совети — на становище національної боротьби. Як за вічної пам'яті царату, як в юні дні флірту з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої „революційної демократії” противенства, що вилялися вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, які, відповідно направ-

1) Ibidem, т. III, ст. 159.

лені, установили б найкращу згоду між „братніми народами”. Т о д і порозумінню цих народів перешкоджали „нововременці”, т е п е р — „п’ятаковці”, а ні в яким разі не сам режим, не сама Росія! Як за часів Керенського, Винниченко і тепер готовий був зробити з України „виразника волі Росії”. Чому ж би ні? Укладав же ж він, ще перед повстанням, договір з представниками советської влади в Києві! Зроблено ж висланцеві Директорії в Москві „уважний і щирий прийом!” „Бабуся” так перебралася в спідницю й хустину, що хіба лише ясновидець або „схоластик, занадто вже хоробливо перейнятий національним чуттям”¹⁾, міг би з-під бабусиної спідниці вглядіти вовчий хвіст...

Ця москвофільська ідилія тяглася б не знати як довго, коли б їй не поклала край, з одного боку, Росія, яка знала ліпше від наших угодовців, що її національні інтереси не дадуться погодити з незалежністю Києва, з другого боку, коли б, як свого часу Центральній Раді, Директорії не вказали її шляху самі активні верстви народу. Тимчасом політика Директорії ішла зигзагами. Коли ворожим до большевизму виявився навіть директоріяльний дивогляд, Трудовий Конгрес, коли виявилось, що місцеві советські організації, насаджувані Директорією, відкидалися селянами і навіть міським робітництвом, як про це свідчить один з вождів наших ес-ерів — ініціаторів цієї вакханалії²⁾, — Директорія зробила зворот праворуч, в сторону парламентаризму і Антанти. Але ця остання дуже добре зрозуміла, що новий крок українського уряду був такою самою особистою політикою, як центрально-радянська політика угоди з німцями. А що Антанті бракувало сил, щоб, зайнявши Україну, бодай робити міну, що її признається, то і одесько-антантська комбінація скінчилася таким самим фіяско, що й комбінація з „аптека-

1) *Ibidem*, III, ст. 223; т. I, ст. 43.

2) *La lutte sociale et politique en Ukraine*, Prague 1919.

ськими помічниками” Відпускаючи „правий” кабінет і віддаючи владу наново скомпромітованим соціалістичним партіям, Директорія ясно задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо рішила, як досі, так і на будуче, своїми блискучими експериментами пустити в непам'ять славу Буріданового осла, рішила не звертатися консеквентно ані направо, ані наліво. А що накинута боротьба з більшовиками вимагала свого продовження і все ж таки якоїсь стабілізації влади, то ця остання і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Директорії. Директорія ж, як установа, перестала існувати. Жозеф де Местр у своїй книзі „Du rare” говорить, що „les revolutions commencées par les hommes les plus sages, sont toujours terminées par les fous” (революції, що зачиналися наймудрішими людьми, кінчалися звичайно божевільними).

Хіба лише до одного з них не можна застосувати нечемного епітету автора „Du rare”. Це, власне, до того, який по упадку Директорії перебрав владу в свої руки. Йому закидається багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну-однісіньку хибу, яка, проте, в людині того положення, в яким він опинився, важила більше, ніж сотки інших: це була слаба людина. Він мав ідейний запал і патріотизм, був великий артист і позер в душі, що в данім випадку ніскільки не шкодило, і мав, коли не енергію, то ту „хахляцьку впертість” у переведенню своїх цілей, яка могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був слабкий. Він був за панібрата з окруженням, яке його висунуло, а цього юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити, але кориться довший час, навіть ненавидячи, — звичайно іншим. Він не став понад масою, лишаючись зв'язаним з нею тисяччю ниток. Ні, лишився в ній, — річ непростима для людини, що має аспірації вождя. Я бачив його колись, за гетьманщини,

у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною звіздою, сяючи тільки в хвості якоїсь Великої чи Малої Ведмедиці, у величезнім, святочно настроєнім натовпі, що оваційно його вітав, і — я бачив, як він цілувався з кількома з оточення. В цей вечір я почав сумніватися в тій людині, в яку мені, *faute de mieux*, хотілося вірити. Бо народній вождь не сміє цілуватися ні з ким, він може когось цілувати, ніби спускаючись до нього, уділяючи йому ласку. Він був занадто їхній, аби не дозволяти клепати себе по плечі. Він мав у собі забагато старого „фільства” та „ізмів”, забагато сентиментальної любови до народу, тоді як людині, яка хоче зробити щось велике, треба головно любити свою ідею. Це все не дало йому змоги зрозуміти, як треба, моменту. Хоч він його розумів ліпше від багатьох, і хоч в нім було, попри всі його хиби, більше державного чуття, ніж в головах багатьох членів с.-д., с.-р., с.-ікс і с.-зет партій разом взятих. Він знав, що треба змобілізувати український „шовінізм” і вести невблаганну національну боротьбу з усякою Росією. Він знав, що лише ослабленням Росії та опертям на Європу можна будувати Україну. Він мав цивільну відвагу — річ надзвичайно рідка в нас — витягати всі висновки з своєї політики, яких це жертв не коштувало б. Він рвав (хоч і не розірвав) з клясовістю і провінціалністю нашої політики. Він був тим, якому цю ідею боротьби з Росією, в найнеможливіших обставинах, вдалося зорганізувати і довший час вести. І тільки особиста заздрість або тупість його противників може не признавати йому цього. Але багато чого він не бачив. Не бачив, що часи Гарібальді минули, що цій силі, цій дикій енергії, яку розвинула большевицька Росія, треба було протиставити щось рівновартне. Але для цього в нім було забагато м'якості.

Так само і в політиці внутрішній бракувало йому того геніяльного „цинізму”, з яким, напр., ставився

до своїх яacobинців перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде про життя нації, півмірами не досягається жадних наслідків. Що у нас, як і у Франції, по Директорії повинен був прийти Консулят, але не Парлямент, Передпарлямент, Трудовий Конгрес або який інший дискутуючий, балакаючий і нікому непотрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були того роду, що коли б війна з Росією застала у Вінниці чи в Кам'янці якусь подібну до французької Ради П'ятисот колегію, то їй треба було б зробити її 18 Брюмера. Він думав про це, але переговорював, втягаючи в справу ширші кола. Він дочекався розпаду збольшевиченої Директорії, замість взяти в цій справі ініціативу, робив „міністерські кризи”, ухвалював „конституції” та пактував з „партіями” (що не раз зраджували справу) там, де вистачило б тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долонею по столі, щоб переконати „громадську думку” в слушності своїх поглядів. Переконала ж колись анемічна Деклярація Директорії маленьким натяком на „саботажників” праві партії в „правильності” своєї позиції. Переконали ж большевики наших боротьбистів! Але на цей жест він не був здатний. Він мав усі завдатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів! Для того був лише розмах — без удару. Початок — без кінця. Добра воля — без тієї залізної волі, яку мусять мати люди, що мріють про великі цілі.

Так сталося, що, не зважаючи на скасування Директорії, влада не зробилася, як цього вимагав момент, одноособовою, а перейшла до рук двох партій — с.-д. і с.-р. По всіх експериментах з большевицькою Росією, по всіх недвозначних проявах антибольшевицьких симпатій України (з'їзди за Центральної Ради, навіть з'їзди рад робітничих на Україні, вибори до обох конституант, Трудовий Конгрес, повстання) — здавалось

лінія української політики щодо Росії мусіла б вияснитися навіть для соціалістів. Здавалось ясно було, що російській національній ідеї на Україні треба було б протиставити такий самий упертий і безпардонний націоналізм, знаний в соціалістичнім жаргоні під іменем шовінізму, який робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії та Польщі. Націоналізм, яким, боронячи свою землю від зайдів, був перейнятий наш селянин. Але суспільну вагу цього чинника важко було зрозуміти соціалістам. Б. Лімановський сказав колись, що польський соціалізм — це патріотизм, розпечений до червоности. Червоний прапор наших соціалістів був навпаки — старий трикольниковий російський, з яким вони парадували ще вчора і якому большевики віддерли білу і синю частину, не роблячи його від цього менше російським... Лінія політики диктувалася самими обставинами. Треба було, по упадку Австрії та ослабленню Росії, всіма способами підтримувати від занепаду новий бльок проти Росії, від Фінляндії до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрій Румунії та Польщі. Треба було всіма способами допомагати тому, щоб з обох тенденцій закордонної політики цих держав — антинімецької та антиросійської — перемогла ця остання. Треба було вже раз зрозуміти, що нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остання не опиратиметься так повстанню нового політичного центру в Києві, як Росія. Офіційна наша політика, політика Директорії йшла, інстинктивно і зігзагуючи, в цім напрямку, але, під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій, безперестанно робила екстратури. В країні — соціалісти відзначалися рецидивами большевикоманії, утруднюючи, як лише могли, боротьбу війська і нації з Росією; вислозлюючися, в незчисленних „нарадах” та „конференціях” всіх міст Волині й Поділля, за совітську владу”, кілька разів пробували навіть робити повстання в ко-

ристь Росії, закладаючи „комітети зради”, звані „комітетами спасіння республіки”, заводячи „ревкоми”, зачинаючи деморалізувати большевицькою пропагандою навіть Галичину, як це робили „світила” галицької та буковинської соціал-демократії, які за це дістали теки міністрів в польонофільським, антибольшевицьким кабінеті, розкладаючи своєю пропагандою армію, або, як деякі „незалежні” та „боротьбисти”, переходячи одверто до табору ідеологів російської чрезвычайки. Вони звали це компромісом, не вмюючи добре відрізнити компроміс від компромітації. Вони прикривались обставинами, забуваючи, що бувають, як казав Берне, не в і л ь н и к и о б с т а в и н, які не тратять права називатися порядними людьми, і л ь о к а ї о б с т а в и н, яких може виправдати хіба їх льокайська совість... Своїми компромісами і своїм льокайством вони у великій мірі загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту і, в значній мірі, улегшили роботу Росії на Україні.

Закордоном робота цих політиків ішла ще ліпше. Це була робота офіціяльна і неофіціяльна. Першу робили послані спеціяльно Директорією екстраординарні, і просто ординарні, дипломатичні місії в різних європейських столицях. Ці місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Ллойд-Джорджа та інших, дістали від тодішнього міністра закордонних справ Високої Директорії наказ „високо держати” в цих країнах „прапор соціалізму” і, між іншим, добиватися признання української престонародньої республіки. У своїй політиці ці „бівшие люди” вражали широтою розмаху. Одні, видалені за границі держави, при якій були „акредитовані”, виповідали їй війну, на превелике здивовання свого уряду; другі — просто переходили на бік Росії, „визволительки зарубіжних галицьких братів”, мавпуючи старого Дудикевича, відкриваючи обійми Денікінові; треті, на яких тяжів неспростований

публічний закид підтримання „федералістичної” політики гетьмана, призначалися — як „самостійники” на одну з найвідповідальніших дипломатичних посад — для оборони не „федерації” з Росією, але суверенної України. Інший знов представник конферував з прибічниками Денікіна за кордоном і за це був призначений послом до найважливішого політичного центру в Європі і т. д.

Неофіційна праця українських висланців за кордоном, або, краще сказати, праця неофіційних висланців, перевищувала найбуйнішу уяву. Берлінська група укр. соціал-демократії виносила резолюцію на користь окупаційної російської армії. „Чесний з собою” Дон-Кіхот українського комунізму називав „значну частину” тих, що зі зброєю в руках боролися за свободу свою і рідного краю, „безсумнівними падлюками”¹). А його вірний Санчо Панса запевняв німецько-мадярську публіку, що „ніхто на Україні не боїться злуки з Росією” та що така злука „може нам лише бути пожаданою”²). Інші знову запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення непідлеглої України наступило тільки *contre coeur*, бо лише тоді, коли стало ясно, „що всі зусилля партій щодо утворення федеративної Росії не вдалися” (див. Меморандум Укр. С. Д. на інтернаціональний соціалістичний конгрес в Люцерні³), а один з українських делегатів на цім конгресі поучав згодом румунів, що „він знає, що більшовики жалують своє торішнє відношення до українців” і що Україна, як тільки її займе армія Бронштайна, „стане знову свобідною”⁴). Оргії злочинного тупочумства справляла і галицька соціалістична преса, особливо ж її головний орган. Його пропаганда в користь

1) „Свобода”, 1920, ч. 108.

2) *Die Ukraine*, Budapest, 1919, 30.IX.

3) „Вперед”, 1919, I.X.

4) „Clopotul”, 1919, 21.XII.

Росії була така витривала, що якби окупанти України мали намір заложити у Львові большевицьку „Прикарпатську Русь”, яка баламутила б громадську думку країни, як за царату, обробляючи її в користь Росії, то вони, безперечно, мусіли б доручити це славне завдання центральному органу української соціал-демократії у Львові. Згодом цей шановний орган поручав Польщі визнати „суверенну українську радянську республіку і заключити з нею почотний мир”¹⁾, в той час, коли проти цієї „суверенної української республіки” вів збройну боротьбу український народ і Директорія. В другім числі переконає свою публіку соціалістична „Прикарпатская Русь”, що визнання міжнародного пройдисвіта Раковського головою українського уряду було б „важним елементом у творенні української державности”²⁾. Далі советська Росія та окупована нею Україна трактуються в отім „часописі” як „союзники, проти яких скерована світова реакція”, а на звістку, що большевицький Муравйов-Вешатель у Києві „торжественно зобов’язався не вмішуватися у внутрішні справи України” — соціалістичні редактори впали в телячий захват! Потім наводиться провокаторську, брехливу, обраховану на безмежний ідіотизм читачів, заяву Троцького про незалежність України під заголовком: „Троцький за незалежну Україну” — без жадної примітки редакції, яка тут же офірує окупантам Україну, як „спільника з невичерпними запасами”, тій Росії, в якій „пролетаріят повинен шукати взірців”. Ще далі наводиться мирову пропозицію російського генерал-губернатора у Києві до Польщі під заголовком — „Третья у к р а ї н с ь к а радянська мирова нота”³⁾. І це пише та сама газета, що дістала б спазми злости, коли б хтось наважився називати українським уряд,

1) „Вперед”, 1920, 5.IX.

2) „Вперед”, 1920, 8.IX.

3) „Вперед”, 1920, 10.I; 1919, 21.XII; 1920, 17.I, 13.VIII, 18.III.

який, припустім, повстав би у Києві з панів Дем'янчука, Кона або хоч би Дашинського... Так з дня на день переконувалося широку публіку, що Україна, влас- тиво, вже повстала, що купка російсько-румунсько- жидівських авантюристів, які нищать вогнем і мечем країну — це її правовитий уряд, що люди, які бо- рються за визволення України від ярма зайдів, це просто психопати. Так вмовлялося в загал, що прово- каторські пропозиції Росії щодо миру, які робилося лише за засадою *reculer pour mieux sauter*, є — щирі пропозиції, і що самотніми противниками „миру всього миру” є власне ті, хто бореться проти московсь- ких окупантів.

Так ширилася з дня на день, з місяця на місяць злочинна робота деморалізації та дезорієнтації, якій могли б позаздрити платні агенти Росії. Так в час коли ті самі орди калмиків, китайців та інших кому- ністів, яких вже бачила Галичина в 1914 році, знов лізли за Збруч, щоб знищити культурний доробок нації та її інтелігенцію, — в той час цьому походіві приплескувала купка божевільних, що називала себе українською партією і що напевно була б образилася, якби її назвали справжнім ім'ям... Це не значить зрештою (як необізнаний з психологією цих людей міг би подумати), що вони вимахували тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в слідуючій, в однім і тім самім числі шановного часопису можна бу- ло прочитати також випад проти большевизму та йо- го апологію. Це була просто якась проституція думки, що віддавалася всяким ідеологіям, нотуючи „з днев- никарського обов'язку” найбільші дурниці без наймен- шого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілої їх „освідомлюючої” діяльності вдалося в головах своїх читачів зробити таку саму саламаху, яка панувала, замість переконань, в їх власних, то ро- ки невсипущої праці потрібні будуть, щоб направити

деморалізаційну „працю” соціалістичних політиків цієї доби!

Особливо ж заслужив на почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму — Винниченко, який, вернувшись із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні суших. Це була велика спроба, ця його подорож, — на вислід якої з затаєним віддихом чекали всі наші комуністи, спроба „примирить с собою правитель-ство”, як хотів свого часу зробити Костомарів, а за ним і „найбільший” наш історик, що з юнацькою моторністю, протягом найкоротшого часу, переробив карколомну еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста — з боєм і скреготом зубовним — до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і льокая московського уряду. Але химерна доля хотіла, що в своїх заходах примирити українство з Росією „чесний з собою” комуністичний Мальбрук не осяг більше щастя, як його славні попередники. Хто ж його знав, хто ж міг думати, що т а м все, але то все зовсім інакше виглядає, як уявляв собі жадібний влади Мальбрук!? Та ж він „мав змогу зазнайомитися тільки з д е к л я р а т и в н о ю , п р о г р а м о в о ю с т о р о н о ю діяльності керуючої партії”, як нещаслива Маргарета, яка лише тоді зазнайомилася з недекляративною стороною діяльності Фавста, коли було вже запізно... Наївна Гретхен і „чесний з собою” Мальбрук чули тільки „сладкозвучні” серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, який був видний всім не сліпим глядачам драми. Не зважаючи на терор над селом, Мальбрук „вірив, що комуністична партія України... походить з широких пролетарських мас села і міста”. Він та його вірні, кажучи словами його ж однодумців, „ведені за ніс всякими лавочниками (крамарями) революції, приймали в найкращій вірі декляративну сто-

рону російських комуністів, з розбалушеними очима і з роззявленими ротами”¹⁾ . . . Але виявилось, що і цей досвід пішов на марне. Правда, в листі до народжених і ненароджених були скарги і квиління, але винна в усім злі була не Росія, навіть не режим, а його хиби: „п’ятаковщина”, „централізм”, незвертання уваги на „особливості українського життя”, різні „помилки”, але зрештою ніяка інша партія, як комуністична України вирятувати не потрапить. Отже, нема бога окрім бога, а московський Магомет пророк його! Цьому богові треба було молитися, йому приносити в жертву в с е: власну державність, суверенну волю демократії, ба — коли буде треба — навіть і м о в у. До цього останнього, правда, сам Мальбрук не добалакується, але з тим більшою відвагою робить це один з „малих цих”, людина, правда, зламана життям, але в своїм соціалістичнім фаху, з безперечною ерудицією, з поважними супроти своєї партії заслугами і, що особливо в данім випадку пікантно, людина з виробленим національним почуттям. І, не зважаючи на це, він пише, що відданість наших соціалістів духові інтернаціоналізму була така велика, що „коли б з Москви прийшов указ на Україну, в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі побіди над Польщею, в інтересі революції, скасувати в українській радянській республіці не тільки такі комісаріяти, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісаріят освіти, мало того, коли в цих інтересах треба було б скасувати у к р а ї н с ь к у м о в у на Україні. . . то українське робітництво і селянство. . . були б і на цю жертву пішли”²⁾

Навіть стоячого на боці бере лють! Виявити стільки відданости „інтернаціональній” ідеї, стільки невірницької готовости торгувати своєю гідністю і честю на-

1) „Нова Доба”, В. Винниченко, цитов. з „Волі”, т. I, ч. 3.

2) Цитов. з „Нар. Слова”, Пітсбург, 1920, 28.X.

ції, — і замість похвали дістати такий жорстокий удар! А удар, що дістав Мальбрук з товаришами в Москві, був справді тяжкий, від якого, на щастя, довго не прийде до себе мальбруцька партія . . .

Але наївно було б думати, що цей експеримент відбере скомпромітованому божкові всіх його учнів тайних і явних. Він „покаявся” і — в ім'я „щирости”, коли не в ім'я розуму, вірні вернуть до нього. Бо він належить до тієї, оспіваної Салтиковим, породи „іскренніх лгунов”, яка так часто здibuється в нас. „Лічно, — пише про них Салтиков („Благонамеренние речі”), — каждый із етих гаспод может визвать лишь ізумленіє перед безгранічностю челавеческаво тупоумія”, але все претендуватиме на провід в нації „во імя какой то лічної іскренности („честности з собою”), до каторой нікаму нет дела і перед каторой, тем не менее, сотні глупцов астанавліваються с раззінутими ртами: „ето дескать, іскренность, а іскренность надо уважать”

Слідами соціяльних демократів і комуністів йшла в нас і друга, близька їй партія, партія соціяльного непорозуміння, або, як вона сама себе називає, партія „соціялістів-революціонерів”. Проводирі цієї партії також, не раз і не два, відважно виступали ділом і словом проти російського комунізму і його „політики” на Україні, але, лише щоб перестерегти Росію перед „похибками” режиму і улегшити для себе „пріміреніє с правітельством”. Старий союзник московського лібералізму, а згодом шеф партії соціяльного непорозуміння, М. Грушевський, каже виразно, що „які б не були похибки большевицьких провідників на Україні, як би не вилазила Україні боком діяльність їх агентів, належить всяко оминати конфлікту з большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу” експериментів кремлівських садистів!1) Часом радить здитинілий есерівський Далай Лама перейти навіть в опозицію

1) „Укр. Голос”, Вінніпег, 1920, 11.VIII, 28.VIII, 27.XII.

до Росії, але не в ім'я інтересів України, лише „щоб принаймні зберегти в очах української людности від компромітації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевиків”¹⁾. Можливо, що це есерівським політикам і вдавалося, але що їм напевно не вдасться ніколи, це „зберегти в очах української людности від компромітації” себе самих і свою партію! Та над цим головний хамелеон партії не думав. Як давніше його головною ціллю було погодити українську національну ідею з ідеєю російської державности, так і тепер. Тоді він закликав уряд до концесій, лякаючи, що „помилкова” політика російських правлячих кол пожене Україну на шлях р е в о л ю ц і ї. Пізніше він звертає увагу Коннів, що їх „похибки” кинуть Україну на шлях к о н т р е в о л ю ц і ї²⁾. І тоді, і тепер — інтереси російської державности стояли для нього на першій пляні; в конфлікті Росії з Європою все радив він вибирати першу, все одно, чи царську, чи „буржуазну” Керенського, чи большевицьку. Як для ідеолога нерозвиненої верстви або племені — для нього національні і політичні домагання були „побічними”³⁾, а проголошення незалежності зовсім „не було таким вже неминучим”. „Проголошуючи цю незалежність, ставилося величезну крапку над „і”, може б і л ь ш у, н і ж т р е б а б у л о”. Бо все, що потребував український нарід — „можна було забезпечити і в федералістичній формі”. Щождо незалежности, то це „гасло було підхоплене г і р ш и м и е л е м е н т а м и у к р а ї н с ь к о ї л ю д н о с т и, е л е м е н т а м и б а н д и т с ь к и м и ”⁴⁾.

Під цим оглядом, отже, обидва провідники обох наших соціалістичних партій виявляють зворушливу тожсамість переконань: „падлюки” і „бандити” — ось хто, виявляється, хотів будувати непідлеглу українсь-

1), 2) „Укр. Голос”, Вінніпег, 1920, 11.VIII, 28.VIII, 27.XII.

3), 4) „Борітеся — Поборете”, М. Грушевського, Відень, ч. 1.

ку державу... Відкриття цікаве, але не нове. До нього додумалися вже давно і чорносотенний „Кієвлянин”, і „Новое Время”, а згодом і Троцький і Ленін. Для всіх їх головне завдання було — боротьба з тим „бандитизмом”, для всіх їх одиноким джерелом культури і поступу — це Росія, з якою наші соціалісти принципово „відкидають боротьбу, явну і тайну”¹⁾, ні словом, ні ділом, ні помишленієм. Думати, що щастя країни можна досягнути в боротьбі з Росією — це найважливіша похибка; навпаки, виявляється, що „без порозуміння з Росією” цього щастя ніяк добитися не можна. Особливо ж без порозуміння з більшовиками, бо по-сивільній приятель московських панів „вдячно пам’ятав, що з російських партій самі тільки більшовики ще перед революцією визнали за Україною право на самоозначення”, а Троцький своїми заявами „давав надії на щире порозуміння” всім, кому довголітня праця або інші причини висушили мозок, коли він у них був... Зрештою, суть нашої політики це ніяка самостійність, головне — „вивести на шлях світової революції” Україну, на шлях „загальнолюдських культурних інтересів”, які дивним дивом стало покривалися з російськими! Отже, завше з Москвою, з Москвою, „куди з вірою і з любов’ю (але, певно, без „софії”) дивиться весь трудовий світ”²⁾. Таке було гасло, „товариша” экс-предсідника Центральної Ради. А коли, прислухуючись до гуку невгаваючих повстань на Україні, зачала стара Європа відсвіжувати напівзабуті історичні спомини, а в Україні бачити правдиве заборолло проти реакційної царської чи советської Росії, — в цей момент не завагався здинити провідник партії соціального непорозуміння поклястися, в органі російського жида Рапопорта, паризьким „Юманіте”, що проти коханої Росії Україна ніколи не піде... Цілком як

1) „Борітеся — Поборете”, М. Грушевського, Відень, ч. 1.

2) Всі цитати з чч. 1 і 2 „Борітеся — Поборете”.

пару років тому, коли шановний діяч запевняв редакторів „Речі“, що на царат Україна ніколи руки не піднесе, ніколи не піде проти свого укоханого „атечества”

Я був би несправедливим, коли б захотів твердити, що славні діячі партії соціалістів-революціонерів завше вели одну лінію в своїй політиці. Це вони робили ще менше, як їх соціал-демократичні товариші. Правда, думати логічно жаден з соціалістичних Аяксів не умів, це була вже їх органічна хиба. Але все ж їм не бракувало здібности відрізяти гусяче пір'я від камінного муру, особливо, коли вони стукались об нього головою. Але, розуміється, не перед цим. Перед цим вони, подібно до вже згаданого Мальбука, звертали увагу тільки на „декларативну сторону”, на „неясні звістки про побачення” ес-ерівського патріярха з Коном в Берліні, на „вістки з Києва про зменшення терору”, на „наказ Троцького російським військам на Україні”, на „признання Леніна в помилках московської соціалістичної політики на Україні” і т. д. (Лист до парт. товаришів У. П. С.-р. комітету кам'яч. орг. 1). Заяви, звістки, чутки, плітки, власні бажання — ось на чім будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроважуючи країну до загибелі, а себе до морального банкрутства і політичної компромітації! Аналіза політичної природи якоїсь (в данім випадку большевицької) нової системи і наслідків, що з неї випливали, базування на цім власної тактики — на цім не розумілися наші баби Палажки від політики. Вони не були „доктринерами”, і найдурніший провокаторський жест Леніна, „заява” про мирні наміри, „признання” самостійности і т. д., діяли на соціалістичних Мальбруків, як сало в пастці на мишей. За ґратами вони „спостерігали” свої похибки і „каялися”, але лише — до нової, спритнішої провокації Москви, а, об'єктивно беручи, їх діяльність, останні часи, служила тільки зміцненню

1) „Воля”, 1921, ч. 7/8.

та утриваленню московського панування на Україні.

В повнім банкрутстві не лише їх цілої дотеперішньої політики, але також їх вихідної точки, мусили вони нарешті самі признатися. Вони самі признаються, що їм не вдалося захопити провід національним рухом на Україні „через несприятливі умови революційної боротьби на Україні і, в першу чергу, окупації України советською Росією”, через що був порушений „нормальний розвиток клясової боротьби на Україні”, а маси „здеморалізовані”, „відірвані від їх справжніх провідників” і кинуті „вбік контрреволюції”¹⁾. Іншими словами, їм, соціялістам, не вдалося проводити масами через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними фантастичний „клясовий” характер, а такий, який і повинна була для кожного не сліпого прийняти, — характер *р а с о в о ї, н а ц і о н а л ь н о ї* боротьби. У своїй наївності панове „революціонери” навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність їхніх умових здібностей. Одному з делегатів еспанської соціялістичної партії, що говорив з Леніним, сказав цей остатній²⁾: „Ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо диктатуру пролетаріату в ім’я меншости, бо селянська маса — не пролетаріат і ще не є з нами. *М и в и к о н у в а т и м е м о д и к т а т у р у н а д н е ю, п о к и в о н а н е с к о р и т ь с я*”. Так про наміри Леніна мусів думати і всякий, хто мав несоціялістичний мозок у голові, і тому кожний, хто хотів, як це робили соціялісти, погодити советський режим з інтересами більшости української нації, був або прибічником російської диктатури над нашим селом, або людиною безконечно наївною. Як між цими двома категоріями „політиків” поділяються наші соціялісти, — не моя річ рішати. Але одно певне,

1) „Борітеся etc.”, ч. 5.

2) „Times”, 1921, 20.I.

що і одні і другі об'єктивно помагали скріпленню московської диктатури і державности на Україні. Цієї їхньої „заслуги” перед нащадками історія не забуде...

Мало-помалу вернулись на лоно „спільної” батьківщини і жидівські соціялісти на Україні. За компетентним свідоцтвом одного жидівського політика у „Волі”, жидівське робітництво готове було стихійно кинутися в обійми большевизму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни „того соціального і економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування жидів на чужих теренах”, між чужими більшостями; що жидівське робітництво дивилося на советську систему на Україні, як на найскорший шлях до соціялізму. І справді, незбитим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодилися і пристали до большевизму, а з ними, за свідченням того самого автора з „Волі”, і жидівська інтелігенція, зголодніла за владою. Констатуючи ці і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоювання, що його землячки зачнуть з занадто великим поспіхом хапати комуністичні посади і не зуміють затримати необхідного такту в міжнаціональних відносинах, викликаючи антисемітський настрій серед людности. Побоювання автора, в значній мірі, хутко справдилися і великий процент жидівських соціялістів перейшов на сторону московських большевицьких Муравйових-Вешателів на Україні, або, вживаючи евфемічного виразу паризької „Жидівської Трибуни”, на сторону „романтиків” і „утопістів”¹⁾.

На превелике диво, загальна пристрація, в яку почала впадати наша інтелігенція, не пройшла без сліду і для наших правих кругів. Не зважаючи на досвід минулого, давнього і недавнього, в опублікованій у 1921-му році програмі наших „хліборобів-державників”, зустрічаємо такий уступ: „наше географічне

1) Ч. 59, 1921.

положення, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з Росією та Білоруссю (мабуть з Білою Руссю?), як зовсім окрема та суверенна Українська Національна Держава, заключили т і с н и й м і л і т а р н и й т а е к о н о м і ч н и й с о ю з". Про той самий союз говориться ще раз нижче¹). Що це? Ляпсус? Певно ні, бо його повторюється. А коли так, то чи думали щось автори, коли цей уступ писали? Яке спільне минуле з Росією має Україна, половина якої належить до неї, яко ї ї с к л а д о в а ч а с т и н а, заледве двісті років, а друга сто і кілька? І навіщо нам економічний та мілітарний союз з Росією? Пощо ця москвофільська фразеологія? Тим більше, що в наші часи „тісний союз" і „федерація" це такі нюанси, що дуже скоро переходять один в другий?! На подібні манівці збочує наша „права" ідеологія не тільки в наведеному прикладі. З другого джерела довідуємося, що суторосійська концепція мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також нас, — це геніальна ідея, варта уваги, що про європейську культуру, від якої єдино може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба, що її загибелі треба навіть бажати, як цього бажали російські слов'янофіли і большевики²). Отже, та сама саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєння московських доктрин.

Під гіпнозою москвофільства опинилася також Галичина. В цім випадку маємо до діла з „патріотизмом", що ідею нації замінює ідеєю провінції. Одиною мудрістю тих політиків було: „хоч гірше, та інше!" Все ліпше від того, що є. Большевики, правда, не принесли нам повного національного визволення... але

1) Див. „До українських хліборобів", видання ініціативної групи „Укр. союзу хліборобів-державників", Відень, ст. 9 і 13.

2) „Хліборобська Україна", зб. I, ст. 90, 98.

коли це сталося („визволення” більшовиками), мали б принаймні одне — „факт об'єднаного і однонаціонального фронту”. А ще ліпше, коли, „перекотившись через Кавказ, більшовицька струя піде на Персію, Месопотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії”, „бо це зверне на решті очі коаліції на нас”. І яка шкода, що ми досі цього не знали, що тільки зміцнення Росії коштом антантського „імперіялізму” прискорить визволення української нації! Тоді ми могли б заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом з Дудикевичем вітали б в 1914 р. „російських орлів” на Карпатах... Перша річ — не визволення з політичного ярма, а „об'єднання з прочими нашими землями, з цілою соборною Україною, а для цієї цілі немає в нас ніяких замалих жертв”¹⁾. Нема чого зупинятися, навіть перед принесенням в жертву державної суверенності. Зрештою і більшовики ж не звірі, бо „якраз поширення більшовизму є умовою повного визволення нашого селянства” (там же). І далі ці мудрагелі повчають: хоч би інтелігенцію більшовики, яко „буржуазію”, навіть знищили, то... головна сила нації не кляса, що виявляє політичні стремління народу, її можна наново здобути, як свідчить хоч би приклад Наддніпрянщини, яка, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а все ж її здобула, та ще й яку вишколену і політично вироблену! Суть і остоя нації — це люд, це хлоп, що порпається на своєму куснику землі, а його ж більшовики не зачеплять. Хіба роблять вони що нашому селянинові на Придніпрянщині? Лишать цю хлопську силу нам, і ми, яко нація, далі існуватимемо, блискаючи всіми формами національного життя, яко самостійний чинник в сім'ї народів — ось як, напр., також позбавлені інтелігенції білорусини, кашуби або лужицькі серби. Треба бути кретином, щоб таких простих речей

1) „Укр. Прапор”, Відень, 4.XII, 11.VII, 1920.

не зрозуміти. Отже, віват Москва! Хай приходять! „Се буде як не повне визволення, то, в кожному разі, бодай надійний початок до нього” Буде і в Галичині так, як на Великій Україні, де, як всім відомо, знаходиться большевицька влада „майже виключно в українських руках”, де проти цієї влади повстають тільки авантюристи та жменька збаламученого селянства, що не має таких блискучих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, „нам байдуже, який прапор буде в Києві віяти”. „Нам” важно, аби всі вкупочці були! „Нова Росія зорганізується без огляду на це, чи відновить її Колчак, Денікін чи інший”¹).

Це не великий ідеал, правда, і можна було б його мати ще за Миколи II, але політика мусить бути реальною, „мусить **перш усього** наступити з’єднання всіх українських земель”. Самостійність — це гасло „падлюк” (с.-д. Мальбрук), „бандитів” (с.-р. Мальбрук), або людей наївних, що „не розібралися в політично-соціальної орієнтації Драгоманова” Бо „прецінь найважливішою річчю розважити, з якої сторони грозила і грозить небезпека масам, більша небезпека втрати землі, як економічної підстави і простору до експансії”²). Наплювати нам на самостійність, що відбирає нам Зелений Клин, соборність, *ex oriente lux!* Туди маємо йти, до укоханої Росії, де стільки простору, хоч би вона, як друга Катерина і перший Ленін, обернули цього суверенного властителя землі в парю і раба, „хоч би евентуально навіть під національно-культурним і політичним зглядом був здержаний його (народу) розвиток ще на один або два етапи” (там же), на одно або два покоління... Правда, і „ми” колись послали проти Росії якісь легіони, Січових Стрільців, які боронили австрійську Галичину проти Москви, створили

1) „Укр. Прапор”, 1920, 4.VII, 10.III, 19.XI; 1919, 22.VIII.

2) „Громадська Думка” 1920, 26.VI.

навіть культ цієї жменьки завзятих, але як теперішні події показують, „ми” їх, січовиків, шанували не за те, **що** вони робили, а за те, **що вони**, „родимці”, робили... Не культ ідеї самостійности, але звикле і примітивне — і яке ж провінціональне — співчуття зі своїми, що терплять... Тепер „ми” вирости, тепер „ми” вітаємо армію Будьонного, а українські війська, що від московських орд очищують українську територію, „т р а т я т ь н а з в у н а ц і о н а л ь н о ї с и л и”¹). Закидаєте „нам” зміну переконань? Зовсім неслухно. „Ми” zostалися консеквентними! Дивно, як цього інші не розуміють, не розуміють, що експансія Росії була все „нам” на користь, що вона ще в 1863 і 1795 „зробила нам безмірну національну прислугу”²): Але, як і личить „льокаям обставин” — треба при виборі орієнтації завше уважати не на інтереси нації, тільки на те, „який з ворогів має більше шансів на успіх” (там же), який сильніший...

Такий був ідейний баянс української інтелігенції по кількох роках визвольної боротьби. Баянс, коли не розпачливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос в думках, брак пляновости в акції, брак ясно сформулованих цілей. І все це підбито часом голосною самостійницькою фразеологією, дзвінкою, як в не-офіта, і такою ж нетривкою. Що могла серед такого оточення зробити маленька в порівнянню кількість очайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що міг зродити центр, що хоч зигзагами, хоч наївно і недотепно, але все ж провадив самостійницьку лінію в останні два роки? (При загальній нашій прострації та мізерії це була велика річ). Що значила галицька армія, чини якої збуджуватимуть подив в дальших генераціях, супроти короткозорої політики галицьких

1) „Вперед”, 1920, 23.IX.

2) „Укр. Прапор”, 1921, 19.II.

політиків? Що могли зробити титанічні зусилля народу, позбавлені керуючої волі та інтелекту, що відкрив би йому сенс його власних чинів і його мету?

Шукаючи причин сумного балансу наших ідейних і політичних змагань, мусимо на першій пляні згадати невміння знайти, відчутти колективний ідеал нації, ані так різко зазначити його, щоб він став притягальним центром, до якого, як до сталого, непорушного осередку, тяглися б мільйони поодиноких воель у краю і пильна увага заграниці. Ця остання була б бачила в цій центрі сталий, свідомий своєї ролі політичний чинник, з яким належало, з волею чи проти неї, числитися. Не маючи виробленої програми назовні, українство не могло ввійти, яко певна означена величина, навіть таким важливим чинником в європейську політику, як маленька Сербія або Бельгія. Не маючи виробленої програми всередині, ні щодо того, на якій клясі спирати державне будівництво, ні вміння сполучати одною неклясовою, а національною, державницькою ідеологією всі національні країни в одну націю під прапором одного державного ідеалу, українство не могло досягти консолідації внутрішніх сил краю. Далі, навіть цей, нашвидку зроблений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що створився в нас, не проклямовано і не утримувано з усією, потрібною в таких випадках, гостротою.

Консеквентна, залізна, сама в собі переконана афірмативна воля потрапить зацепити свою концепцію масі навіть тоді, коли вона є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей з слабою афірмативною волею їх пропагаторів — часто не має практичних наслідків. В нас була і одна і друга хиба, та коли про українство все таки вироблялося, як в країні, так і поза нею, певне, досить ясне уявлення, як про певно означений політичний чинник, наділений афірмативною волею, то тільки частина була в цьому заслути свідомих зусиль інтелігенції. Більша заслуга, натомість, належала —

інтуїтивній, часто намірам інтелігенції ворожій, акції народніх мас. Ця інтуїтивна акція мусіла знайти свій вираз в ясній формулі національного руху, в формулі, яку мусіла дати інтелігенція і яку вона не дала. З неясним інстинктом билася, ось скільки вже років, маса нашого селянства проти р о с і й с ь к о г о намагання економічно подбити країну, проти р о с і й с ь к о г о намагання створити державну систему, щоб тримати його в політичній неволі і т. д. Щоб надати цим хаотичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організованість — відкрити йому глибший сенс його боротьби, треба було усвідомити це селянинові так, як колись усвідомлювалося страйкуючому робітникові, що він бореться не тільки проти економічного визиску, але й проти системи царату, імперії, усвідомити агітацією та ясною політикою. Це власне занехала наша інтелігенція. Провідники нації не змогли знайти формули масового руху. Як обскуранти, як люди з недорозвиненим п о л і т и ч н и м ч у т т я м, ставили вони на перший плян „соціяльне визволення”, а не п о л і т и ч н е панування української нації в своїй країні. Як соціялісти, ставили вони на перший плян не державно-політичні інтереси українства, але „інтернаціоналізм”, „вселюдське братерство”, інтереси мітичного „міжнароднього пролетаріату” і т. д. Вони боронили або п і д н а ц і о н а л ь н у ідеологію, ідеологію племені, що журиться тільки безпосередніми соціяльно-економічними потребами нації, або ідеологію н а д н а ц і о н а л ь н у (соціялісти), що підпорядковували політично-національний ідеал соціялізмові або космополітизмові (Драгоманов). Вони мислили не в крузі ідей д е р ж а в и, яка накидає громаді свій авторитет і дисципліну, а в крузі ідей с у с п і л ь н о с т и, яка з тим всім стало провадить війну. Провідники української нації, властиво, тільки й робили це останнє, показуючи зайвий раз, що вони себе почували не державними будівничими, а суспіль-

ністю, громадською верствою, що її самотнім завданням є боротися з чужою їй державою. Вони навіть тоді цієї боротьби не залишили, коли їм довелося вести проти власної держави, ба навіть тоді, коли держава була ними зруйнована, коли зрештою настав, здавалося б, час відбудови. Надзвичайно характеристичні для цієї психології, між іншим, висновки вождя есерів про принципіально вороже відношення його партії та й взагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрибутів, як примус, армія, дисципліна, повага влади і т. д. Це страшний симптом, що цю атрофію політичного інстинкту, чи то в формі різних „ізмів”, чи в формі „обскурантизму” шириться в нас якраз в той час, коли нарід кричить за ясною політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьба двох націоналізмів, що один одного виключають. Наївно думати, що це все похибки, які легко забудуться. Ні, це принципіальне питання, бо нація, що зрікається власного національно-політичного ідеалу, мусить засвоювати собі чужий. Скільки би не твердив Драгоманов, що Росія сповняє наші місії, тягнучи до Константинополя, — російські „орли” нас, української ідеї, не потребують для виконання цієї місії. Як би не доводили наші „еси” конечність советської системи на Україні, для її реалізації не потрібно спеціального українського національного почуття і його незалежного вогнища у Києві. Під якою б маскою інтернаціоналізму або космополітизму не з’являлися російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуться росіянами. Україна ж тоді лише житиме, як самостійний чинник, коли вона, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить з власним національно-політичним ідеалом. Здійснення цього ідеалу, як я в цій праці старався довести, можливе тільки проти Росії, ніколи разом з нею. Всякі спроби вирішити на-

шу справу шляхом зміцнення Росії, всі ці „федерації“, „тісні мілітарні та військові союзи“ — все це робота на користь не України, але Росії...

Головну відповідальність не лише за руїну держави, але й за виродження політичної думки в нас поносять соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо їх анаціоналізм — це не припадок, а щось, що впливає з підстав їхньої доктрини, а цитовані вгорі слова одного з їх провідників про конечність зради своєї мови, а тим самим і нації, як того вимагатимуть „інтереси соціалізму“ — симптом, який показує, що в кожному соціалісті є зародок того національного фенегатства, якого допустилися тисячі „малоросів“. Ця резигнація привчила соціалістів дивитися на самостійників, як на хворих людей, на „падлюк“ і „бандитів“, вона ж привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його adeptів змусила бачити не тільки в російській експансії до Чорного моря, але й у поході на Захід Паскевича і Суворова — полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок — і маємо „малороса“ Савенка з його апологією не лише Катерини, але й Петра, маємо Дудкевича в Галичині.

Можна було б багато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми тут мали до діла з витривалим противником, який знає, що він хоче і куди йде. На жаль, цього не було в данім випадку, бо стільки морального хамства і політичного льокайства найгіршого сорту, такої великої дози духового босяцтва, що виявила т. зв. демократична інтелігенція, трудно деінде стрінути. Героїв компромісу, недокровних революціонерів, політиків, що вірять у „добрі наміри“ Леніна, як останній темний мужик вірив у добродійства царя, що блукають між Європою та Росією, між Лігою Націй та Третім Інтернаціоналом, тупих і зарозумілих дилетантів, прем'єрів, що благають на колінах „снісхож-

денія” в окупантів і що їх не викинули за це ні з партії, ні з товариства, зідіотілих стариків, що дякують большевикам за їх працю на Україні, жебраків, що шмигляють у передпокоях московських окупантів, публіцистів, що зогиджують самостійницьку ідею, що роблять пропаганду на користь держави, яка була в стані війни з Україною, — ось кого видала українська соціялістична інтелігенція нашої доби! Покоління невільників без власної та національної гідности, яким, за словами поетки, навіть на волі „бридкі моголі нагадують, хто вони такі” І навіть в її упадку, в невдачі цієї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовинням революції. Впадаючи в гріх і „каючись”, несвідомі суті отої великої боротьби, до якої вони, яко учасники, хотіли примазатись раз по одній, раз по другій стороні, приймаючи міцні удари, вони навіть не знали, за що їх приймали. І, навіть ідучи на Голготу — мали роздвоєне сумління, чи правою дорогою йшли, бо — „путь на Голготу велична тоді, коли тямить людина, за що і куди вона йде” (Леся Українка). А в ідеологів нашого духового босяцтва цієї тямки не було. Вони нагадували скорше тих недолюбних героїв, які „без одваги і бою на путь заблукали згубливу, плачучи гірко від болю”, давали „себе тернові ранить”

З того осередку, позбавленого мудрости політичного передбачення і, головне, почуття особистої та національної гідности, — вийти вже нічого не може. Ідеологія, що виросла в змосковщенім, невільничім соціялістичнім „підпіллі”, вмирає на наших очах, і ми не жалуватимемо за тим! Колись і вони, її адепти, горіли великим вогнем боротьби і протесту, але — були вогні, тепер лише стелиться дим . . . Щоб у цім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену інші люди.

МЕСНИКИ ДУЖИ

Україна разом з усім європейсько-американським світом переходить ту тяжку кризу, яка не скінчиться з упадком большевизму, бо не з ним вона і почалася. Цю кризу передбачав ще Ніцше у першій книзі своєї „Wille zur Macht” в 1887 р. „Те, що я оповідаю, — починає він свій клясичний твір, — це історія двох будучих віків. Я описую те, що настає: . . . повстання нігілізму”. Такий і наголовок першої книжки твору: „Європейський нігілізм”. Те явище, яке ми тепер називаємо большевизмом, прийшло до нас в малярській штудії футуристів, в літературі Барбюса і Ромен Ролляна, в політичній акції Айзнера і Леніна, з тривогою передчуване ще Спенсером, Гюго і Бодлером. Знаменує воно революту тої бакунінської „простонародньої наволочі”, того власне „торжествуючого хама”, який захоче одної днини перевернути догори ногами світ „во імя равенства, завісті і піщеваренія” (Достоевський). Представлений інтелігентським шумовинням, людьми з кримінальними провинами проти „буржуазного ладу”, як Собельзон-Радек, соціалістичними волоцюгами („інтернаціоналістами”), як Раппопорт, та парою гістєричних жінок, як Кляра Цеткін і Балабанова, цей нігілізм загрожує поглинути також нас. Герольдами його на Україні — Росія та її агенти.

В нас ця повнень нігілізму загрожує не лише, як деінде, руїною цивілізації, але й самому існуванню нації. Розглядаючися в соціальних верствах, які могли б ставити чоло цій небезпеці, приходимо до висновків, що цією силою може в нас бути тільки селянство. Бо міський пролетаріят, всупереч сподіванкам його перших ідеологів, не приніс з собою нових „богів”, не сказав нового слова. Ті самі суто шлункові інтереси, той самий тупий і вузький матеріалізм, та сама хіть пану-

вання над більшістю нації, та сама клясова диктатура меншости, яку він закидає буржуазії. Його противник, міська буржуазія, занадто слабкий і в багатьох країнах занадто трусливий, щоб виключно на своїх плечах витримати оборону європейської цивілізації проти нових варварів. Аристократія, що прищепила масам багато великих ідей, як поняття чести, суспільного обов'язку, патріотизму — майже зникла, а там, де існує, втрачає керівне становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч з аристократією творили ще донедавна підпори порядку — монархії та церкви, остання вносила в суспільність елемент дисципліни, авторитету і дух антиматеріялізму. Коли б їй вдалося піднятися того завдання, це можна було б тільки вітати, але навіть в цім випадку вона мусіла б шукати суспільної верстви, на яку, як колись на фєвдалізм, могла б опертися. Отже с а м а в с о б і не може бути тою силою, яка могла б відродити і врятувати від катастрофи світ. Даремне думати, що і монархія могла стати тією ідеєю, що знов зуміла б споїти в одне розлізлі елементи суспільности. Монархія без аристократії властиво ніщо, і не їй дати хворому національному організмові моральні костури, яких він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути ніякою панацеєю. Я не засадничий противник цієї форми політичного устрою і дуже тішився б, коли б ця форма (в вигляді н а ц і о н а л ь н о ї монархії) у нас історично повсталала, або коли б наш нарід засвоїв той самий темп політичної еволюції, що колишня Англія, з її глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Та й гетьманська установа мала у нас деякі прикмети поняття монархії (принципіяльна доживотність суверена). Але сумніваюся, щоб монархічні проекти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що, не маючи коріння в народі, як інституція нова, національно-українська монархія була б стало наражена на повний брак авторитету, на безнастанні хитання, як про

це свідчить історія новокреованих європейських монархій не тільки на Балканах, але також в Італії. В цих обставинах не виконала б вона одної з найбільш істотних своїх функцій, на яку її прихильники кладуть натиск. Досить перечислити старі приклади (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди), або навіть випадки в Греції. Що інше, розуміється, міцна центральна влада на Україні, в чім віддавна є велика потреба, але з монархією це не стоїть ні в яким зв'язку, і плутати ідею гетьманську, як це робить дехто в нас, з монархічною — це те саме, як плутати її з ідеєю вбраного у фрак і ляковані черевики „президента республіки”, як це робили демократи, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ця тверда влада, розуміється, більше, ніж коли-будь, потрібна нам тепер. Але нашим легітимістам власне залежить не на твердій владі, але на монархії, а ця ідея, зреалізована, не дала б сподіваних її прихильниками наслідків (зміцнення державного авторитету). Результати монархічної агітації у нас були б подібні до тих, якими скінчилася пропаганда тих „incroyables” (золотої роялістської молоді) останніх часів Конвенту і Директорії у Франції, що, замість реставрації монархії, привела до консуляту, а потім до імперії.

Кожний, хто хоче знайти чинник, здатний повернути рівновагу розколиханій та занархізованій суспільності, шукаючи міцної остії проти ростучого нігілізму, мусить звернутись до селянства, розуміється, не так, як це робили збанкрутовані соціал-демагоги, які ні з ідеологією, ні з способом думання селянства нічого спільного не мають. До селянства, отже, не до монархії, не до „великої простонародньої наволочі”. Селянство, це якраз та сила, що потрапить внести в поняття демократії корективи, без яких, як казав Гізо, готова згинути вся наша цивілізація.

До цієї сили маємо звернутися. На жаль, не маємо

в усій нашій белетристиці ні одного філософа селянської душі. Кілька геніяльних спроб Стефаніка, кілька нарисів Франка, приповідки Руданського, — оце і все, решта ж бо (розуміється, дуже цінна) етнографія, або соціально тенденційні оповідання в дусі знаного роману Бічер-Стов. Коли б ми мали свого філософа селянства, ми побачили б, що весь світогляд нашого селянства нічого спільного не має з так званою демократією.

Зовсім антидемократичні риси зраджує передусім відношення нашого селянства до інших, вищих клас, далеке від хамської заздрости і духа всерівняючого егалітаризму. Український селянин приймає цей світ з усією його рафінованістю, він уважає себе тільки за його правного спадкоємця. Він не топче ногами квітів, якими пишається цей світ, він лише хоче мати їх і для себе. Не хоче стягнути вищестоячих вділ (соціально філософія москаля), тільки самому до них підвестися. А коли навіть воює з ними, то як з людьми одної породи, з якими все треба якось „урядитися”. Навіть апологет російського босяцтва в нас, В. К. Винниченко, мусить це з болем признати. У своїм „Відродженню” він стверджує, що „селянство ставилось дуже обережно щодо захоплення поміщицьких маєтків Селяни не зачіпали їх, навіть самі обороняли від грабежу”¹⁾). Пояснює це автор страхом, але ми бачимо в цім зовсім щось інше — глибоко вкорінене почуття права та інстинктову ворожість до „демократичних” метод соціального будівництва. Це не значить, щоб наш селянин не мав зрозуміння до революції, він його має, і то в більшій мірі, ніж його непокликані представники, і це він довів чином і в 1902, і в 1905-6, і в 1917 роках, і пізніше, під час своєї боротьби з большевицькою реакцією, але, подібно до англійця, він має глибоке зрозуміння того, що називається традицією

1) Винниченко, „Відродження нації”, т. III ст. 188.

та тяглістю соціальної еволюції, тобто речей чужих і незрозумілих апостолам „світової революції”.

Іншою рисою української національної вдачі є сильно розвинене чуття гумору. Недурно він так мало властивий нашій змосковщеній, „демократизованій” інтелігенції. Недурно і найбільш аристократична модерна нація, британці, у високій мірі посідають це чуття гумору. Цю українську рису підкреслив ще Куліш. „Страх перед глузуванням, — писав він, — досі дуже інтенсивний в українського люду. Інтелектуальна вищість для нього — сила, перед якою він більше ніяковіє, як перед владою”¹). Окрім респекту перед організуючою силою інтелекту, це чуття гумору має ще й інший, глибший сенс: подібно, як в героїв Мольєра і Ренана, насміх над невдахами, над моральними, а навіть і фізичними вадами, мав передумовою почуття особистої вартості і відповідальності, в противність до колективної відповідальності нігілізму, що кидає всіх здорових і сильних на коліна перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повією, як Андреев, в ім'я фальшивого і розслаблюючого гуманітаризму. Нахил до дотепу зраджує, далі, потяг до успіху, до особистого зусилля, до вищого, подив перед ним в противність до ідеалу большевизму, що бідність, каліцтво і злочин хоче зробити рівним, до якого має бути зведена вся суспільність. Особливо ж недемократичний характер має самоглузування, що погорджує скаргою перед загалом — чеснотою всіх „демократів”. Здоровий розум нашого селянина регочеться і над злодієм, якого він, всупереч до москаля, не вважає за „несчасненькаво”, і над своєю бідною, бо соромиться її, не знаючи московської приповідки „бедность не парок” Вершка свого досягає це почуття гумору в насміху нашого „дядька” над самим маєстатом смерті. Знана байка про запорожця, який перед шибеницею просить поляків

1) История воссоединения, т. II. ст. 63.

повісити його вище, щоб улегшити їм... віддання йому останньої шани — виражає не тільки суверенну погорду перед смертю, подібну до погорди Камброна під Ватерльо, але й щось більше: страх, щоб кати не посудили його за страх перед смертю... Цей страх був знайомий Марії Антуанетті в останні п'ять хвилин її життя і зовсім незнайомий, напр., Собельзону-Радекові, що, арештований у Берліні, плакав зі страху, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучитися із своїм дорогоцінним життям. Сміється „хаххол” над всяким, кому посковзнеться нога в життєвих перегонах, не роблячи собі Бога ні з почуття пожалування, ні з егалітаризму. Цю прикмету чудово вхопив автор одної книжки про неросійські нації колишньої імперії царя, англієць Ботлер, якому вириваються такі слова про нашого селянина: „Він — глибокий індивідуаліст. Він подивляє у с п і х, я к п о д и в л я є й о г о а н г л і є ц ь а б о а м е р и к а н е ц ь. Він може йому заздрити або його надуживати, але коли його обсервує, в нім збуджується бажання йти навпередки, дух конкуренції”. Те саме бачить в українцеві також Меккензі Воллес, додаючи, оскільки чужі москалеві ці англо-саксонські поняття „особистої ініціативи та безмежної конкуренції”¹⁾.

Дальшими рисами української народньої вдачі — також мало „демократичними” — є глибока повага перед установами, на яких тримається суспільна дисципліна і які завзято поборюються „демократами”: до родини, до приватної власности, до державного авторитету, до церкви. Прірву, яка ділить, в цім відношенню, психологію селянина від психології „демократії”, мусять признати зрештою і соціялісти, як, напр., Отто Бауер, який підкреслює, що закордонна політика большевизму, чи його „законодавство” про шлюбне право,

1) R. Butler — *The New Eastern Europe*, London 1919, p. 156
і Mackenzie Wallace — *v. I*, p. 185.

право спадкове, про церковні відносини і ін., — цілком не відповідали способові думання селянина¹). Зовсім суперечить ідеалам „демократії” також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і, в засаді, доживотна, доказ тому.

Ці елементи селянської психології, які можуть служити підвалинами міцної суспільности, служать рівно ж п і д в а л и н а м и п а т р і о т и з м у, ще одної чесноти, якої не розуміють „істи” і без якої жадна нація та жадна держава неможливі. Бюфон каже, що, опріч родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, яку обробляється, а знаний французький аграрій Мелін додає, що, якби Франція не була країною хліборобів, вона не була б встані так довго стримувати німецьку інвазію²). Зайва річ згадувати, скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, яка колись буде змушена признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевизму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина. В цій власне боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні н а ц і ї, щ о х о ч е б у т и н е з а л е ж н о ю: здорову ксенофобію, оправдане недовір'я до всякого чужинця і протиставлення розслаблюючому „інтернаціоналізмові” наших соціал-геростратів. З селянством виходить в нас на арену кляса не москвофільська, як наша інтелігенція, не пересякнута ідеологією „кающевося дворянина”, не знесилена і не непевна своїх прав, як сучасна міська буржуазія, що несе через те в собі зародок свого упадку, тільки сильна, не пережита, наділена розвиненою правовою свідо-

1) O. Bauer — Bolschewismus oder Sozialdemokratie, S. 44.

1) Le salut par la terre, p. 89.

містю, готова всякими способами боронити свої права, погорджуюча готовими ідеологіями, ворожа всяким „соціалізмам”, „пацифізмам” та „інтернаціоналізмам” верства. Верства, що з соціалізмом має стільки ж спільного, як свята Софія з соціалізацією землі, як Наталка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеологією і „москвобесієм” соціалістичної інтелігенції.

Серед цієї стихії чуває себе чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція. Бо коли захочемо ближче приглянутися цим рисам української селянської вдачі, про які тут мова, то прийдеться ствердити, що вони не тільки стоять в повнім противенстві до рис московського національного характеру, але й дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальности, що є ніщо інше, як відгомін давньої „лицарськості”, так, як англійський „джентелмен” є відгомонам давнішого поняття „шляхтича”, нахил до свобідної кооперації, відраза до ідеалу егалітаризму — все це підстави, на яких тримається і досі європейська культура і з якими нічого спільного не має культура московська, ні ця „перелицьована”, яку хочуть насадити в нас симпатии Москви.

На цій верстві, що хоронить у собі всі здорові елементи, які рятують від розпаду суспільність, а крім того велике почуття патріотизму, має спертися наше державне будівництво. Ренесанс селянства дозволяє й виробити нову програму української політики, спільну більшості людности країни і (небольшевицькому) „Ульстерові”. Цей останній вороже ставився до національного руху на Україні, як через своє москвофільство, так і через те, що цей рух представляли його ж проводирі, як якийсь національний більшевизм, як рух, в своїм заложенню, соціалістичний. Дійсність розві-

яла побоювання одних і фантазію других, відслонивши правдиве обличчя воюючого українства: селянську, приватно-власницьку, націоналістичну. З другого боку, „ульстерці” мусіли переконатися, що їх ідея утвердити, з поміччю Росії, панування чужонаціональної групи на Україні, така сама анархічна, допроваджуюча країну до руїн, утопія, як і національний большевизм. Відкидаючи обидві, в суті речі анархістичні і типово-російські ідеї, ставляючи на їх місце ідею індивідуалістичного селянства і державної самостійности, самоозначення нації, ідеї, вироблені Заходом, — і українство, і Ульстер могли б зійтися на спільнім ґрунті одної програми, збудованої на прийнятих в Європі і не чужих Україні гадках. Це немало спричинилося б до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації, якої групи людей різних клас і національного походження, що замешкують спільну територію, зв'язаних спільними історичними традиціями. Цей ідеал буде ідеалом нації, але не ідеалом демагогів класової боротьби, що не знає національних різниць; буде ідеалом державности, але не інтернаціональної „солідарности пролетаріату”; буде ідеалом політичної самостійности, а не зречення незалежності за ціну „об'єднання” всіх земель. Буде ідеалом, що всі питання зовнішні і внутрішні розглядає у рамках великих світово-історичних концепцій, ідеалом, скерованим, у самій своїй природі, проти Росії, та проти її волі зреалізованим.

Тільки для здійснення незалежності конечна річ, щоб самостійницька інтелігенція з н а й ш л а г а с л о, ф о р м у л у в е л и к о г о н а р о д н ь о г о р у х у н а У к р а ї н і і в и р а з н о н а м і т и л а й о г о м е т у. Подібно до своїх предків-козаків, що воювали на власну руку з Туреччиною, українські селяни, що б'ються з Москвою, кажучи словами Куліша, „мало розуміли суть свого діла та його завдання, але, змушені силою речей бити в певнім напрямку, вони

діяли практичніше” від многих соціалістичних інтелігентів. Вже здавна „б’ють” наші селяни в „певнім напрямку”, але об’єднати їх рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним синьо-жовтим прапором, яко боротьбу проти Росії, це могла б зробити лише свідома інтелігенція, так само, як тільки свідома акція козацько-шляхетської інтелігенції, що оточувала Б. Хмельницького, могла надати політичної суті хлопським бунтам. Без цієї праці інтелігенції, без знайдення гасла, формули боротьби, лишиться вона боротьбою за відібрану худобу або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і присних весь большевизм лишився б одною великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні багато попрацювали, щоб перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілей акцію. Тепер вони мусять зникнути, москвофіли справа і зліва, і ті, що вертають, як один учений професор, до „традицій” „татарських людей”, і ті, що ніяк не можуть вимазати зі своєї пам’яті великої, жалуваної на другий день ним самим, і направлюваної ним самим, похибки Б. Хмельницького. Зникнути скорше, бо „врем’я люте”, бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть з’явитися різні чужонаціональні демагоги. Коли це станеться і наш нарід знов ідейно буде запряжений до воза чужої державности, нестимуть виключну вину за це лише соціалістичні демагоги.

В диму пожарів, в морі крови, в нелюдським напруженні нервів і думки, коли за один місяць переживається досвід десятків літ, повстає і формується українська нація. Носіями цього процесу виступлять не люди з „спокійними чолами, не захмареними соромом”, з „серцями, порослими мохом”, яких без ваги картала поетка українського рїсорджименту! Тими носіями будуть оспівувані нею „месники дужі”, месники

не за „пролетаріят”, але за поневіряну націю. Гомін їх боротьби може видасться спершу заголосним культурному європейському вухові, поезія тої боротьби може видатися захимерною, як цей „непогамований, страшний, несамовитий вітер з України”, що інспірував Вергарна, але навіть гіперкультурна Європа скоро знайде в цій боротьбі той своєрідний глибокий ритм, яким хвилювала вона сама. Розгадати той ритм руху, його сенс, це завдання нашого покоління, яке мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснитися тільки в безкомпромісній боротьбі з Росією. Цей рух дозволить нам також відновити перервану нитку нашої традиції, яка є не традицією кирило-методіївців, Драгоманова та інтернаціонально-москвофільського соціалізму, не традицією часів упадку нації, тільки традицією того часу, коли розгонова енергія народу досягла свого вершка — традицією лучности з активними силами Заходу, традицією 1709 року, підхопленою в наші часи всіма тими, хто зі зброєю в руці хотів її здійснити. Традицією не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класу, не політичного підсусідка, що концедує свої права первородства за сочевицю чужій державній ідеї, але традицією політичною нацією, якою мусимо стати, коли не хочемо назово пірнути в історичну Лету.

Свідомі цього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця — встанемо. Зрікаючись його — ніколи.

ЗМІСТ

Передмова до 2-го видання	ст. 5
1. Москва й Захід	7
2. Варварія московська	26
3. Україна проти Москви	80
4. Демосоціалістичний табір і Драгоманов	121
5. Іспит історії (1917-1920)	149
6. Месники дужі	200

**БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФЛЯДЕЛЬФІ**

Н-
Донцов, Дмитро
"Кігетави Намої"
"Колитки"

8-3	MAY 7	1966	12.1.68
-----	-------	------	---------

1-5	NOV 3	1973	FEB 4 1974
-----	-------	------	------------

Н-

БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФЛЯДЕЛЬФІ

